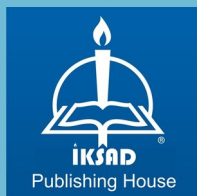

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

YEGANƏ QÜRBƏT QIZI QƏHRƏMANOVA

Azərbaycan dilində hal kateqoriyasının tarixi təkamülü

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

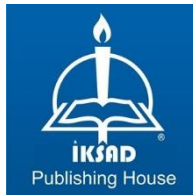

YEGANƏ QÜRBƏT QIZI QƏHRƏMANOVA

Azərbaycan dilində hal kateqoriyasının tarixi təkamülü

Monoqrafiya

Ankara –2023

Copyright © 2023 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced,
distributed or transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or
mechanical methods, without the prior written permission of the publisher,
except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other
noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic
Development and Social
Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TÜRKİYE TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E mail: iksadyayinevi@gmail.com
www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2023©

ISBN: 978-625-367-400-7

Cover Design: İbraihm KAYA

November / 2023

Ankara / Türkiye

Size = 14,8 x 21 cm

Elmi redaktorlar: Mahirə Nağı qızı Hüseynova
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İbrahim Məhəmməd oğlu Bayramov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Redaktor: Zaur Bilal oğlu Əliyev
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rəyçilər: Könül İbrahim qızı Səmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Afaq Məmməd qızı Zeynalova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Yeganə Qürbət qızı Qəhrəmanova.
Azərbaycan dilində hal kateqoriyasının tarixi
təkamülü. Ankara, 2023, 307 səh.

Monoqrafiyada Azərbaycan dilində hal kateqoriyasının inkişaf tarixindən, dilimizin hal sistemində baş verən struktur-semantik dəyişmələrdən və hal əvəzlənmələrindən bəhs olunur.

ÖN SÖZ

Məlumdur ki, isim öz morfoloji kateqoriyalarının zənginliyinə görə dilimizin nitq hissələri arasında feildən sonra əsas yeri tutur. Bu nitq hissəsinə aid olan əsas qrammatik kateqoriyalardan biri, hətta birincisi hal kateqoriyasıdır ki, Azərbaycan dilində, eləcə də digər türk dillərində bu kateqoriya fundamental qrammatik kateqoriyalardan biri kimi öz təbiətinə və sistemliliyinə görə xüsusi rol oynayır. A.N.Kononovun, N.K.Dmitriyevin, E.V.Sevortyanın, A.P.Potseluyevskinin, M.Həmzəyevin, Q.F.Blaqovanın, P.İ.Kuznetsovun, A.M.Şerbakın, İ.Gəldiyevin, M.Həmzəyevin, A.Axundovun, M.Hüseynzadənin, M.Qıpçağın və başqalarının əsərlərində türk hal sisteminin yaranması və tarixi inkişafı, struktur-semantik xüsusiyyətlərinin, eləcə də türk hal sisteminə aid affikslərin yaranma prosesinin ətraflı şəkildə tədqiq olunmasına, Azərbaycan dilində hal kateqoriyasının araşdırılmasına dair xeyli işlərin görülməsinə baxmayaraq, bu sahədə hələ də ciddi tədqiqatlara ehtiyac duyulmaqdadır. Bu baxımdan ADPU-nun dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Y.Qəhrəmanovanın Azərbaycan dilində hal kateqoriyasının struktur-semantik inkişaf tarixinə həsr etdiyi bu monoqrafiya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Monoqrafiyada diqqəti cəlb edən əsas cəhətlərdən biri və ən başlıcası Azərbaycanın türklərin ana yurdu – ilk vətəni olması haqqında konsepsiyadan çıxış edərək bir

çox dil faktlarına, haqlı olaraq bu müasir konsepsiyanın tələbləri baxımından yanaşılması, bir sıra dil faktların köklərinin ən qədim tarixi dövrlərə aparılmasıdır.

Giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarət olan bu monoqrafiya Azərbaycan dilçiliyində hal kateqoriyasının inkişaf tarixinin sistemli şəkildə tədqiqinə yönəlmiş, öz elmi xarakteri və sanbalı ilə seçilən ilk tədqiqat işi kimi diqqəti cəlb edir. Monoqrafiyada fəsillər və yarımfəsillər arasında ciddi əlaqə vardır, fəsillərin biri digərini tamamlayır və daxili bitkinliyi, eləcə də məzmun vəhdəti ilə diqqəti cəlb edir.

Monoqrafiyanın I fəslində Azərbaycan dilində hal kateqoriyasının mahiyyəti, bu kateqoriyanın tədqiqi tarixindən geniş şəkildə bəhs olunur, hal kateqoriyası ismə məxsus xüsusi qrammatik kateqoriya kimi tədqiq olunur. Bu fəsildə diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biri Azərbaycan dilçiliyində son dövrlərdə hal kateqoriyasının tədqiqinə aid yazılmış əsərlər haqqında məlumatların əks olunması və onların hər birinə ayrı-ayrılıqda münasibət bildirilməsidir.

Azərbaycan dilində hal kateqoriyasının inkişaf tarixini əks etdirən II fəsildə qədim yazılı abidələrimizin dilində və klassiklərimizin əsərlərində hal kateqoriyasında məzmun və funksional cəhətdən özünü göstərən diferensial əlamətlər araşdırılmış, bu kateqoriyaya aid bir sıra tarixi faktların əsas mahiyyəti

və səbəbləri şumer dilinin hal sistemi əsasında izah edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində XX əsrin 30-cu illərinə qədər hallar sırasında əksini tapmış birgəlik alət halı, eləcə də digər halların morfoloji göstəriciləri, həmin morfemlərin tarixi köklərinin üzə çıxarılması haqqında fikirlər tədqiq olunmuş, yeri gəldikcə həmin fikirlərə münasibət bildirilmiş və tədqiqatçı öz mövqeyini və münasibətini aydın şəkildə ifadə etməyə çalışaraq məqsədinə nail olmuşdur.

Dil materialları, xüsusən də yazılı abidələr üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan dilinin müxtəlif tarixi mərhələlərində hallanma müasir dilimizlə uyğunluq təşkil etsə də, müəyyən funksionalsemantik diferensiallıqlar da özünü göstərmişdir. Belə ki, dilimizdə hal kateqoriyasının normalaşması və halların funksional dəqiqləşməsi başqa qrammatik kateqoriyalardan qədim dövrlərə aid edilsə də, tarixən ismin hallarının bir-birinin yerində işlənməsinə, yəni funksional-struktur əvəzlənmələrə tez-tez rast gəlinmişdir. Müasir dövrümüzdə, əsasən, dialekt-şivə səciyyəli olan bu xüsusiyyətə klassiklərimizin əsərlərində, eləcə də tarixi abidələrimizdə tez-tez təsadüf olunması bu dil faktlarının tarixi köklərini və səbəblərini araşdırmaq zərurətini ortaya qoyur. Təkcə Azərbaycan dilində deyil, türk dillərinin əksəriyyətində müşahidə olunan bu xüsusiyyətə qədim türk və uyğur yazılı abidələrində də rast gəlinməsi hal əvəzlənmələrinin daha qədim tarixə malik olmasından xəbər verir.

Monoqrafiyanın III fəslində Azərbaycan dilində özünü göstərən tarixi hal əvəzlənmələri tədqiq olunmuş, bu əvəzlənmələrin səbəbləri araşdırılmışdır. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, müəllif dilimizin tarixi dövrlərində çox tez-tez rast gəldiyimiz -a, -ə şəkilçisinin yerlik, -da, -də şəkilçisinin isə çıxışlıq halda işlənməsini tarixi hal əvəzlənməsi faktı kimi təqdim etməmiş, bu hadisəni dilimizin ən qədim dövrləri - şumer mərhələsi ilə əlaqələndirərək -a, -ə şəkilçisini yerlik, -da, -də şəkilçisinin isə çıxışlıq halın ilkin morfoloji göstəricisi kimi təqdim etmişdir. Azərbaycan dili yazılı abidələrində təxminən XIX əsrə qədər rast gəldiyimiz bu xüsusiyyət yerlik və çıxışlıq halların morfoloji göstəricilərinin paralelliyi kimi təqdim olunmuşdur.

Monoqrafiyanın sonunda müəllif araşdırmalarının nəticələrini yığcam şəkildə təqdim etmiş, fikirlərini ümumiləşdirmişdir.

Monoqrafiya müəllifin uzun illər apardığı ardıcıl araşdırmalarının və gərgin əməyinin nəticəsi kimi Azərbaycan dilçiliyi üçün əhəmiyyətlidir. Güman edirik ki, monoqrafiya dilçiliyimizdə, eləcə də türkologiyada hal kateqoriyasına aid bir sıra problemlə məsələlərin düzgün izahında xüsusi rol oynayacaqdır.

Mahirə Nağı qızı Hüseynova
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

GİRİŞ

Təbii tələbat və zərurətdən yaranan dil, sözsüz ki, cəmiyyətlə birgə inkişaf edib zənginləşmiş, həm şifahi, həm də yazılı formada geniş ifadə imkanları qazanmışdır. Bu mənada “dilnin tarixi cəmiyyətin tarixidir”- deyənlər, əlbəttə ki, yanılırlar. Dil həmişə “mənsub olduğu cəmiyyətlə birlikdə yaşayıb: cəmiyyətin yüksəlişi illərində inkişaf edib, tənəzzülü zamanı böhran keçirib, cəmiyyət məhv olanda isə dil də ölüb, unudulub” (106, səh.5). Bu baxımdan müasir dillərin öyrənilməsi, istənilən dil faktının, hər hansı qrammatik kateqoriyanın tədqiq olunması hazırkı qohum dillərlə yanaşı, tarixən aradan çıxmış dillərin, eləcə də qədim yazılı abidələrin materiallarına müraciət etməyin vacibliyini bir zərurət kimi ortaya qoyur. Çünki “ana dilinin materiyası və forması o zaman başa düşülə bilər ki, onun doğuluşu və tədricən inkişafı izlənilsin, bu isə, əvvəlcə, onun ölgünlənmiş olan öz formalarına, ikincisi də, yaxın canlı və ölü dillərə nəzər yetirilmədən mümkün deyildir” (95, səh.4). Ona görə də sinxron tədqiqatlarla birlikdə türk dillərinin qrammatik quruluşunu təşkil edən qrammatik kateqoriyaların diaxronik aspektdən tədqiqi də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan istənilən qrammatik kateqoriyanın sinxron istiqamətdə araşdırılması zamanı dia-

xronik dil faktorlarına istinad etmək lazım gəlir. Çünki ayrı-ayrı türk xalqları, o cümlədən “Azərbaycan xalqı inkişaf etdikcə öz dilini, dilinin qrammatikasını da daim inkişaf etdirmiş, yeni-yeni sözlərin, formal göstəricilərin hesabına qrammatik quruluşunu zənginləşdirmişdir. Xalqın həyatında baş verən tarixi-mədəni hadisələr, yaranmış olan iqtisadi-siyasi əlaqələr dilimizə, onun qrammatikasına da bu və ya digər cəhətdən öz təsirini göstərmişdir” (57, 231 səh.97).

“Türk dilləri həm geneoloji, həm də tipoloji cəhətdən qohum dillər olub zəngin tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Bu dilləri bir qrupda birləşdirən əsas əlamət qrammatik quruluşlarının, eləcə də əsas lüğət fondlarının ümumi olmasıdır. Elə bu ümumiliyə əsasən ucsuz-bucaqsız ölkəmizin (dünyamızın-Y.Q) hər tərəfinə yayılmış türk xalqları bir-birlərini az və ya çox dərəcədə başa düşürlər... Hələ eramızdan çox-çox əvvəl eyni kökdən nəşət edən onlarla qəbilə, tayfa və tayfa birlikləri ayrılımlar, birləşmələr və yenə də ayrılımlar nəticəsində əvvəlcə böyük, bir-birilə qohum dil ailələrinin, sonra isə müasir türk dillərinin əmələ gəlməsini, inkişafını və ədəbi dillər kimi formalaşmasını şərtləndirmişdir” (127, səh.5).

Bilirik ki, dillərin yaranmasının ilk pilləsi amorf mərhələsi hesab olunur. Bu mərhələdə ayrı-ayrı dillər-

də morfoloji göstəricilər, qrammatik formalar, demək olar ki, olmamış, o səbəbdən də zəngin qrammatik quruluş yarana bilməmişdir. Dillərin bir hissəsi bu mərhələni keçərək özünəməxsus qrammatik göstəricilər qazandığı halda, bir qismi öz əski formasını inkişaf etdirə bilməmiş, amorfluqdan uzaqlaşmaq imkanı qazanmamışdır. Nəticədə çin, tibet, koreya, vyetnam kimi dillər amorf dil elementlərinin əsas qoruyucuları kimi zəmanəmizə gəlib çıxsalar da, türk dilləri bu mərhələdən iltisəqiliyə doğru inkişaf yolu keçirərək zəngin qrammatik quruluşa, eləcə də qrammatik göstəricilərə yiyələnə bilmişlər. B.Xəlilov türk dillərinin amorfluqdan iltisəqiliyə doğru inkişafı zamanı morfoloji quruluşun zənginləşməsi və nisbətən sabitləşməsində qədim söz köklərində baş verən asemantikləşmə (or:or-aq, or-du; uz: uz-aq, uz-un və s.) prosesinin mühüm rol oynadığını qeyd edərək yazır ki, “Asemantikləşmə türk dillərinin morfoloji quruluşunu nisbətən sabitləşdirmişdir. Nəticədə türk dillərinin morfoloji quruluşu amorf dillərdən fərqlənmişdir. Eyni zamanda türk dillərinin morfoloji quruluşunda zənginliklər meydana çıxmışdır. Həm də kök, şəkilçi və onların sözdəki sərhədləri bir-birindən seçilməyə başlamışdır” (60, səh.12). Müəllif daha sonra fikrini davam etdirərək yazır ki, “Bizə belə gəlir ki, bu

mərhlə olmasaydı, onda təkhecalı sözlərdən ikihecalı, üçhecalı sözlər də təşəkkül tapmazdı. Eyni zamanda amorf-sinkretik-monosillabik quruluşlu ilkin köklər ikihecalı, üçhecalı sözlərdə birləşmiş, daşlaşmış, asemantikləşmiş şəkildə əks oluna bilməzdi” (60, səh.12).

Deməli, türk dilləri morfoloji quruluşunu semantik-funksional cəhətdən inkişaf etdirərək amorf-luqdan uzaqlaşmış, öz təkamül prosesini aqqlütinativlikdə başa çatdırmışdır. Türk dilləri tarixi inkişaf prosesində gəlib çatdığı aqqlütinativ quruluşunu tarixən çox möhkəm qoruyub saxlaya bilmişdir. Oljas Süleymenov yazır ki, “Hind-Avropa dil ailəsinə daxil edilmiş bir çox dillərin quruluşu və morfologiyası tarixən qısa müddət ərzində kökündən dəyişmişdir. Halbuki həmin zaman daxilində türk dillərində heç bir dəyişiklik baş verməmişdir” (115, səh.177). Bu sabitlik qədim söz köklərinin türk dillərində daha çox qorunmasına səbəb olmuşdur. B.Xəlilov bu prosesi daha dəqiq şərh edərək yazır ki: ”Hind-avropa dillərində bərpa olunmuş 203 “ulu” söz kökünün 198-i ural və altay dillərində törəmə sözlərin tərkibində qorunub saxlanılmışdır... Yaxud bəlli olmuşdur ki, yenisey (ket, yuq, arin, pumbqokol, kott) və şimal-qafqaz dillərində çoxlu söz kökləri müntəzəm şəkildə uyğunluq yaradır.” (59, səh.10). Söz köklərinin bir çoxunun törəmələrində

“ölü kök”lərə çevrilməsindən və bu prosesin daha çox türk dillərində uzunömürlülük hüququ qazanmasından bəhs edən müəllif yazır ki, “türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin özündəki mövcud fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər bəsit, sadə fono-semantika üzərində meydana gəlmişdir. Əgər köktürkcənin bəsit və sadə fono-semantik atributları olmasaydı, onda türk dillərində zəngin qrammatik xüsusiyyətlər də yarana bilməzdi” (59, səh.17).

Beləliklə, türk dilləri tarixən öz morfoloji quruluşunu aqqlütinativliyə qədər inkişaf etdirən, aqqlütinativ quruluşdan uzaqlaşmayan dillər sırasındadır. Bu dillər “çox qədim ortaq kökə malikdir. Minilliklər ərzində baş verən müxtəlif siyasi-coğrafi ayrılımlara baxmayaraq, türk dillərinin əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşu o qədər az dəyişikliyə məruz qalmışdır ki, bu gün də bu dillərin daşıyıcıları çətinlik çəkmədən ümumi bir dillə bir-birlərini anlaya bilirlər” (20, səh.3). Elə bu səbəbdən də uzun tarixi inkişaf prosesində morfoloji kateqoriyalar, demək olar ki, bütün türk dillərində eyni qalmış, yalnız bu kateqoriyalara aid göstəricilər bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənmişdir. Belə ki, türk dillərindəki sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin əksəriyyəti ümumilik təşkil etsə də, zaman keçdikcə bir qismi işləkliyini itirmiş, bəzən

daha fəal olmuş və ya başqa funksiyalarda işlənmiş, bir qismi isə müəyyən fonetik dəyişikliklərə məruz qalmış, yaxud fərqli şəkilçilərlə əvəz olunmuşdur. Ona görə də bu istiqamətdə aparılan araşdırmalarda türk dillərinin tarixi inkişaf prosesini izləməyə ehtiyac duyulmaqdadır.

Burada belə bir cəhəti qeyd etmək zəruridir ki, son dövrlərə qədər aparılan araşdırmaların əksəriyyətində türk dilli xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin tarixi düzgün araşdırılmamış, bir çox faktlar ya məqsədli, ya da bilməyərək dolaşdırılmış, hətta saxtalaşdırılmışdır. Halbuki “Azərbaycan Şərqi aləmində cahanşümul bir ölkə kimi mənəviyyatın, mədəniyyətin təməl daşını əks etdirən bir məmləkətdir. Bir çox zaman Aran kimi adlanmış bu torpaq dünyaya Zərdüştü və “Avesta” kitabını bəxş etmişdir. Bu kitab Şərqi mənəvi dünyasının əsaslarının qorunmasında başlıca rol oynamışdır” (62, səh. 51). Lakin “Azərbaycanda Zərdüştə qədərki dövrdə də böyük mədəniyyət, fəlsəfə, həyat, dünyagörüş, əxlaq və s. mövcud olmuşdur. Zərdüştə qədər mövcud olanların nüvəsində yenə də türk təzahürünün dominant rolu yüksək dərəcəsi və səviyyəsi ilə seçilmişdir. Lakin Azərbaycana dair tarixi materialların müxtəlif səbəblərlə bağlı məhv olunması ölkəmizə dair ətraflı,

obyektiv bilgiləri və məlumatları yoxa çıxarmışdır” (62, səh. 52). Bu araşdırmaların əsas nöqsanlarından biri də bundan ibarət idi ki, türklərin ana vətəni yalnız Altayla bağlıdır, onların əslində ilk məskəni olan Azərbaycanda yerli etnos olması faktına toxunulmur, əksinə türklər Azərbaycanda gəlmə, türkləşmiş xalq hesab olunaraq belə göstərilirdi ki, “guya türklərin tarixi yalnız Hun dövründən başlanır və buna qədər onlar mücərrəd bir birliyə - “Ural-Altay” birliyinə daxil idilər. Halbuki qədim Altay mərhələsi ilə Hun mərhələsi arasında minilliklərə bərabər çox böyük bir dövr durur ki, birdən-birə bu dövrün üzərindən adlayıb keçmək qeyri-mümkündür” (20, səh.4). Q.Kazımov məsələyə bir qədər də həssas yanaşaraq yazır ki, “Tarixçilərin tədqiq və araşdırmaları göstərir ki, tarixin saxtalaşdırılması prosesi təkcə Azərbaycan türklərinə aid deyildir; başqırd, qazax, qırğız, özbək, türkmən və başqa türk xalqlarının da mənşəyi dolaşdırılmışdır. Türk xalqlarının tarixini uzağı e.ə. III əsrdən – Mərkəzi Asiyada Şərqi Hun çarlığının tarixindən başlamağı lazım bilmişlər” (74, səh.260). Məsələni rus şovinizminin xüsusi siyasəti hesab edən Q.Qeybullayev doğru olaraq göstərir ki, “Ümumi fikir belədir ki, Qazaxıstan və Orta Asiyada eramızın VI-VII əsrlərinə qədər türkdilli əhali yaşamırdı. Türk

xalqlarının qədim tarixi haqqında saxta fikirlər rus tədqiqatçılarının nəzarəti altında başqırd, qazax, özbək, qırğız, türkmən və b. xalqların tarix kitablarına da yol tapmışdır (80, səh.35). Halbuki “eradan əvvəlki minilliklərdə yaşamış şumerlər, kutilər, lullubilər, kaslar, mannalar, madaylar kaspilər, albanlar kəmərlər, işkuzlar, saklar, massagetlər, sarmatlar, quqarlar və b. türkmənşəli etnoslar idilər. Skifləri, sakları, sarmatları, massagetləri, kuşanları və eflatitləri (ağ hunları) iranmənşəli saymaqla, Orta Asiya və Qazaxıstanın indiki türk xalqlarını türkləşmiş iranlılar hesab etməklə rus tədqiqatçıları tərəfindən tarix elmi eybəcər hala salınmış, türklərin bəşər tarixindəki rolu heçə endirilmişdir (80, səh.35-36). F.Ağasıoğlu yazır ki, “Türk etnosunun formalaşdığı orta regionun tarixi bura gəlmə xalqların tarixinə əsasən yazıldığı üçün protoazər və azər tarixi üzərinə qara pərdə çəkilmiş, bu regionun ortasında olan Azərbaycanın etnik tarixi öyrənilməmişdir. Bunun səbəblərindən biri türklərin Atayurdunu Orta Asiyadan batıda deyil, doğuda axtaran qondarma “Altay” nəzəriyyəsi olmuşdur. Bir başqa səbəb isə Ön Asiyanın qədim etnik tarixinə batılı müəlliflərin qərəzli baxışı və türkoloqların bu məsələyə etinasız münasibətidir. Ona görə də Doğu mədəniyyətinin hər iki ucda doğu və batı qanadlarını

formalaşdıran etnoslardan fərqli olaraq, orta qanadı yaradan etnoslar sırasında türklərin qədim dünya sivilizasiyasına verdiyi kultur dəyərləri hələ obyektiv qiymətini almamışdır” (7, səh. 6). Azərbaycanın arxeoloji kulturunun Avropa, Misir, Sumer, Monqolustan kulturundan qədim olduğu kimi, türk dilinin tarixinin də sumer, asur, monqol dillərindən qədim olduğunu söyləyən müəllif göstərir ki, “Başqa dil ailələrindən fərqli olaraq, türk dil ailəsində protodil çağı inkişaf və təkmilləşmə dövrünü tam başa vurandan, dilin quruluşunda yaranan mükəmməl mexanizm tam sistemə oturandan sonra ilk böyük miqراسiyalarla ayrı-ayrı bölgələrə dağılmışdır. Qlottogenez metodikası ilə əldə olunan bilgi geologiya elmi ilə də təsdiqini tapır. Sumer ərazisində əvvəllər insan yaşamadığı kimi, Latviyada da ilk insan izinin tarixi 10 min ildən o yana keçmir. Azərbaycan arxeoloji kulturu çiçəklənəndə Avropa hələ buzlaşma dövrünü yaşayırdı” (7, səh. 19). Son tədqiqatlar sübut edir ki, “Arxeoloji, mifoloji, etnoqrafik, onomastik, yazılı qaynaqlara görə, son beş minildə Azərbaycana və sərhəd bölgələrə, qonşu ölkələrə gəlib yerləşən və ya gəlib buradan keçən ...sami, het, hay, hurri-urartu, iran, qafqaz və monqol dilli xalqların regiona gəlmə tarixi bəllidir. Ancaq qonşu bölgələrdə elam, hat və qafqazdilli boylar,

Doğu Anadolu və Azərbaycanda isə prototürklər yerli xalq olduğundan onların bura gəlmə tarixi yoxdur. Ümumtürk və azər tarixinə bu yöndən yanaşanda indiyə qədər regionun etnik tarixinə aid yazılmış əsərlərdə yanlış şərhlərin, deyilmiş fikirlərdəki ziddiyətlərin səbəbi aydın görünür, indiyədək ortaya çıxan gerçək cavabların verilə bilməməsi də problemə yanlış yanaşmanın sonucudur” (7, səh.5). Vaxtilə akademik Z.Bünyadov problemin ciddiliyini dərk edərək yazırdı ki, “Azərbaycan əhalisinin türkləşməsi məsələsi, illər boyu davam etmiş bu prosesin başlanğıcının aydınlaşdırılması çox mürəkkəbdir və bu məsələ indiyədək həll edilməmişdir. Bəzi tədqiqatçıların etdiyi kimi, türkləşmənin XI-XII əsrlərdə baş verdiyini qəbul etmək səhv olardı. Türkləri Azərbaycan ərazisinə kənardan gəlmiş bir ünsür hesab etmək də səhvdir” (23, səh. 171). Sözsüz ki, Azərbaycanın etnik tarixinin düzgün araşdırılmaması ümumən türk etnosunun qədim tarixinin və dilinin öyrənilməsi məsələsində də dərin problemlərin kök salmasına səbəb olmuşdur. Ön Asiyada doğulub buradan dünyanın ən müxtəlif ölkələrinə, o cümlədən Avrasiyaya yayılan türklərin bu dövrə aid ilkin tarixini araşdırmaq üçün kifayət qədər antropoloji, arxeoloji, mifoloji və dilçilik faktları mövcud olduğu halda, Altay nəzəriyyəsinin guya türk-

lərin ana vətəninin Orta Asiya olması haqqında ortaya atdığı uydurma müddəaların izah edilməsi və sübuta yetirilməsi üçün lazım olan konkret arxeoloji mədəniyyətə söykənən hər hansı bir ocağın tapılması mümkün olmamışdır. Qobustan və Gəmiqaya abidələrinin araşdırılması sübut edir ki, Azərbaycan türklərin ata yurdu olmaqla yanaşı, həm də dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biri, hətta birincisidir. Azərbaycan ərazisində aşkarlanan arxeoloji, antropoloji, eləcə də dil faktlardan göründüyü kimi, bu ərazinin etnogenetik tərkibi türkdilli etnos əsasında meydana çıxmış, Şərqə türk mədəniyyətini buradan aparən türk boyları zaman-zaman geriyə qayıdaraq Azərbaycandakı türk dövlətlərinin, mədəniyyət və etnogenezin formalaşmasında danılmaz rola malik olmuşlar. Azərbaycan dilinin geniş bir ərazidə əhalinin ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi nəticəsində bəzi yerli və gəlmə dillərin assimilyasiyaya uğradığını, lakin tamamilə yox olub getmədiyini, qalib dildə öz izlərini qoruyub saxladığını deyən E.Əzizov haqlı olaraq yazır ki, “Əgər, doğrudan da, azərbaycanlılar (Azərbaycan türkləri) mənşəcə qeyri-türk olsa idi, Azərbaycan dili yalnız gəlmə türk tayfalarının dili hesabına formalaşsa idi, onda bu dildə assimilyasiyaya uğramış yerli dillərin izləri özünü göstərməli idi. Bəlli olduğu kimi,

müasir Azərbaycan dilinin nə fonetik sistemində, nə də qrammatik quruluşunda indiyədək yad izə təsadüf olunmamış” (47, səh.15), əksinə dilimiz bütün dövrlərdə güclü nüfuzedici təsirə malik olmuşdur. Özünün “Azəri” adlı əsərində dilimizin qədim tarixini araşdıran M.F.Köprülünün belə bir qənaətə gəlməsi təsadüfi deyil ki, bu söz (azəri –Y.Q.) yalnız bugünkü İran Azərbaycanı və Cənubi Qafqaz türklərinin danışdıqları türk dil şöbəsinə və ya şöbələrinə deyil, daha geniş olaraq, ümumiyyətlə, İran, Qafqaz, hətta Şərqi Anadolu və İraq türkləri arasında uzun əsrlərdən bəri zəngin ədəbiyyat vücudə gətirən “ədəbi ləhcəyə” aid edilməlidir (77, səh.22). Sözsüz ki, belə geniş təsir dairəsinə malik olan güclü dil birdən-birə formalaşa bilməzdi. Bu dilin tarixin ən qədim dövrlərindən, ən ağır sınaqlarından çıxıb günümüze gələn, hər cür yad təsirə dözümlülük nümayiş etdirən ən qədim dil olması fikri bir zamanlar sadəcə mülahizə kimi qəbul edilirdisə, artıq elmi fakt kimi qəbul olunmaqdadır. Çünki “Dünya elminin arxalandığı arxeoloji materiallar göstərdi ki, türklərin ilkin vətəni Sayan-altay ərəziləri deyil, Ön Asiya olmuş, ilkin miqrasiyalar məhz buradan başlamış, türklər buradan Mərkəzi Asiyaya köç etmiş, min illərlə o yerlərdə artıb-çoxalaraq yeni əlverişli yaşayış sahələri axtarışı ilə

yenidən geriyə-öz ilkin yurdlarına dönmüşlər. Ulu dil Ön Asiya və Aralıq dənizi həndəvərində yaranmış və burada protodillərə parçalanmışdır” (74, səh.296). Praturkün məhz Ön Asiyada təşəkkül tapdığını, mezolitdən başlayaraq dialekt parçalanmaları ilə bizim dəqiq bilmədiyimiz dövrlərdə şərqə, qərbə və şimala buradan hərəkət etdiyini göstərən Q.Kazımov yazır ki, “Lakin yerli tayfaların böyük bir qismi və ya tayfa bölümləri öz ilkin vətənini, doğma yurdlarını – Azərbaycan, İran, İraq ərazilərini tərk etməmişlər. Bu ərazilər türk tayfalarının daimi məskəni olmuş, onlar bu ərazilərə sonralar gələn irandillilər, qafqazdillilər və samilərlə qonşuluqda yaşamışlar” (74, səh.296). Mühafizəkar tarixçilərin guya hansı dildə danışdığı bilinməyən qədim aborigen Azərbaycan etnoslarının iki dəfə - əvvəlcə Mada imperiyası dövründə, sonra isə XI – XII əsrlərdə öz etnik simasını dəyişdirməsi, birinci dövrdə iranlılaşması, ikinci dövrdə isə türkləşməsi haqqında cəfəng və tamamilə uydurma fikirlərini təkzib edərək yazır ki, “...tarixə yeni gözlə baxan alimlərin tədqiq və araşdırmaları, eyni zamanda külli miqdarda dil faktları göstərir ki, qədim Azərbaycanın aborigen etnosları türklərdən ibarət olmuş və heç vaxt öz etnik simalarını dəyişməmiş, heç vaxt iranlılaşmaya məruz qalmamışlar. Əksinə, yeni

gələn türk tayfaları daim onlara qol-qanad vermiş, onları gücləndirmişdir” (74, səh. 297). Ona görə də Azərbaycan tarixçiliyində türklərin Azərbaycana gəlmə olması haqqında son dövrlərə qədər kök salmış konsepsiya artıq alt-üst edilmiş, demək olar ki, əksər türkdilli xalqlara aid edilmiş “türkləşmiş xalq” anlayışının yanlış olduğu sübuta yetirilmişdir. “İlk dəfə bu konsepsiyaya qarşı dövlət səviyyəsində akademik-katib M.Cəfərovun rəhbərliyi altında Azərbaycan Elmlər Akademiyasında dilçi-tarixçi alimlərin birgə keçirdiyi elmi-nəzəri müşavirədə (1984) kəskin münasibət bildirilərək, mövcud qüsurlu konsepsiyanın islah edilməsi təklif olunmuş, Azərbaycanda yerli və bura qayıdan türk boylarının qovuşması ilə m.ö. I minilliyin ortalarında azər-türk dilinin formalaşması konsepsiyası irəli sürülmüşdür. Bu haqda informasiyanın dövlət mətbuatında dərc olunması azər türklərini aborigen sayan, bu sahədə dəyərli əsərlər yazan alimlərdə daha dərin axtarışlara baş vurma ovqatını artırmış, ayrı-ayrı elm və tədris ocaqlarında etnogenezə dair elmi seminarlar keçirilmişdir.” (7, səh.7-8) Həmin dövrdən etibarən problemin həlli istiqamətində ciddi araşdırmalara başlanmış, dilçi və tarixçi alimlərin birgə səyi nəticəsində sübut olunmuşdur ki, “Azərbaycan dili nə gəlmə, nə də öz

kökləri etibarilə yad mənşəli olmayıb yarandığı zamandan günümüzədək türksistemli dil kimi Azərbaycan ərazisində məskun olmuş əcdadlarımızdan mənəvi sərvət kimi bizə miras qalmışdır.” (47, səh.14) “Azərbaycan ərazisi ən qədim yaradıcı insanların məskəni olmuşdur”. (73, səh.98)

Mövzu ilə əlaqədar T.Hacıyev (22), Y.Yusifov (124), Q.Qeybullayev (79, 80), A. Məmmədov (161), S.Qaşqay (78), E.Əlibəyzadə (40), Q.Kazımov (74, 76), M. İsmayıl (68), V.Həbiboglu (53), T.Ə.Nizam-mülk (100), Z.Həsənov (137), F.Məmmədova (163), Ə.Fərzəli (48, 49, 50), E.Əlibəyzadə (40), F.Ağasıoğlu (7) və b. əsərlərində geniş məlumat vardır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanında deyildiyi kimi, “Tarixin müxtəlif mərhələlərində dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıqların, təzyiq və təhriflərin aradan qaldırılması üçün hazırda ölkəmizdə çox əlverişli şərait mövcuddur”. Yaranmış şəraitdən istifadə edərək indiyə qədər dilçiliyimizdə kök salmış bir sıra yanlış və təhrif olunmuş məsələlərin düzgün şəkildə araşdırılması isə hər birimizdən gərgin əmək və ciddi səy tələb edir.

I FƏSİL

Azərbaycan dilçiliyində hal kateqoriyasına münasibət və bu kateqoriyanın tədqiqi

Öz qədim və zəngin qrammatik quruluşu ilə dünya dilləri arasında xüsusi yer tutan türk dillərinin morfoloji sistemində hal kateqoriyası tarixən mühüm rol oynamışdır. Türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində hal kateqoriyası və bu kateqoriyaya aid morfoloji əlamətlərin tədqiqi daim diqqət mərkəzində olmuş, indiyədək bu sahədə xeyli araşdırma və tədqiqatlar aparılsa da, hələ də ayrı-ayrı halların funksional-semantik xüsusiyyətləri, müxtəlif halları əks etdirən morfoloji əlamətlər və onların mənşəyi, tarixi hal əvəzlənmələri kimi məsələlərlə bağlı həll olunmamış çoxsaylı problemlər qalmaqdadır. Dillərin ən qədim, spesifik və əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən tarixi faktlar və diaxronik mənbələr, eləcə də türk dillərinin dialekt və şivə materialları daha düzgün və dolğun nəticələrin əldə edilməsinə ciddi təsir göstərir. Bu baxımdan türk hal sisteminin yaranması, ayrı-ayrı halların tarixi funksiya və morfoloji əlamətləri haqqında tutarlı fikirlərin söylənməsində bu faktorlar ən obyektiv meyar kimi diqqəti cəlb etməkdədir. Uzun tarixi inkişaf prosesində fərqli coğ-

rafi mövqelərə və tarixi şəraitlərə mənsub olmasına baxmayaraq, qrammatik quruluşunun əsas xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edib qoruyan türk dillərinin tarixi və dialektoloji materialları sübut edir ki, hal kateqoriyası qədim dövrlərdən günümüze kimi zəngin tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan ərazisində tarixən məskun olan türk etnosunun qədim tarixi elementləri öz dilində qoruyub saxlaması, hətta ədəbi dildə qorunmayan dil faktlarının dialektlərdə özünü əks etdirməsi dilimizin qədim tarixi qatlarına dair lazımı faktları araşdırmağa da imkan yaradır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan ərazisinə türklərin gəlmə olması, yerli qeyri-türk etnosları ilə qaynayıb qarışması nəticəsində Azərbaycan dilinin formalaşması faktlarının əksini sübut edən son araşdırmalar göstərdi ki, türk etnosları Azərbaycan ərazisinin ən qədim və ilkin sakinləridir, “tarixən dünyanın bir çox yerlərinə yayılmış türk tayfalarının həm Şərqi, həm də Qərbi gedən yolların qovşağında olan Azərbaycan ərazisində çox qədimlərdən məskun ola bilməsi fikrində şübhəli və elmə zidd heç bir şey yoxdur” (47, səh.14). Bu ərazidə məskunlaşan türk tayfaları tarixən formalaşdırdıqları Azərbaycan ədəbi dilini inkişaf etdirdikcə dilimizin qrammatik quruluşu, əsasən, sabit qaldığından yalnız müəyyən dil faktları ədəbiləşə bilməmiş, ya da

ədəbilik səciyəsini itirərək dialekt-şivə elementinə çevrilmişdir. Bu xüsusiyyət hal kateqoriyasında da özünü göstərmiş, “bu kateqoriyanın formal əlamətlərində bəzi cüzi fərqlər yaransa da, onlar, əsasən, bütün dövrlərdə mühafizə olunub qalmışdır” (97, səh 40). Tədqiqatlar göstərir ki, “Söz birləşmələri və cümlə daxilindəki sözlər arasında əlaqə yaradan, onları qrammatik cəhətdən bir birinə bağlayan hal şəkilçiləri qədim türk yazılı abidələrində də eyni funksiyanı yerinə yetirmişdir. Lakin ismin halları say etibarı ilə, hal şəkilçiləri isə fonetik tərkibcə müasir hal şəkilçilərindən fərqlənmişdir” (67 səh 91).

“İsmlərin hallanması bütün dünya dilləri üçün vahid sistem halında deyil, hər bir dilin inkişaf qanunları ilə əlaqədar olaraq, özlərinə məxsus xüsusiyyətləri ilə meydana çıxır. Məsələn, rus dilində ismlərin hallanmasının üç növü olduğu halda, türk dilində bir hallanma sistemi vardır” (90, səh.203). Bu faktı N.K.Dmitriyev də xüsusi qeyd edərək göstərir ki, “başqa qrup dillərin əksinə olaraq, türk dilləri bir cür hallanmaya malikdir. Başqa sözlə, türk dillərində rus dilində olan birinci, ikinci və üçüncü, yaxud alman dilində olan qüvvətli, zəif və qarışıq hallanma yoxdur” (143, səh 153).

Türk dillərində hal kateqoriyası daha çox halların sayına və şəkilçilərin variantlılığına görə birbirindən fərqlənir. Azərbaycan türk, tatar, qırğız, altay, noqay, kumuk, özbək dillərində altı, karaim, qaraçay-balkar, sarı uyğur, tuva, qazax dillərində yeddi, xakas dilində səkkiz hal müəyyən edilir.

Qazax, qaraçay-balkar, karaim, xakas, şor, çuvaş, yakut dillərində mövcüd olan birgəlik hal Azərbaycan dilinin 1939-cu ilə qədərki qrammatika kitablarında yeddinci hal kimi qəbul olunsa da, sonradan dərsliklərdən çıxarılmış, yalnız altı hal saxlanılmışdır. Orxon-Yenisey abidələrində ismin doqquzuncu halı kimi fərqləndirilən alətlik-birgəlik haldan bəhs edən Ə.Şükürlü göstərir ki, “-ın hal şəkilçisinin iz və qalıntılarına indiki türk dillərində təcrid olunmuş bir leksik vahid halında sabitləşmiş bəzi sözlərin tərkibində rast gəlmək mümkündür. -ın, -in, -un şəkilçi variantları ilə ifadə olunan alətlik-birgəlik hal şəkilçisinə uyğur yazılı abidələrində də rast gəlinir” (118, səh 90).

Qeyd edək ki, müasir qaraçay-balkar dilində birgəlik hal -tın, -ın, -nı (djoltun keledi-yolla gəlir), karaim dilində isə -ba, -bye, be şəkilçiləri vasitəsilə (atımba, kezibe) yaranır. Şor dilində də birgəlik hal

-ba, -be ünsürü ilə formalaşır ki, bu şəkilçiləri qədim birlən qoşmasınının qalığı hesab etmək olar.

Tədqiqatçılar haqlı olaraq hal kateqoriyasının hal şəkilçiləri vasitəsi ilə reallaşdığını göstərirlər. Y.Seyidov yazır ki, “heç kəs şübhə etmir ki, məktəb bağı və kitab oxumaq birləşmələrində məktəb sözü ismin yiyəlik halının, kitab sözü isə ismin təsirlik halının sintaktik mövqeyindədir. Bu mövqelərə görə onlara yiyəlik və təsirlik hal deyiriksə, bu tamamilə şərtidir. Əgər Azərbaycan dilində yiyəlik və təsirlik hal şəkilçiləri (-ın, -in, -un, -ün, -ı, -i, -u, -ü) olmasaydı, biz bu dildə həmin halların mövcudluğunu da deyə bilməzdik. Əgər mövqe hal üçün əlamət olsaydı, onda dillərin hamısında hal kateqoriyası olmalı idi” (112, səh. 240). Daha sonra müəllif fikrini inkişaf etdirərək belə bir suala cavab axtarır: “Məgər fars və fransız öz nitqində isimləri bizim yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq halların mövqeyində işlətmirmi? İşlədirlər, lakin həmin mövqelər qrammatik şəkilçilərlə əlamətlənmədiyinə görə o dillərdə hal kateqoriyası formalaşmamışdır” (112, səh. 240). Deməli, hal kateqoriyası öz morfoloji əlamətlərinə görə reallaşan, öz həqiqi təsdiqini tapan kateqoriya kimi türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində struktur cəhətdən tam formalaşmışdır. Bu kateqoriya

dilimizdə özünəməxsus semantik xüsusiyyətləri ilə də sabitləşmişdir.

Deyilənlərdən də aydın olur ki, hal kateqoriyası dilimizin qrammatik sistemində xüsusi yeri və rolu olan, əksər türk dillərində tarixən o qədər də ciddi dəyişikliyə uğramayan, cümlə üzvləri və söz birləşmələrinin komponentləri arasında qrammatik əlaqə yaradaraq isim, əvəzlik, məsdərlə yanaşı, isimləşmiş sifət, say, zərf, feli isim və feli sifətdə də özünü göstərə bilən ən qədim və zəngin kateqoriyalardan biridir. Dilçilik ədəbiyyatında hallanma haqlı olaraq “formaca morfoloji, vəzifəcə sintaktik tələblərdən irəli gələn kateqoriya” (58, səh.50) hesab edilir. Ona görə də bu kateqoriyadan bəhs edərkən yalnız morfoloji xüsusiyyətlərlə kifayətlənməyib yaratdığı sintaktik əlaqə, münasibət və vəzifələrdən də bəhs etmək lazım gəlir. Bu baxımdan ayrı-ayrı dilçilik əsərlərində hal kateqoriyası haqqında göstərilən fikirlər bu kateqoriyanın əsl mahiyyətini aydın və hərtərəfli dərk etməyə kömək edir. Digər tərəfdən “Hal kateqoriyası ismin başqa nitq hissələrindən fərqlənməsində əsas rol oynayır. Hal söz birləşmələrində və cümlədə isimlərin başqa sözlərlə əlaqəsini göstərən qrammatik kateqoriyaadır. Hal şəkiciləri qoşulduqları sözləri cümlənin

başqa üzvləri ilə bağlayır, başqa sözlə, onlar arasında sintaktik əlaqə yaradır” (98, səh.48-49).

Hal kateqoriyası dillərin qrammatik quruluşunda ciddi sistemə malik olan, hər bir dilin daxili imkanlarına uyğun təzahür edən və nitq prosesində söz və söz birləşmələrinin düzgün əlaqələnməsinə xidmət göstərən kateqoriya olmaqla dil sisteminin mühüm həlqəsini təşkil edir. Dünya dillərinin əksəriyyətində mövcud olan bu kateqoriya hər bir dildə özünəməxsus elementləri, morfoloji-sintaktik əlamətləri və göstəriciləri ilə fərqlənir. Müxtəlif dillərdə halların morfoloji göstəriciləri fərqli olduğu kimi, sayı da bir-birindən fərqlənir. “Dünyada hal kateqoriyası olmayan dillərdən (fars, tacik, çin) başlamış, 40-dan çox halı olan və yaxud 40-dan çox hala malik olduğu qeyd edilən dillər var. Məsələn, Tabasaran dilində 46 hal qeydə alınır. Dünyada hal sistemlərinin mənzərəsinə baxın: tat, talış, dillərində iki, beluc, kabardin dillərində üç, alman, adıgey dillərində dörd, andiy dilində beş, gürcü dilində altı, eskimos, mari dillərində yeddi, çeçen, buryat dillərində səkkiz, çukot, meqri dillərində doqquz, kalmık, osetin dillərində on, erziyan, vens dillərində on bir, iyor, liv dillərində on iki, kareliya dilində on üç, eston dilində on dörd, udmurt dilində on beş, saxur, inqu, xınalıq dillərində

on altı, komi-permyatsi dillərində on yeddi, ləzgi dilində on səkkiz, qodabir dilində in doqquz, avar dilində iyirmi, basti dilində iyirmi iki, xvarşin, vejit dillərində iyirmi dörd, arçin, komi-zıryan dillərində iyirmi altı, dargin dilində iyirmi yeddi, akua dilində iyirmi səkkiz, tsez dilində otuz beş, lak dilində qırxa qədər hal qeydə alınır” (112, səh.228). Halların ayrı-ayrı dillərdə belə müxtəlif kəmiyyətlərdə verilməsinin nəzəri dilçilik prinsiplərinə əsasən müəyyənləşdirilməsinə inanmayan Y.Seyidov yazır ki, “Faktlar göstərir ki, morfoloji kateqoriyaların mütləq şəkilçilərlə, həm də qrammatik şəkilçilərlə əmələ gəlməsi haqqında nəzəri fikir bir sıra hallarda nəzərə alınmır və nəticədə ismin halına uyğun gəlməyən formalar hal sırasına salınır. Qəribədir, daha çox halı olan və yaxud halı çox qeyd edilən dillərin əksəriyyəti zəngin yazılı tarixi olmayan, müasir baxımdan da zəif inkişaf etmiş dillərdir. İngilis dilində iki (üç), alman dilində dörd, rus dilində altı hal varsa, ləzgi dilində on səkkiz, avar dilində iyirmi hal qeyd edilir” (112, səh.228-229).

Azərbaycan dilində, eləcə də bütün digər türk dillərində hal kateqoriyası sabit və formalaşmış sistemə malik olub, əsasən ümumilik təşkil etsə də, morfoloji əlamətlərinin çoxvariantlılığı və halların sayı

baxımından müəyyən dərəcədə fərqlənir. Türk dillərində hal kateqoriyasının yaranma tarixini dəqiq müəyyənləşdirmək indiyədək mümkün olmamışdır. Çünki əldə olan ən qədim yazılı mənbələrdə hal kateqoriyası artıq tamamilə formalaşmış və sabitləşmiş şəkildə özünü göstərir. Ona görə də “Bu kateqoriyanın türk dillərində nə vaxt yarandığı haqqında indi fikir yürütmək mümkün deyildir. Lakin türk dillərinin ən qədim yazılı abidələri olan göytürk (Orxon-Yenisey) kitabələrində ismin mükəmməl hal sisteminin mövcud olması belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, türk dillərində hal kateqoriyası tarixin əlçatmaz ənginliklərində meydana gəlmişdir” (43, səh.30-31). Türk hal sisteminin sabitliyi öz-özlüyündə onun qrammatik quruluşunun sabitliyini göstərən fakt olmaqla yanaşı, həm də bu dillərin qədimliyinin göstəricisidir. “İl xaqanın türk dövlətini yaratmasından, türk yazısının meydana gəlməsindən təxminən 1500 il keçir. Bu dövr ərzində bəzi dillərdə (məsələn, ən çox araşdırılmış hind-Avropa dillərində) hal sistemi nəhəng dəyişikliklərə uğramış, onlardan bəzilərdə isə hətta sistem dağılmış, kateqoriya itmişdir. Türk dillərində isə hal kateqoriyası bu böyük tarixi dövr ərzində, demək olar ki, dəyişməz qalmışdır” (43, səh 31). Deməli, həmin dövrə qədər türk dillərində hal

kateqoriyası artıq sabitləşmiş, öz morfoloji-sintaktik əlamətlərini tamamilə formalaşdırmışdır. Daha maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, son araşdırmalar türk dillərinin yarandığı ən qədim dövrlərdə bu dilin hal sisteminin indikindən fərqləndiyini, ikiqat hallanma sisteminə malik olduğunu göstərir. Əgər Orxon-Yenisey abidələrində türk hal sistemi, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, tam formalaşmış, bu günə qədər də öz sabitliyini qorumuş vəziyyətdədirsə, demək, türk dillərinin ilkin hal sistemi eramızdan çox-çox əvvəlki mərhələdə meydana çıxmış, uzun əsrlər boyunca bu dillərin morfoloji quruluşunu aqlütinativliyə doğru inkişaf etdirməsi prosesində tədricən təkmilləşərək abidələrdə özünü göstərən tam formalaşmış şəkllə düşə bilmişdir.

İndiyədək dilçilik ədəbiyyatında hal kateqoriyasına müxtəlif təriflər verilmişdir. Bu təriflərin hamısı hallanmanın əsas mahiyyətinin izahına yönəlsə də, hələ də bu istiqamətdə tam dolğun və dəqiq tərif yoxdur. Hələ “1934-cü ildə dosent İ.Həsənov və A.Şərifov tərəfindən yazılan “Qramer” dərslində “İsmin halları” xüsusi mövzu şəklində verilmiş və qeyd olunmuşdur ki, “İsmlər cümlədə mübtədə olduqları zaman şəkilçisiz işləndikləri halda, tamamlıq olduqları zaman şəkilçi qəbul edirlər. Buna ismin hallanması deyilir” (127, səh 97). Ə.Dəmirçizadə və

D.Quliyev tərəfindən 1938-ci ildə yazılan “Qrammatika” dərslində isə hal şəkilçiləri və hallanmaya belə tərif verilmişdir: “İsmlər mənə və formaca dəyişilir. Haman dəyişməyə ismin hallanması deyilir. İsmənin cümlədə müəyyən funksiyalar görməsi və mənə cəhətdən dəyişməsi üçün qəbul etdikləri şəkilçilərə hallanma şəkilçiləri deyilir” (32, səh.49).

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 1951-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (I hissə) kitabında hal kateqoriyası ismi feildən ayırmaq üçün əsas vasitə hesab edilir, hal və hallanma anlayışlarına ayrılıqda tərif verilir: “İsmənin müxtəlif sözlərlə sintaktik əlaqəyə girib formalaşmasına hal deyilir. İsmənin sözdəyişdirici şəkilçilər vasitəsilə hal formalarına düşməsinə ismin hallanması deyilir” (14, səh. 106). AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun “Müasir Azərbaycan dili” kitabında isə hal və hallanma anlayışları ayrılmamış, hallanmanın tərfi aşağıdakı kimi göstərilmişdir: “Söz birləşməsi və cümlə daxilində ismlərin feil, qoşma və bir sıra adların tələbinə görə müxtəlif formalara düşməsinə ismin hallanması deyilir” (98, səh.48-49).

Göründüyü kimi, bu təriflərin hər ikisində hallanmanın həm morfoloji, həm də sintaktik xarakteri nəzərə alınmış, söz birləşməsi və cümlə daxilində əla-

qələnmə yaratmağa xidmət etməsi diqqət mərkəzində saxlanmışdır.

M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva tərəfindən tərtib olunmuş “İzahlı dilçilik terminləri” lüğətində hal və hallanma anlayışları belə izah olunmuşdur:

“Hal - 1. İsmə məxsus qrammatik kateqoriyalardan biri olub, əks etdirdiyi əşyanın başqa əşyalar, hərəkətlər, əlamətlərlə əlaqəsini bildirir. 2. İsmın formalarından biri olub, həmin ismin söz birləşməsi və cümlə daxilindəki digər sözlərlə əlaqəsini əks etdirir.

Hallanma – idarə edən sözün tələbinə görə tabe olan sözün müxtəlif hal şəkilçiləri qəbul etməsi” (6, səh. 325-326).

Göründüyü kimi, lüğətdə hal kateqoriyasının morfoloji və sintaktik xarakteri ayrı-ayrı bəndlər şəklində göstərilmiş, hallanma idarə olunan tərəfin hal şəkilçiləri qəbul edib dəyişməsi kimi izah olunmuşdur. B.Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası” (I hissə) dərsliyində də hal kateqoriyası morfoloji-sintaktik kateqoriya kimi təqdim olunmuş, bu kateqoriyadan ümumi qrammatik kateqoriya kimi bəhs olunaraq ona belə tərif verilmişdir: “Hallana bilən sözlərin söz birləşməsi və cümlə daxilindəki feillərin, qoşmaların, adların tələbinə görə bir formadan başqa bir formaya düşməsinə hallanma deyilir” (61,

səh.153). C.Cəfərov və N.Abdullayevin 2004-cü ildə çap etdirdikləri “Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası” dərsliyində hallanma isimlərin əsas morfoloji əlamətlərindən biri kimi təqdim olunmuş və göstərilmişdir ki, “İsimplərin isim, sifət, say, əvəzlilik, feil və zərflərin tələbinə görə dəyişməsinə hallanma deyilir” (26, səh 24). Q.Kazımov cümlə daxlində maddi varlığın əsasını təşkil edən əşya və onun hərəkəti arasında əlaqələrin yaranmasında hal dəyişmələrinin xüsusi rolu olduğunu göstərərək yazır ki, “İsimplər müxtəlif hal şəkildə qəbul edərək dəyişir. İsmnin hal dəyişmələrinin cəminə hallanma deyilir” (75, səh. 61).

Yuxarıda göstərilənlər dilçilik ədəbiyyatında hallanmaya verilən təriflərin yalnız bir qismini əhatə etsə də, əksər təriflərdə bir-birinə yaxın və ya eyni məqamların əks etdirildiyini nəzərə alıb hamısını vermədik. Bu tərifləri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə belə bir cəhət aydın görünür ki, onlarda hallanmaya aid əsas əlamətlər öz ifadəsini tapsa da, müəyyən qeyri-dəqiqlik vardır. Elmlər Akademiyasının hər iki nəşrində, eləcə də C.Cəfərovlə N.Abdullayevin və Q.Kazımovun dərsliyində verilən təriflərin hər birində hallanma yalnız isimlərin dəyişmə forması kimi təqdim olunmuş, digər söz qruplarının hallanma imkanları nəzərə alınmamışdır. Doğrudur, hal

kateqoriyası ismi digər nitq hissələrindən fərqlərindən xüsusi əlamətlərdən biri və ya birincisidir, lakin dilimizdə isimləşmiş sözlərin hallanma imkanlarını nəzərdən qaçıрмаq da mümkün deyildir. Burada S.Rüstəmovanın “Qrammatik kateqoriyaların dəqiq tərifi, sərhədləri haqqında nəinki Azərbaycan dilçiliyində, habelə ümumi və rus dilçiliyində hamının qəbul edəcəyi bir fikir yoxdur” (107, səh.109) mülahizəsini xatırlatmaq yerinə düşsə də, zənnimizcə, tədqiqatçıların bu istiqamətdə araşdırmalarını və ayrı-ayrı qrammatik anlayış və kateqoriyalara daha dolğun təriflər vermək, qrammatik kateqoriyaların sərhədlərini daha düzgün müəyyənləşdirmək uğrunda səylərini də diqqətəlayiq hesab etmək lazımdır. Bu baxımdan yuxarıda göstərilən təriflər arasında B.Xəlilovun təqdim etdiyi tərif daha məqbul olsa da, burada da “halla-na bilən sözlər” ifadəsi dilçilik termini kimi bir qədər aydın olmadığından hallanmaya belə bir tərif verməyi məqsəduyğun hesab edirik:

İsim və isimləşmiş sözlərin söz birləşməsi və cümlə daxilində idarəedici sözün tələbinə görə sözdəyişdirici şəkilçilər qəbul edib dəyişməsinə hallanma deyilir.

Hal kateqoriyası dilimizdə tarixən maraqlı inkişaf yolu keçmiş, öz qədim xüsusiyyətlərini saxlamaqla ya-

naşı, daha da zənginləşmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, “İlk baxışda ümumtürk formatları ilə aydın seçilən hal şəkilçiləri əslində çox mürəkkəb morfoloji xüsusiyyətlərə malikdir. Belə mürəkkəb vəziyyətin yaranması hal şəkilçilərinin qrammatik semantikasına və eyni morfemə müxtəlif funksiya daşması ilə bağlıdır” (28, səh. 211).

Hal kateqoriyası haqqında danışırkən tarixi və müasir dilimizdə halların sayı, hər bir halın özünəməxsus qrammatik göstəriciləri, halların bir-biri ilə genetik bağlılığı, tarixi hal əvəzlənmələri kimi məsələlər diqqəti cəlb edir. “Bəllidir ki, hal şəkilçiləri sözlər arasında qrammatik əlaqə yaradır: yiyəlik hal adlar arasında, digər hallar isə adlarla feillər arasında idarə əlaqəsi yaradır. Bu da bəllidir ki, feillərin idarə etmək xüsusiyyəti zaman-zaman cəllənmiş, təsirli və təsirsiz növlər üzrə diferensiallaşmışdır. Bu inkişaf prosesi adla feil arasında əlaqə yaradan hal şəkilçilərində dərin iz buraxmışdır” (28, səh 212). Tarixən ismin hallarının bir-biri ilə, eləcə də mənsubiyyət kateqoriyası ilə bağlılığı bu kateqoriyaların mənşəyinin, müxtəlif hallar arasında qarşılıqlı əlaqənin qədim tarixə malik olmasının göstəricisidir. İsmə ayrı-ayrı hallarında özünü göstərən bu qarşılıqlı əlaqə və mənşə bağlılığı bir çox hallarda o dərəcədə güclü-

dür ki, tarixən bu bağılıq ismin hallarının bir-birini əvəz etməsinə səbəb olmuşdur. “Müxtəlif hallar arasındakı dialektik əlaqə qədimə getdikcə özünü daha çox büruzə verir” (28, səh. 212). Orxon-Yenisey abidələrinin dili üzərində apardığı araşdırmalar nəticəsində ismin hallarının funksiyaca bir-birini əvəzləməsini qədim türk yazılı abidələrinin qanunauyğun xüsusiyyəti hesab edən Y.Məmmədov bu faktların geniş yayıldığına diqqəti cəlb edərək çoxsaylı nümunələr göstərir (91, səh.34).

Azərbaycan dilinə aid qədim yazılı mənbələri və klassiklərimizin yaradıcılığını araşdırdıqda açıq-aydın görünür ki, dilimizin tarixən sabitləşmiş hal formaları Orxon-Yenisey abidələri ilə, əsasən, uyğunluq təşkil edir. “Söz birləşmələri və cümlə daxilindəki sözlər arasında əlaqə yaradan, onları qrammatik cəhətdən bir-birinə bağlayan hal şəkilçiləri qədim türk yazılı abidələrində də eyni funksiyanı yerinə yetirmişdir. Lakin ismin halları say etibarilə, hal şəkilçiləri isə fonetik tərkibcə müasir hal şəkilçilərindən fərqlənmişdir” (67, səh 91). Hal şəkilçiləri tarixən fikrin ifadəsində sözlərin düzgün əlaqələnməsi baxımından əvəzsiz rol oynamaqla yanaşı, dil vahidlərinin milliləşməsində də xüsusi rol oynamışdır. “Bir sıra morfoloji xüsusiyyətləri ilə klassik üslubun şeir qolunda poetik səciyyə

kəsb edən ismin hal şəkilçiləri də ədəbi dilimizin silsiləli izafət tərkiblərindən xilas olmağına gətirib çıxarmışdır” (13, səh. 128).

Hal kateqoriyası ilə bağlı maraqlı xüsusiyyətlər çox olsa da, burada, ilk növbədə, dilçilik ədəbiyyatında bir çox hallarda hal kateqoriyasının ümumi qrammatik kateqoriya hesab edilməsi məsələsinə münasibət bildirmək istəyirik. Bir sıra elmi əsərlərdə, o cümlədən dərsliklərdə dilimizdə özünü göstərən morfoloji kateqoriyaların bir qismindən ümumi, bir qismindən isə xüsusi qrammatik kateqoriya kimi bəhs olunur. İlk dəfə 1951-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan dilinin qrammatikası” əsərində hal, mənsubiyyət və xəbərlilik kateqoriyaları nitq hissələrindən əvvəl “Ümumi qrammatik kateqoriyalar” adı altında izah olunmuşdur (14, səh. 89). Y.Seyidovun 2011-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan dilinin qrammatikası (Morfolojiya)” adlı dərs vəsaitində hallanmanın ümumi qrammatik kateqoriya hesab edilməsi məsələsinə ayrıca münasibət bildirilməsinə və məsələnin ətraflı izah olunmasına baxmayaraq, müəllifin EA-nın 1951-ci il nəşrində bu məsələnin əks olunması haqqında “Bu, Azərbaycan dilçiliyində yeganə qrammatika kitabıdır ki, adını çəkdiyimiz kateqoriyalar bu və ya digər nitq hissəsi içərisində deyil, ayrıca problem kimi verilmişdir”

(112, səh 151) qeydinə rast gəlirik ki, bu fikirlə razılaşmaq mümkün olmur. Eyni fikir Y.Seyidovdan sitat gətirməklə A.Əsədovanın “Azərbaycan dilində qrammatik hallar” (43, səh.23) adlı kitabında da təkrar edilmişdir. Məsələ ilə bağlı bunu vurğulamağı məqsədəuyğun hesab edirik ki, B.Xəlilovun “Azərbaycan dilinin morfoloqiyası (I hissə. Bakı, 2000, 2007, 2016)” adlı dərsliyinin müxtəlif illərdə çap olunmuş nəşrlərində hal, mənsubiyyət, şəxs, kəmiyyət və inkarlıq kateqoriyaları nitq hissələrindən əvvəl “Ümumi qrammatik kateqoriyalar” adı altında ayrıca təqdim olunmuşdur.

Müəllif (B.Xəlilov–Y.Q.) qeyd edir ki, “Ümumi qrammatik kateqoriyaların müəyyənləşdirilməsi sərhədi Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif şəkildə verilmişdir. Bu isə dolaşıcılığa səbəb olmuşdur. Onu qeyd edək ki, nitq hissələri mənalarına və qrammatik-morfoloji xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənsələr də, bunlar eyni kateqoriyaya daxil olmaq baxımından birləşir. Deməli, hər hansı qrammatik kateqoriya bir neçə nitq hissəsinə aid olursa, onda onu ümumi qrammatik kateqoriya kimi adlandırmaq lazım gəlir” (61, səh. 152).

M.Hüseynzadənin 1954, 1963, 1973, 1983-cü illərdə nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dili” dərsl-

liyində kəmiyyət, mənsubiyyət, hal və xəbərlik kateqoriyaları “İsim” bəhsinin daxilində verilsə də, “Ümumi qrammatik kateqoriyalar” adı altında izah olunmuşdur. Məsələ ilə bağlı müəllif belə bir izahat vermişdir ki, “Azərbaycan dilində bir sıra qrammatik kateqoriyalar vardır ki, bunlar sözlərin bir-birinə bağlanması, sözlər arasında əlaqə yaratmaqda çox mühüm rol oynayır. Bu kateqoriyaların bir qismi ümumi xarakter daşıyır və yalnız bir nitq hissəsinə xas olmur, bütün nitq hissələrini əhatə edir” (58, səh42). Kəmiyyət, mənsubiyyət, hal və xəbərlik kateqoriyalarını ümumi qrammatik kateqoriya kimi təqdim edən müəllif yazır ki, “Bu ümumi kateqoriyalar yalnız isimlərə aid deyildir, bunlar sifət, say, əvəzlik, feil və köməkçi nitq hissələrinə də aiddir. Bunların isimlərə daha çox aid olduğunu nəzərə alaraq isim bəhsində izah edilməsi daha münasibdir.

Ümumi qrammatik kateqoriyalar öz vəzifələri, məzmun və formal əlamətlərinə görə həm sintaktik, həm də morfoloji kateqoriya hesab olunur. Buna görə də bunlara ümumi qrammatik kateqoriya adı verilmişdir” (58, səh. 42).

H.Mirzəyevin “Azərbaycan dilində fel” adlı kitabında da hal kateqoriyası ümumi qrammatik kateqoriya hesab edilir. Müəllif yazır ki, “Əgər lüğət tər-

kibində ən çox sözü olan ismin dörd kateqoriyası (hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, şəxs-xəbərlik) varsa və bunların hamısı ümumi kateqoriya hesab olunursa, yəni bu kateqoriyalar isimdən başqa sifətə, saya, əvəzliyə, zərfə də xidmət edirsə, feilə aid kateqoriyaların əksəriyyəti yalnız feilə xidmət edir. (94, səh. 58).

Qədim türk yazılı abidələrinin dilini araşdıran N.Xuduyev və Ə.Şükürlü də hal kateqoriyasını ismə məxsus ümumi qrammatik kateqoriyalar adı altında izah etmişdir. Ə.Şükürlü yazır ki, “Ümumi qrammatik kateqoriyalar” adı altında öyrənilən hal, mənsubiyyət, kəmiyyət və xəbərlik kateqoriyaları ismə daha çox yaxınlaşdığına görə ismin tərkibində öyrənilir” (118, səh. 83).

Azərbaycan EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəşri olan “Müasir Azərbaycan dili” (Bakı, 1980) dərsliyinin ikinci cildində hal kateqoriyasından ismə məxsus xüsusi qrammatik kateqoriya kimi bəhs olunsa da, morfoloji kateqoriyalar ümumi və xüsusi qrammatik kateqoriyalar adı altında iki yerə ayrılmış, bu kateqoriyalardan yalnız həm feilləri, həm də adları əhatə edə bilənləri ümumi qrammatik kateqoriyalara aid edilmişdir. Burada maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, ümumi qrammatik kateqoriyalara yalnız inkarlıq, sual

və intonasiya daxil edilmiş, bütün digər morfoloji kateqoriyalar xüsusi qrammatik kateqoriya kimi təqdim olunmuşdur: “Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyaları əhatə dairəsinə görə iki yerə bölmək olar:

- 1) Ümumi qrammatik kateqoriyalar;
- 2) Xüsusi qrammatik kateqoriyalar.

Bu anlayışları müəyyənləşdirərkən ad və feil qütblərinə əsaslanmaq lazımdır. Hər iki söz qrupunu, yəni həm adları, həm də feilləri əhatə edən qrammatik kateqoriyalar ümumi, bunlardan yalnız birinə aid olanlar isə xüsusiyyətdir. Azərbaycan dilində inkarlıq, sual, intonasiya ümumi kateqoriyalar hesab olunur. Zaman, şəkil, təsirlilik, şəxs kateqoriyaları feillərə; hal, mənsubiyyət, xəbərlik adlara aid olmaqla xüsusiyyətdir” (98, səh.9-10).

Bu məlumatı əsassız və anlaşılmaz hesab edən Y.Seyidov burada kəmiyyət kateqoriyasının adının çəkilməməsinə etiraz edərək yazır ki, “Azərbaycan dilçiliyində dörd morfoloji kateqoriyanın (hal, mənsubiyyət, xəbərlik, kəmiyyət) ümumi qrammatik kateqoriya olması haqqında fikir daha çox yayılmış, hətta elə bil ki, sözsüz qəbul edilmişdir” (112, səh. 153).

Məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışan müəllif qəti şəkildə bildirir ki, “hal və mənsubiyyət kateqori-

yalarını heç vəchlə ümumi qrammatik kateqoriyalar hesab etmək olmaz. Bu kateqoriyaların hər ikisi yalnız ismə məxsusdur. Başqa sözlə desək, isimdən başqa heç bir nitq hissəsi hallanmır” (112, səh. 153). Daha sonra müəllif məsələyə belə yanaşmasının səbəbini izah edərək yazır ki, “Belə kəskin fikir dilçilik məsələlərinin mahiyyətini dərindən bilməyənlər üçün anlaşılmaz ola bilər. Belələri formal məntiqə əsaslanan misallarla həmin fikrin doğru olmadığını sübuta çalışa bilərlər. Yəni formal olaraq, ismi də, sifəti də, sayı da, əvəzliyi də, məsdəri də, feili sifəti də (hətta zərfdə) hallandırar və bu əsasda deyə bilərlər ki, bax, əsas nitq hissələrinin hamısı hallanır” (112, səh. 153). Lakin “... bu dəyişmələri həmin nitq hissələrinin hallanması kimi qəbul etmək olmaz. Əvvəla, bu nitq hissələrinin heç birinin özünəməxsus hal şəkilçiləri və hallanma forması yoxdur. Sifətin, sayın, feili sifətin, bir sıra əvəzliliklərin əsil mövqeyi təyinlikdir ki, bu əsil mövqeyində onlar hallana bilmir, yalnız substantivləşməklə hal şəkilçisi qəbul edə bilər ” (112, səh. 154).

Bu baxımdan Q.Kazımovun da məsələyə münasibəti diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçının fikrincə, “Hal dəyişmələri, yəni hallar üzrə dəyişmə isimlərin xarakterik morfoloji xüsusiyyətidir. Hallanma ismə məxsus kateqoriyadır. Buna baxmayaraq, isimlərlə yanaşı,

sifət, say, əvəzlik, məsdər, feili sifət və bir sıra zərflər də hallanır. Lakin qeyd olunan nitq hissələrinin hallanması hallanması müəyyən şərtlərlə bağlıdır və onların hallanması hal kateqoriyasının ümumi qrammatik kateqoriya olduğunu göstərmir” (75, səh. 62).

Daha sonra müəllif digər nitq hissələrinin hallanma əsaslarını izah edərək yazır ki, “Sifətlər, saylar, feili sifətlər yalnız isimləşməklə hallana bilir. Substantivləşməklə əvəz etmək eyni şey deyil. Substantivləşmə nitq hissəsinin öz xüsusiyyətlərini saxlayaraq isim xüsusiyyəti də kəsb etməsidir. Əvəzetmə isə fərqli prosesdir. Əvəzliklər boş sözlərdən ibarət olduğu üçün ümumi və qeyri-müəyyən şəkildə ismi əvəz etməklə onun morfoloji xüsusiyyətini qazanır və hallanır. Məsdər feilin substantiv formasıdır, yəni feil -maq, -mək şəkilçisi qəbul etməklə hərəkətin adını bildirir və hallanma imkanı qazanır. Zərflər isə (ora, bura, irəli, geri, aşağı, yuxarı, gecə, gündüz, səhər, axşam və s.) əslində, adverbial isimlərdir, buna görə də asanlıqla hallana bilir” (75, səh. 62).

Səlim Cəfərov da ismə məxsus kateqoriyalar haqqında danışarkən hal kateqoriyası haqqında yazır: “Hal kateqoriyası dilimizin hansı nitq hissəsində işlənirsə işlənsin, ismə aid bir kateqoriya olaraq qalır” (29, səh. 64).

H.Mirzəzadə isə hal kateqoriyasını isimlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri hesab edərək onunla bağlı ümumi qrammatik kateqoriya kimi ayrıca danışmasada, mənsubiyyət kateqoriyasını izah edərkən, “Müasir Azərbaycan dilində ümumi qrammatik kateqoriyalardan birini təşkil edən və eyni zamanda isimlə əlaqədar olan” (97, səh. 38) kateqoriya kimi məlumat verir.

Ə.Tanrıverdinin “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” əsərində hal, mənsubiyyət, kəmiyyət və xəbərlilik kateqoriyalarından ayrıca bəhs edilmiş, lakin ümumi qrammatik kateqoriyalar terminindən istifadə olunmamış, hal kateqoriyası “ismə aid xüsusi kateqoriyalardan biri” (119, səh. 196) kimi izah olunmuşdur.

Tədqiqatçılardan A.Aslanovun “Müasir Azərbaycan dilində inkarlıq və kəmiyyət kateqoriyaları” adlı kitabında belə bir fikrə rast gəlinir ki, qrammatik kateqoriyaları ümumi və xüsusi kateqoriyalar kimi ayırmaq doğru deyil (9, səh. 6). Müəllif özünün 1985-ci ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyalar” adlı kitabında da (səh.3-7) bu məsələdən bəhs etmiş, dilçilikdə bu mövzu ilə bağlı fikir müxtəlifliyinə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır.

Bu fikrə etiraz edən Y.Seyidov yazır ki, “İzahatdan görünür ki, müəllif məsələnin mahiyyətinə bələd deyil. Bu izahat onun 1985-ci ildə nəşr edilmiş

qrammatik kateqoriyalar adlı dərs vəsaitində eyni ilə təkrar edilir” (112, səh. 152). Azərbaycan dilçiliyində ümumi qrammatik kateqoriyalar məsələsini geniş  kild  araşdıran Y.Seyidov birbaşa göstərir ki, hallanmada “leksik vahidlər kimi, isimlə yanaşı, sifət, say, əvəzlik, məsdər, feili iştirak etsə də, bu dəyişmələri həmin nitq hissələrinin hallanması kimi qəbul etmək olmaz. Əvvəla, bu nitq hissələrinin heç birinin özünəməxsus hal  kil il ri və spesifik hallanma forması yoxdur. Sifətin, sayın, feili sifətin, bir sıra  v zlikl rin əsil mövqeyi t yinlikdir ki, bu əsil mövqeyində onlar hallana bilmir, yalnız substantivl  m kl  hal  kil il ri qəbul edə bilir. Deməli, sifət, say, feili sifət və bir sıra  v zlikl r (işarə, təyini, bəzi sual əvəzlikləri) hallanmır. Birbaşa hallana bilən  v zlikl r ismi əvəz etdiklərinə görə hallanır. Məsdər də feillik deyil, isimlik x susiy tin  görə hallanır. Bəzi zərflər də hallana bilir. Lakin bu hallanmanın  z nd  də tam azadlıq yoxdur” (112, səh 154). Beləliklə, müəllif haqlı olaraq bu nəticəyə gəlir ki, “bütün bunlar Azərbaycan dilində hal kateqoriyasının ümumi qrammatik kateqoriya olması haqqında fikri şübhə altına alır. Eyni sözləri mənsubiyyət kateqoriyasına da aid etmək olar. Formal olaraq, isim kimi sifət də, say da, məsdər də, feili sifət də bəzi  v zlikl r də mənsubiyyət  kil-

çisi qəbul edə bilər. Hallanmada olduğu kimi, bu nitq hissələrinə aid sözlər də öz əsil mövqeyində yox, substantiv mövqə tutduqdan sonra həmin şəkilçiləri qəbul edə bilər” (112, səh.154). Tədqiqatçılardan S.Rüstəmovaya yazır ki, “Hal kateqoriyası isimlərə aiddir. Bununla bərabər, başqa nitq hissələri də formal (və şərti) olaraq hallanır. Bunu nəzərə alan bir çox dilçilər hal kateqoriyasını ümumi qrammatik kateqoriya hesab edirlər. İlk baxışda, doğrudan da, elə görünür ki, sifətlər, saylar, əvəzliliklər və s. hallanır. Amma diqqətlə fikir verdikdə, sifətin məhz sifət məqamında, sayın say məqamında hallana bilmədiyini görmək çətin deyildir.” (107, səh.115) Ona görə də hələ 1902-ci ildə Axund Yusif Talıbzadə özünün “Kitabi-Təhsil Türk dilinin qrammatikası” əsərində sifət və sayların yalnız isimdən ayrı işlənməklə hallana bildiyini göstərir və sayın isimləşməsi haqqında belə yazırdı ki, “İsmi ədəd o hallarda dəyişir ki, isim cinsilə bir yerdə olmasın. Əgər isim cinsilə bir yerdə olsa, ismi ədəd dəyişə bilməyib ancaq hallarda isim cinsi dəyişilə bilər” (8, səh 39).

Məsələ ilə əlaqədar A. Əsədovanın mövqeyi də maraqlıdır. Müəllif “Azərbaycan dilində qrammatik hallar” adlı əsərində 1951-ci ildən sonrakı qrammatika kitablarının əksəriyyətində hal kateqoriyasının

ümumi qrammatik kateqoriya hesab edilməsinin səbəblərini araşdıraraq yazır ki, “Bu vəziyyət, bir tərəfdən, 1951-ci ildə nəşr edilmiş qrammatikanın təsiri ilə, daha dəqiq desək, N.K.Dmitriyevin nüfuzu ilə əlaqədardırsa, digər tərəfdən, Azərbaycan dilçilərinin Azərbaycan dili faktlarına və hadisələrinə hind-Avropa dilçiliyi, xüsusilə təsir dairəsindən çıxıbilmədikləri rus dilçiliyi prizmasından yanaşdıqlarından, rus dilçilərinin öz dilləri haqqında dedikləri nəzəri fikirləri ehkam kimi Azərbaycan dili faktlarına tətbiq etməkdən irəli gəlir. Hal kateqoriyasının Azərbaycan dilində və dilçiliyində ümumi qrammatik kateqoriya kimi izah edilməsi də bunun nəticəsidir” (43, səh. 26-27). Daha sonra rus dilində təkçə isimlərin deyil, sifət, say, əvəzlilik və feili sifətin də birbaşa-substantivləşmədən qəbul etdiyi dəyişmə xüsusiyyəti olduğunu vurğulayan və rus dilindəki ayrı-ayrı söz qruplarının hallanmasını əks etdirən nümunələr təqdim edən müəllif fikrini belə ümumiləşdirir ki, “Deməli, rus dilində hal kateqoriyası (hallanma) dəyişə bilən nitq hissələrindən, feildən başqa qalan bütün nitq hissələrinə aiddir. (feil hallanmır, təsriflənir), hətta feil kateqoriyalarından biri - feili sifət hallana bilir. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində isə təkçə isimlər hallanır, sifət, say, əvəzliliklərin bir qismi, feili sifət,

məsdər, habelə köməkçi nitq hissələri isə substantivləşdikdə, isim funksiyasında işləndikdə isim kimi (!) hallana bilir. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar: hal kateqoriyası rus dilində, demək olar ki, bütün nitq hissələrinə aid olduğu üçün ümumi qrammatik kateqoriyadır, Azərbaycan dilində isə o, təkcə ismə xas dil hadisəsi olduğu üçün xüsusi qrammatik kateqoriyadır” (43, səh.29).

Göründüyü kimi,

1) Sifət , say, feili sifət, işarə, təyini və bəzi sual əvəzlilikləri birbaşa yox, yalnız isimləşdikdən sonra hal şəkilçilərini qəbul edir. Bu nitq hissələrinin heç birinin özünəməxsus hallanma imkanları yoxdur. Nə tarixi ədəbi dilimizdə, nə də Azərbaycan ədəbi dilində bu nitq hissələri ismə məxsus olan hallanma imkanlarını birbaşa qəbul etmək xüsusiyyətinə malik deyil. Halbuki hal kateqoriyası ümumi qrammatik kateqoriya olsaydı, sifətlər, saylar və digər söz qrupları xəbərlik kateqoriyasının əlaməti kimi hal şəkilçilərini də isimləşmədən qəbul etmək imkanına malik olmalı idi.

2) Şəxs və qeyri-müəyyən əvəzliliklər özünəməxsus xüsusi qrammatik mənası olmayan, isimləri əvəz etmək məqsədilə istifadə olunan sözlər kimi meydana çıxdığı üçün hal şəkilçilərini, eləcə də ismə məxsus bir sıra digər şəkilçiləri qəbul edib dəyişə bilir.

3) Məsdər həm ismin, həm də feilin qrammatik əlamətlərini daşıyan söz qrupu olduğu üçün hallanma feilə məxsus deyil, onun ismə məxsus əlaməti kimi meydana çıxır.

4) Bir sıra məkan və zaman bildirən zərflərin hallanmasını onların isimlə bağlılığı, hətta belə sözlərin zərf deyil, əslində isim olması ilə əlaqələndirmək daha məqsədəuyğundur.

5) Bəzi qoşmaların hal şəkilçisi ilə işlənməsini onların əsas nitq hissələrinə aid əlamətləri hələ tam itirməməsi ilə izah etmək olar.

Beləliklə, yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, hal kateqoriyasının digər ad qrupuna daxil olan nitq hissələrinin yalnız situativ məqamla bağlı olaraq morfoloji göstəricilərini qəbul etdiyini, isimlərin isə özünəməxsus əlaməti olduğunu nəzərə alaraq bu kateqoriyanın ümumi qrammatik kateqoriya kimi deyil, ismə məxsus xüsusi kateqoriya kimi qəbul edilməsi daha məqsədəuyğundur.

Türk dillərinin qrammatik quruluşunda ismi bir nitq hissəsi kimi digərlərindən fərqləndirən əsas morfoloji-sintaktik kateqoriyalardan biri olan hal kateqoriyasının tədqiqində A.M.Şerbak (180, 181, 182), N.A.Baskakov (131, 132, 133), B.A.Serebrennikov, N.Z.Hacıyeva (110, 176, 177), E.R.Tenişev (178,

179), R.H.Japakova (149), İ.Ziyeva (151), B.İ.Boqoro-ditski (135), Q.F.Blaqova (134), K.Karimov (154), N.K.Dmitriyev (143, 144, 145), A.Kononov (156, 157), V.M.Nasilov (165), R.Rasulov (168), E.B.Sevortyan (173), V.V.Radlov (170), K.Atayev (130), H.P.Direnkova (139, 140), Y.P.Dolinina (147), İ.M.Dyakonov (146), P.Q.Jiqmanova (150), O.Süley-menov (114), F.Zeynalov (125, 126), M.Hüseynzadə (58), Rəhimov M (167), İ.X.Cabbarzadə (24, 25, 141), Y.T.Camalov (142), M.Qıpçaq (81, 82, 155), Q.Kazımov (74, 75, 76), Y.Seyidov (111, 112), Ə.Şükürlü (118), B.Xəlilov (59, 60, 61, 62, 63), M.Məmmədli (87, 88, 162), B.Məhərrəmli (85) və başqalarının xüsusi rolu olmuşdur. “Ümumi dilçilikdə olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyində də hal kateqoriyası çox tədqiq olunmuşdur. Elə bir dilçi yoxdur ki, qrammatikadan-isimdən bəhs etsin, amma onun halanmasından danışmasın” (107, səh.115). İstər türko-logiyada, istərsə Azərbaycan dilçiliyində bu zəngin qrammatik kateqoriya ilə bağlı çoxsaylı araşdırma və tədqiqatlar aparılmış olsa da, hələ də bu tədqiqatların ardı-arası kəsilmir, araşdırmalar səngimək bilmir. Çünki həm tarixi, həm də müasir dilimizdə hal kateqoriyası və onun qrammatik göstəriciləri, qrammatik-semantik əvəzlənmələri, dil sistemində yeri və rele-

vant xarakteri, ayrı-ayrı türk dilləri və dialektlərindəki funksional-diferensial keyfiyyətləri, eləcə də areallar üzrə izoqlosların düzgün müəyyənləşdirilməsi, qədim dil elementlərinin qalıqlarının aşkar olunub üzə çıxarılması və digər bu kimi məsələlərin hələ də kompleks şəkildə araşdırılmasına ehtiyac vardır.

Tədqiqatlar göstərir ki, “dilimizin bütün inkişaf dövrlərində, daha doğrusu, son yeddi əsrdə hal sistemi sabit olmuşdur” (119, səh.196). Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu və morfoloji kateqoriyaları haqqında yazılan əsərlərdə hal kateqoriyası haqqında məlumatlar kifayət qədərdir. Lakin bu tədqiqat işlərinin əksəriyyətində hal kateqoriyasından bəhs olunsa da, mövqe müxtəlifliyi və subyektiv fikirlərin çoxluğu ucbatından hal kateqoriyası ilə bağlı problemlərin bir çoxu həll olunmamış qalmaqdadır. Bu baxımdan A.Əsədovanın fikirlərində həqiqət vardır. Müəllif yazır ki, “Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun tədqiqinə həsr edilmiş, demək olar ki, bütün əsərlərdə hal kateqoriyası araşdırılır. Lakin 1950-ci ilə qədər yazılmış əsərlərdən, heç olmasa, elə ikisini göstərmək çətinidir ki, onlarda hal kateqoriyası haqqında söylənmiş fikirlər eyni olsun, üst-üstə düşsün. Bu əsərlərdə ya halların sayı, ya halların adları, ya da ayrı-ayrı halların qrammatik mənaları fərqli şəkildə təqdim edilir”

(43, səh.39). Daha sonra söylədiyi fikirlərə əmin olmaq üçün haqlı olaraq Azərbaycan dilinin ilk qrammatikasından son qrammatikasınadək hal kateqoriyası haqqında deyilən fikirləri nəzərdən keçirməyi məsləhət bilən A.Əsədova XIX əsrdən başlayaraq hal kateqoriyası haqqında aparılan araşdırmaları təqdim edir.

Müasir türk dillərinin bir çoxunda ismin hallarının sayının altı ilə səkkiz arasında dəyişməsinə, bəzən on-onikiyə qədər dəyişməsinə baxmayaraq, hazırda Azərbaycan ədəbi dilində ismin altı halı vardır. Ali və orta məktəb qrammatikalarının hamısında dilimizdə ismin altı halının mövcud olduğu göstərilir. Lakin dilimizin tədqiqinə aid yazılan əsərləri, eləcə də dərslik və dərs vəsaitlərini araşdırarkən aydın olur ki, bu say həmişə indiki kimi altı olmamış, ismin hallarının sayında dəyişmələr müşahidə olunmuşdur. “Dilimizin qrammatikası ilə bağlı XX əsrdə yazılan dərslik və elmi əsərlərdə ismin hallarına baxış müxtəlif olmuş, müxtəlif illərdə ismin hallarının sayı müxtəlif miqdarda göstərilmişdir” (128, səh.107). Y.Seyidov ayrı-ayrı tədqiqatlarda özünü göstərən bu kəmiyyət dəyişikliyini dilimizdə halların sayının, həqiqətən, çoxalıb azalması ilə deyil, qrammatik cəhətdən hal hesab edilməsi düzgün olmayan formaların yanlış olaraq hal kimi qəbul edilməsi ilə əlaqələndirərək

yazır ki, “ halların sayının ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif kəmiyyətdə qeydi indi qəbul etdiyimiz altı sabit halın hesabına deyil, qrammatik hal formasına uyğun gəlməyən formaların hal kimi verilməsi hesabına olmuşdur” (112, səh.227).

Azərbaycan dilində hal kateqoriyası haqqında ilk məlumata Vatikanın arxivində saxlanan, I Şah Abbas dövrünə aid Azərbaycan dilini əks etdirən fransız əsilli italyan səyyah və aristokratı Pietro Della Vallenin 7 kitabdan ibarət “La Grammatica turca” (“Türk dilinin qrammatikası”) adlı əsərində rast gəlinir. Əsərdə Azərbaycan dilində 6 halın olduğu qeyd olunur: adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, vokativ, ablativ. Adlıq və vokativ hallar dəyişməyən, digər hallar isə dəyişən hallar hesab olunur.

Dilimizdə hal kateqoriyası haqqında geniş məlumata son dövrlərə qədər dilimizin ilk elmi qrammatikasının müəllifi hesab etdiyimiz M.Kazımbəyin (Mirzə Məmmədəli Qasım oğlu Kazımsadə) 1839-cu ildə yazdığı, türkologiya və rus şərqşünaslığı tarixində böyük hadisə hesab edilən “Türk-tatar dilinin qrammatikası” (153) əsərində rast gəlirik. Rus çarı tərəfindən Demidov mükafatına layiq görülməyi bu əsər haqqında indiyədək xeyli mübahisəli fikirlər söylənmiş olsa da, əsər dilimizin qrammatik

quruluşunun türkologiya və rus şərqşünaslığı səviyyəsində öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Yeri gəlmişkən, M.Kazımbəyin bu əsərinin adı ilə bağlı A.Əsədovanın qənaətini təqdim etməyi lazım bilirik: “Məlum olduğu kimi, o vaxt (1839-cu ildə - Y.Q.) indiki Tatarıstanda yaşayan türklər (indiki kimi) tatar adlanırdı. Azərbaycan ərazisində yaşayan türklər (indiki azərbaycanlılar) isə gah Zaqafqaziya türkləri, gah da türk-tatarlar adlandırılırdılar. Deməli, Mirzə Kazımbəyin əsəri Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun araşdırılmasına həsr edilmişdi və onu indiki terminlərlə “Azərbaycan dilinin ümumi qrammatikası” adlandırmaq olar. Bu, Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun araşdırılmasına həsr edilmiş ilk əsərdir.” (43, səh.39-40) Araşdırdığı dil faktlarını müxtəlif türk dillərinin materialları ilə müqayisə edən M.Kazımbəy 1846-cı ildə əsəri ikinci dəfə “Türk- tatar dilinin ümumi qrammatikası” adı ilə nəşr etdirmişdir. Giriş, üç fəsil, ümumilikdə isə doxsan bölməni əhatə edən əsərdə hal kateqoriyası ilə yanaşı, dilimizin bir sıra morfoloji kateqoriyaları haqqında da məlumat verilmişdir. Ona görə də “Azərbaycan dilçiliyinin hansı problemindən bəhs edilməsindən asılı olmayaraq, ilk əvvəl M.Kazımbəyin “Ümumi qrammatika”sından başlamaq lazım gəlir”.

(107, səh.117) Əsərdə böyük şərqşünas alim dilimizdəki hal adlarını rus dilindəki hal adlarının qarşılığı kimi ərəbcə vermiş və yeddi hal müəyyənləşdirmişdir:

1	Именительный	Əlibtida (əşya göstərən termin, başlayan mübtədə. Başqa cür adlanmır.
2	Родительный	Əl ezafe- birləşmə bildirən termin
3	Дательный	Əl məfulu əleyhə-hərəkətin əşyaya müraciətini bildirən termin
4	Винительный	Əl məfulu bə - feilin təsiri altında olan əşyanı göstərən termin
5	Звательный	Əl munadi – çağırış bildirən termin
6	Тварительный	Əl məfulumə - başqaları ilə birlikdə və başqasının vasitəsilə feil təsiri altına düşməyi bildirən termin
7	Местительный	Əl məfulufə - harada isə baş verən hərəkətə məruz qalan əşyanı bildirən termin (153, səh 51)

Göründüyü kimi, M.Kazımbəy dilimizdəki halların adlarını rus adlarının ərəbcə qarşılığı kimi ver-

miş, hətta “halların mahiyyətini rus dilində olduğu kimi izah etmişdir”. (43, səh.40) Bu yeddi haldan altısı ərəbcə adlanmasına baxmayaraq, müasir dilimizdəki hallarla eyniyyət təşkil edir. Yalnız beşinci sırada göstərilən “əl munadi”, yəni çağırış halı müasir ədəbi dilimizin hal sistemində mövcud deyil, yerlik hal isə müasir dilimizdəki sıralanmadan fərqli olaraq beşinci yox, yeddinci təqdim olunmuşdur. Müəllifin dilçilik görüşlərini araşdıran Seyidzadə Natəvan yazır ki, “buradakı (M.Kazımbəyin təsnifindəki-Y.Q.) çağırış halı klassik ədəbiyyatın yazılı dil faktları ilə əlaqədardır. /Dilbərə, dil səndən özgə bir dəxi yar istəmöz. Nəsimi/” (175, səh. 43) Bu nümunədən də aydın olur ki, M.Kazımbəyin hallar sırasında təqdim etdiyi çağırış halına müasir dilimizin hal sistemində rast gəlinməyən, klassik ədəbiyyatımıza aid nümunələrdə isə xitabların sonunda özünü göstərən dil faktlarını əks etdirir. Bu barədə daha sonra adlıq halla əlaqədar bəhs edəcəyimizdən burada əlavə məlumatla ehtiyac duymuruq. M.Kazımbəyin Azərbaycan dilində də fars dilində olduğu kimi, hal kateqoriyasının olmaması haqqında qeydinə münasibətlə bağlı A.Əsədova yazır ki, ”Mirzə Kazımbəyin mühakimələrində bir tərəfdən rus dilinin, digər tərəfdən görkəmli alimin mükəmməl bildiyi fars dilinin böyük təsiri hiss edilir. O vaxt

Azərbaycan dilçiliyi və Azərbaycan dilçiliyi ənənələrinin (biz hələ Azərbaycan dilində dilçilik terminologiyasının olmadığını demirik) mövcud olmadığı, Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna aid bircə belə yazı (əsr) olmadığı üçün dövrünün bu görkəmli şəxsiyyətindən bundan artıq bir şey tələb etmək olmazdı.” (43, səh.41) Müəllif daha sonra S.Rüstəmovanın M.Kazımbəyin fikirləri ilə bağlı söylədiklərinə münasibət bildirərək vurğulayır ki, hazırda əlimizdə Azərbaycan və digər türk dillərinin qrammatik quruluşu, o cümlədən hal sistemi haqqında istənilən qədər elmi-tədqiqat işləri, araşdırmalar olduğu bir dövrdə “Böyük alim dilimizin hal kateqoriyasına düzgün mövqedən yanaşmır. Doğrudur, fars dilində hal kateqoriyası yoxdur - isimlər hallanmır. Amma nəinki Azərbaycan dilində, habelə bütün türk dillərində ismin hal kateqoriyasını ifadə edən sabit qrammatik formalar vardır” demək asandır. Unutmaq olmaz ki, M.Kazımbəy həmin əsərini yazanda rus dilinin qrammatikasından başqa söykənməli bir əsr yox idi, nəinki Azərbaycan dilinin, biz hələ o qədər də yayılmamış digər türk dillərini demirik – hətta Türkiyə türk dilinin qrammatik quruluşu haqqında tutarlı bir tədqiqat işi yox idi.” (43, səh 41)

Məsələyə münasibət bildirmək baxımından böyük alim M.Kazımbəyin həyat və yaradıcılıq yolunu araşdırmış A.Rzayevin mövqeyi də maraqlıdır. Müəllif M.Kazımbəyin əsərini özünəqədərki dərsliklərlə müqayisə edərək haqlı olaraq belə bir cəhətə diqqəti yönəldir ki, əsər Azərbaycan dilinin ilk elmi qrammatikası kimi müəllifin xüsusi xidmətlərinin aydın göstəricisidir. Elə ilk elmi qrammatika nümunəsinin yaranmasına cəhd kimi əsərin müəyyən qüsurlardan azad olmadığını da göstərən tədqiqatçı M.Kazımbəyin öz işinə sön dərəcədə ciddi yanaşdığını vurğulayaraq belə qüsurların mümkünlüyünün təbii olduğunu qeyd eləyir. Dərslinin özünəqədərki əsərlərdən üç mühüm fərqi göstərən müəllif əvvəlki əsərlərin, əsasən, latın, fransız, alman, ingilis və başqa dillərdə yazıldığını, çox az olduğunu, ən əsası isə dərslik kimi istifadəyə yararlı olmadığını bildirərək, M.Kazımbəyin qrammatikasının dəyərini bir daha göz önünə gətirmiş olur (172, səh.86). Bizə elə gəlir ki, məsələ ilə bağlı mübahisələri sonlandırmaq üçün M.Kazımbəyin öz fikirlərindən sitat gətirmək daha məqsədəuyğundur. Məşhur şərqsünas-türkoloq əsərin əvvəlində bu barədə yazır: “Alimlər, insanlar kimi, səhv edə bilirlər. Bir alim tərəfindən edilən səhvlər onun yaradıcılıq nümunələri ilə düzəldilir. Həqiqəti

aydınlaşdırılanların nəzərində isə bu, nə özündənrazılıq, nə də təəssüf hissi yaratmamalıdır. Turk-tatar dilinin nəşr olunan qrammatikasında səhvlərimizi düzəltmək üçün faydalı işlər görən qardaşlarımıza həddən ziyadə minnətdar olacağıq” (153, ctp.3).

XIX əsrin sonlarına doğru dilimizin qrammatik quruluşuna aid əsərlər çoxalmağa başlasa da, bu əsərlərin bir çoxunda M.Kazımbəyin göstərdiyi ərəbcə hal adları qalmaqdadır. Doğrudur, yeni yaranan əsərlərdə hal kateqoriyası ilə bağlı məlumatlar dərinləşdirilir, eyni zamanda dəqiqləşdirilirdi, lakin bu əsərlərdə halların sayı bir-birindən fərqli verilir, bu kateqoriyaya münasibət birmənalı xarakter daşmırdı. Buna baxmayaraq, XIX əsrin sonlarında yazıldığı güman edilən M.F.Əfşara aid olan “Fənni-sərfi-türki” (38) əsərində hal kateqoriyasına aid verilən məlumatları gözdən keçirdikdə aydın olur ki, buradakı material daha əhatəli və aydındır. Müəllif M.Kazımbəy kimi Azərbaycan dilində ismin yeddi halının mövcud olduğunu göstərir, eləcə də həmin halların adlarını ərəbcə terminlərlə təqdim edir. “Bu əsər M.Kazımbəyin “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası”ndan xeyli sonra yazıldığı üçün güman etmək olar ki, onun müəllifi M.Kazımbəyin əsərindən bəhrələnmidir. Bu iki əsər arasındakı müddətdə Azərbaycan tədqiqatçı-

larının elmi təfəkkürünün v  t dqi qat ılıq s ri t s ninin də xeyli inkişaf etdiyini söyləməyə əminlik var. Buna görə də M.Əfşarın morfoloqiayası Kazımb yın qrammatikasından, sözün müsbət mənasında, xeyli fərqlənir və onu Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun t dqi qində irəli atılmış bir addım hesab etmək olar” (43, səh.42).

M.Əfşarın kitabında dilimizdəki hallar aşağıdakı kimi göstərilmiş v  olunmuşdur:

1.  btida – hər ad  z vəzn halında qalır ( l munadi “Ey” də bura daxildir).

2.  zaf  – izaf  hal hasil olur, mübtədanın axırına sağır nun (n) artırmaqla; m s: dəvə - d v n n, ağı - ağın

3.  l məfulu- leyh  – yönlük hasil olur, mübtədanın axırına a/  artırmaqla. Məs: *kitab* – *kitaba*, *ağı* – *ağıca*, m s vv tl  bit rs , addan irəli bir “ya” artırmaq lazımdır. *Ağıya*, *d v y *.

4. Məfuli-be – bu üzrə əmələ gəlir. Bunun axırına “ya” (“i”) artırılır. Məs:  l- li, qələm-qələmi. M s vva ilə qurtarırsa, “u” və “n” artırılır. Məs: *ağıni*, * lini*, * mm ni*, *dayını*, *suyu*.

5. M fulu-m sdur – bu əmələ gəlir mübtədanın axırına ilə artırmaqla: *qələm ilə*, * sa ilə*.

6. Məfuli fiyə – hasil olur mübtədanın axırına *da/də* artırmaqla. Məs: *bağ – bağda, ev – evdə*.

7. Məfulimə – hasil olur mübtədanın axırına *dan/dən* artırmaqla: *qələm- qələmdən, kağız – kağızdan*.

Göründüyü kimi, M.Kazımbəydən fərqli olaraq M.Əfşarın təqdim etdiyi hallar sırasında çağırış halı yoxdur. M.Kazımbəy mübtəda terminindən adlıq halın cümlə üzvü kimi vəzifəsindən bəhs edərkən danşdığı halda, M.Əfşar mübtəda terminini adlıq hal mənasında işlətməmişdir. Ümumiyyətlə, dilçilik ədəbiyyatında adlıq halın termin kimi adlarından biri də “mübtəda”dır. Müəllif də öz əsərində həmin termindən istifadə etmişdir. Kitabda “ilə” qoşması vasitəsilə yarandığı göstərilən və beşinci sırada təqdim edilən “məfulu-məsdur” dilimizin 1934-cü ilə qədərki qrammatika kitablarında birgəlik hal kimi təqdim olunmuş, 1934-cü ildən sonra hallar sırasından çıxarılmışdır.

1899-cu ildə N.Nərimanov tərəfindən yazılan “Самоучитель татарского языка для русских” adlı kitabda ismin yeddi halı göstərilmiş, müasir dilimizdən fərqli olan yeddinci hal birgəlik hal kimi təqdim olunmuşdur (166, səh 29). “Şəxs əvəzliliklərinin hallanmasından danışarkən o dövrün başqa qrammatikaları əvəzliyin I şəxs təkini həm bən, həm də mən şəklində

verdiyi halda, N.Nərimanov fərqli olaraq kitabına I yalnız xalq dilindəki formanı göstərir: mən” (52, səh.194).

Beləliklə, XIX əsrdə Azərbaycan dilinin hal sistemini əks etdirən hər iki əsərdə müasir dilimizdə özünü göstərən hallar ifadə olunsada, ərəb terminləri ilə ifadə olunmasına və yeddinci halın əlavə edilməsinə görə fərqlənir. Həmin əsrin sonlarında, eləcə də XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yeni tipli məktəblərin sayı çoxalır, bu məktəblərdə tədrisi təşkil etmək üçün dərs vəsaitlərinə ehtiyac da getdikcə artırdı. Lakin həmin dövrdə orta məktəbləri dərsliklərlə təmin edən vahid qurum olmadığından məktəblərdə işləyən müəllimlər müstəqil şəkildə dərslik hazırlamaq məcburiyyətində qalırdılar. Dərsliklər sayca çoxalsa da, onların elmi səviyyəsi hər bir müəllifin öz savad dərəcəsinə və dil bələdliyinə görə dəyişirdi. Bu mənada yeni yaranan dərsliklərdə dilimizin hal kateqoriyası haqqında dərslik müəlliflərinin verdiyi məlumatların həcmi və elmi səviyyəsi eyni deyildi. Həmin dərsliklərin adları da bir-birindən fərqlənirdi. Qeyd olunan dərsliklərin hamısı dil faktlarını əks etdirmək baxımından əhəmiyyətli olmasada, onların arasında seçilənlər, eyni zamanda Azərbaycan dilinin hal sistemində aid yeni bölgü təqdim edənlər də var idi. Belə dərsliklərdən biri

“Qəvaide-lisane-torki” (“Türk dilinin qaydaları”) əsəri idi ki, həmin dərsliyin müəllifi İslambəy Qəbulov adlı müəllim idi. 1902-ci ildə yazıldığı göstərilən (107, səh.119) dərslik həcmə çox da böyük deyildi. “Adından da göründüyü kimi, əsər fars dilinin və farsca kitabların təsiri ilə yazılmışdı. O da məlumdur ki, fars dilçilik ənənələri həmişə zəif olmuşdur. Bu da “Qəvaide-lisane-torki” əsərinin keyfiyyətində özünü aşkar hiss etdirir” (43, səh 43). İ.Qəbulovun dərsliyində də dilimizdəki hal adları ərəbcə göstərilmiş, yeddi hal təqdim olunmuşdur. Bu adlar əvvəlki əsərlərdə göstərilən ərəb terminlərinə oxşar olsa da, tam eyniyət təşkil etmir. Digər tərəfdən müəllifin təqdim etdiyi hallar sırasında əvvəlki təqdimatlarda “əl- ezafe” və “izafi” adları ilə verilmiş yiyəlik hal yoxdur, müasir dilimizdəki beş haldan əlavə -la, -lə şəkilçili “məfulun-məə” adlandırılan altıncı, üçün qoşmalı “məfuli-lə” adlandırılan yeddinci hal göstərilmişdir. İ.Qəbulovun təqdim etdiyi hal sıralaması aşağıdakı kimidir:

- Muzaful-ileyh - kim, nə
- Məful-bə - kimi, nəyi
- Məfuli-əleyh - kimə, nəyə
- Məfula-fiyə - kimdə, nədə
- Məfuli-mə - kimdəm, nədən

Məfulun-məə - kimlə, nə ilə

Məfuli-lə -kim üçün, nə üçün

Göründüyü kimi, İ.Qəbulovun təqdim etdiyi siyahıda halların sıralanması müasir dilimizdəkindən müəyyən qədər fərqlidir. Bu sırada ziyəlik halın əvəzində ikinci hal kimi təsirlik hal göstərilmiş, yerlik və çıxışlıq hallar isə ardıcıl olaraq dörd, beşinci yerdə verilmişdir.

1902-ci ildə, yeni İ.Qəbulovun dərsliyi ilə eyni vaxtda yazılan A.Y.Talıbova (Axund Yusif Talıbzadəyi-Tiflisiyə - Y.Q.) məxsus “Kətabe-təhsile-qəvaid” adlı dərslikdə də müəllif ismin yeddi halını göstərir, “izahat və ad vermədən onları sıra nömrələri ilə verir və yenə də ərəb adlarından istifadə edirdi” (43, səh.120). Ərəb qrammatikasının təsiri ilə yazılan bu əsərdə diqqəti cəlb edən əsas məsələ bundan ibarətdir ki, buradakı hallar müasir dilimizdəki halların eynidir. Fərq ondan ibarətdir ki, müəllif kimi, nəyi sualı ilə ortaya çıxan təsirlik halı iki dəfə - birincisini “IV hal-məful-bə”, ikincisini isə “V hal-məful-mə” kimi təqdim etmişdir. Nə İ.Qəbulovun, nə də A.Y.Talıbovun dərsliyində halların sualları verilərkən məkan məzmunu nəzərə alınmış, hara sualı və onun digər hal formaları göstərilməmişdir.

Bu dövrdə meydana çıxan dərsliklərdə ən çox özünü göstərən xüsusiyyətlərdən biri ondan ibarətdir ki, əksər tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, həmin dövr müəllifləri bələd olub öyrəndikləri dillərin dilçilik təliminin təsiri altında olmuş, dilimizin qrammatik quruluşuna, eləcə də digər dil materiallarına münasibətdə də həmin təsirdən yayına bilməmişlər. Yuxarıda qeyd edilən əsərlərin hər birində həmin təsir açıq-aydın görünməkdədir. “Belə ki, M.Kazımbəy və S.M.Qənizadə rus dilçiliyinin təsiri ilə yazırdısa, M.Əfşar, A.Y.Talıbov və başqaları ərəb qrammatik ənənələrinin təsiri ilə yazırdılar” (107, səh.120). Bu mənada A.Y.Talıbovun dərsliyində də ərəb-fars dilçiliyinin təsiri görünməkdədir. Müəllifin təqdim etdiyi hal sıralanması aşağıdakı kimidir:

I hal- ismi-mücərrəd və ya ibtida – kim, nə

II hal- müzaf ileyhə - kimin, nəyin

III hal- məful-lə - kimə, nəyə

IV hal- məful-bə - kimi, nəyi

V hal- məful-mə - kimi, nəyi

VI hal- məul-minə - kimdən, nədən

VII hal məful-fiyə - kimdə, nədə (43, səh.45, 107, səh120).

Göründüyü kimi, bu təqdimatda çıxışlıq və yerlik halların sırası da müasir dilimizdəkindən fərqli

verilmiş, əvvəlcə çıxışlıq, sonra isə yerlik hal göstərilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində yazılan morfolojiyaya aid dərslik və kitablar arasında ən geniş yayılan və altı dəfə nəşr etdirilən S.M.Qənizadənin müəllifi olduğu “Qafqaz Azərbaycan ləhcəsi türk dilinin qrammatikası” kitabında dilimizin hal sisteminə münasibət özünə-qədərki kitablardan fərqlənir. Rus qrammatikasının aşkar təsiri duyulan bu əsərin 1922-ci il nəşrində Azərbaycan dilində sözlərin hallanması birinci və ikinci hallanma adı altında təqdim edilmiş, birinci hallanmaya saitlə bitən, ikinci hallanmaya isə samitlə bitən sözlərin hallanma qaydası aid edilmişdir. Əsərdə dilimizdə ismin altı halı olduğu göstərilmiş, həmin hallar əvvəlcə rus adları ilə verilmişdir:

1. Именительный – adlıq
2. Родительный – yiyəlik
3. Дательный - yönlük
4. Винительный – təsirlik
5. Местный - yerlik
6. Исходный – çıxışlıq

Bu əsərin özünəqədərki əsərlərdən əsas fərqi ondan ibarətdir ki, “S.M.Qənizadə ilə və üçün qoşmaları ilə bağlı olan dil hadisəsini ismin halı hesab etmir. Ən böyük yünilik isə budur ki, müəllif rus dilinin

тварительный və предложный halların Azərbaycan dilində mövcud olmadığını, bu dilə xas xüsusiyyət olmadığını nəzərə çarpdırır. Əvəzində S.M.Qənizadə Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olan yerlik və çıxışlıq hallarını qrammatikaya daxil edir” (43, səh. 46).

“Hal kateqoriyasının XX əsrin əvvəllərindən (birinci rübünün axırlarından) başlayaraq nəşr olunan məktəb dərsliklərindəki mənzərəsi ilə tanış olmaq olmaq üçün həmin dərsliklərin əsaslarını nəzərdən keçirmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir” (128, səh.108). Bu baxımdan 1910-cu ildə Qafur Rəşad Mirzəzadə ilə Məhəmməd Sadıq Axundov tərəfindən nəşr etdirilən dərsliyə nəzər yetirmək yerinə düşər. Bütövlükdə Azərbaycan morfolojiyasının tədqiqinə həsr edilmiş “Rəhbəri- sərf” adlanan bu dərslikdə müəlliflərin hal kateqoriyasına münasibətində özünü göstərən orijinallıq ondan ibarətdir ki, hal adları ərəbcə göstərilərsə də, burada qoşmalı hallar yoxdur, yiyəlik hal ayrılıqda deyil, mənsubiyyət şəkilçili sözlə birgə “izafət halı” kimi təqdim olunmuşdur:

1. Mücərrəd – (qələm)
2. Məful beh – (qələm-i)
3. Məful ileyh – (qələm-ə)
4. Məful fih – (qələmdə)
5. Məful ənh – (qələmdən)

6. İzafət – (Dadaşın papağı) (106, səh, 15).

Maraqlıdır ki, göstərilən altı haldan sonra yedinci hal adı ilə izafət qaidəsində belə bir izah verilir: “Bir ismi digər ismə izafət üçün muzafi ileyhin axırına n, muzafin axırına -ı⁴ gətirilir. Əhmədin dəftəri, Sadığın papağı” (107, səh.121-122). İzafət qaidəsi adı altında izah edilən bu birləşmələr üçüncü növ təyini söz birləşmələri olduğundan bir çox dilçilər dərslük müəlliflərinin yiyəlik halla mənsubiyyət şəkilçilərini səhvən eyniləşdirdiklərini söyləyirlər. Çox güman ki, dərslük müəllifləri belə bir faktı yiyəlik halın üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin yaranmasındakı rolunu izah etmək üçün göstərmişlər. Çünki izafət adlandırılan yiyəlik hal, əsasən, mənsubiyyət şəkilçili sözlə bərabər işlənir. Bu əsərdə isimlərlə yanaşı, əvəzliliklərin hallanmasına aid nümunələr də göstərilmiş, lakin bütün şəxs əvəzlilikləri müasir dilimizdə olduğu kimi verilsə də, birinci şəxsin təkində “mən” əvəzliyi Türkiyə türkcəsinin təsiri ilə “bən” formasında hallandırılmışdır. Sıralanma isə aşağıdakı kimi göstərilmişdir:

Bən

Bəni

Bana

Bəndə

Bəndən

Bənim (106, səh 16).

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinin tədqiqi sahəsindəki atılan addımlar getdikcə genişlənir, 1918-ci ildə müstəqil cümhuriyyətin yaranması ilə ölkəmizdə məktəblər şəbəkəsi inkişaf etdirilir, müxtəlif elm sahələrində, o cümlədən dilçilik istiqamətində tədqiqatlar gücləndirilirdi. Ən başlıcası, elmi tədqiqatların aparılmasına və dərsliklərin hazırlanıb nəşr etdirilməsi işinə dövlət nəzarəti həyata keçirilir, bu məqsədlə yaradılan komissiyalara müxtəlif ziyalılar cəlb edilirdi. Çox təəssüf ki, ADC uzun müddət yaşaya bilmədi və bütün digər sahələrdə olduğu kimi, bu istiqamətdə də başlanan işlər yarımçıq qaldı. Bununla belə sovet dövründə də elmi araşdırmalar aparmaq məqsədilə müxtəlif qurumlar yaradılması işi davam etdirildi. Belə qurumlardan biri 1924-cü ildə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı tərəfindən altı nəfərin iştirakı ilə yaradılmış komissiya idi. Abdulla Şaiq, Cavad Axundzadə, İsmayıl Hikmət, Mustafa Tofiq, Cabbar Əfəndizadə və Səid Mirqasımzadənin daxil olduğu komissiya üzvlərinin yazdığı “Türkcə sərf-nəhv” adlı qrammatika kitabında da ismin halları haqqında məlumat verilmiş, lakin bir tərəfdən halların sayı səkkizə qaldırılmış, digər tərəfdən hallar adsız təqdim olunmuşdur. Müəlliflərin qüsuru ondan ibarət idi ki,

kitab Türkiyə türkcəsinin təsiri altında yazılmış, qoşmalı hallar tamamilən onların tələffüzünə uyğun göstərilmişdi. Burada izafət anlayışının izahı da düzgün verilməmiş, Hacı kənd, Qadı göl kimi birinci növ təyini söz birləşmələri səhvən izafət birləşmələri kimi təqdim olunmuşdur.

Əsərdə ismin hallarının sayının səkkizə çatdırılması qoşmalarla əlaqədar idi. Məlum olduğu kimi, “Qoşmalar funksiya etibarilə ismin hal şəkilçilərinə çox yaxındır. Odur ki, 1924-cü ildə “Türkcə sərf-nəhv” kitabında “üçün” və “ilə” qoşmalarının qoşulduğu sözlər də (qoşma ilə birlikdə) hallar sisteminə daxil edilmişdir” (75, səh.62).

Kitabda hallanma haqqında məlumat verilirəkən hallanmanın morfoloji-sintaktik təbiəti diqqət mərkəzinə gətirilərək göstərilir ki, “İbarə arasında bir isim ifadə etdiyi mənaya görə bəzi ədatlar alaraq (şəkilçilər qəbul edərək-Y.Q.) şəklini dəyişir. Məsələn: Kitab faydalıdır. Bən kitabı açdım, bən kitaba baxdım, kitabın cildi kibi” (122, səh.14). Daha sonra türkcədə isimlərin üç – 1. ədatsız olaraq (mücərrəd hal), 2. Feillərin mənasını tamamlayan (məful halı), 3. İsmi mənasını tamamlayan (izafət halı: ileyh-müzaf), feillərin isə altı şəklinin - müasir dilimizdəki təsirlik, yönlük,

yerlik, çıxışlıq hallar, ilə və üçün qoşmalı sözlərin (Y.Q) olduğu göstərilir. (122, səh.14-15)

Qeyd edək ki, 1924-44-cü illər arasında yazılan müxtəlif qrammatika kitablarında və dərsliklərində ismin hallarının sayı gah beş, gah altı, gah yeddi, gah səkkiz, gah da doqquz kimi göstərilərək artırılıb-azaldılmışdır. M.Hüseynzadə yazır ki, “1934-cü ilə qədər isimlərin heç bir hal adı olmadığı kimi, miqdarı da düzgün olmayaraq səkkiz qəbul edilərək işlənmişdir” (58, səh.51). Məsələyə münasibət bildiren Y.Seyidov haqlı olaraq bildirir ki, “Azərbaycan dilinin hal sistemi sabitliyi ilə səciyyələndir. Ayrı-ayrı vaxtlarda qrammatika kitablarında halların sayı müxtəlif şəkildə göstərilərsə də, bu, Azərbaycan dili hallarının, həqiqətən, çoxalması və ya azalması deyildir” (112, səh.226). Belə müxtəlifliyin türkoloji ədəbiyyatda daim olduğunu, indi də davam etdiyini göstərən müəllif fikrini müxtəlif illərdə nəşr olunan ayrı-ayrı əsərlərdən gətirdiyi faktlara, daha çox qoşmalı sözlərin lüzumsuz yerə hallar sırasında verilməsinə yönəldərək belə qənaətə gəlir ki, “hallarının sayının ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif kəmiyyətdə qeydi indi qəbul etdiyimiz altı sabit halın hesabına deyil, qrammatik hal formasına uyğun gəlməyən formaların hal kimi verilməsi hesabına olmuşdur” (112, səh, 227). Məsələ ilə əlaqədar hələ

1925-ci ildə Bakıda çap olunan “Maarif işçisi” jurnalında “Sərf, nəhv və şer məsələləri” (№12.səh.18) adlı məqalə ilə çıxış edən Şərqli adlı tədqiqatçının da mövqeyi maraqlıdır. Müəllif Nəcib Asimə görə, ismin dörd, Məhəmməd Rüfətə görə, beş, Qərb alimlərindən Jüberə görə, altı, M.Kazımbəyə görə, yeddi halı olduğunu qeyd edir. Hələ 1929-cu ildə F.Ağzadə ilə birlikdə yazdığı “Türk qrammeri” əsərində bu məsələyə münasibət bildirən B.Çobanzadə professor Deni, M.Kazımbəy və digər türk, Kazan-tatar dillərinin morfolojiyasını yazan müəlliflərin hal sırasında göstərdiyi -ca, -cə, -la, -lə, -çun, -çün, day-dəy, tək, kibi kimi şəkilçi və vasitələrlə yaranan əsasların ismin halları ilə nə ümumiyyət, nə də vəzifə etibarlı ilə müqayisə oluna bilmədiyini bildirərək yazır ki, “Əgər belə halları da tanıyacaq olsaq, o vaxtda halların məcmusu ondan on beşə qədər vara bilər” (30, səh.88).

Əsərdə ismin beş halı göstərilmiş, həmin hallar aşağıdakı kimi düzülmüşdür:

- 1.Müzafün ileyh: -ın,-in,-un, -ün
- 2.Məfulün bih: ı, i, u, ü, yı, yi, yu, yü
- 3.Məfulün ileyh: a,ə,ya,yə
4. Məfulün fih: da, də, ta, tə
- 5.Məfulün ənh: dan, dən, tan, tən

Göründüyü kimi, hallar sırasında indiyədək müxtəlif adlarla adlandırılan adlıq hal verilməmiş, bu barədə ayrıca izahat verilərək hər şəkilçisiz sözün mücərrəd halında (adlıq halda-Y.Q.) olmadığı göstərilmişdir. Təsirlik hal müasir dilimizdən fərqli olaraq yönlük haldan əvvəl verilmiş, yerlik və çıxışlıq halların şəkilçiləri cingiltili variantları ilə yanaşı, kar variantında da təqdim edilmişdir. Əsərdə diqqəti cəlb edən əsas cəhətlərdən biri müəlliflərin hal adlarının ərəbcə verilməsinin dilçiliklə yanaşı, tədrisat nöqtəyindən əlverişli olmadığına diqqəti cəlb etmələridir. “İndiyədək bu cür istilahlər türkcədən düzəldilmədiyindən indilik əski istilahları işlətməkdən başqa çarə yoxdur” (30, səh.91). deyən müəlliflər Azərbaycan məktəblərində tədris üçün daha asan anlaşılacaq milli terminlərin yaradılmasının zəruriliyi fikrini irəli sürmüşlər. Həmin fikirlər dilçiliyimizdə bu istiqamətdə sonradan görülmüş işlərin başlanğıcı və ilk təkanı hesab oluna bilər. Bu dövrdən sonrakı dərsliklərdə hal adlarının ərəb terminləri ilə ifadəsi, demək olar ki, aradan qalxmış, bu sahədə tədrisən milli terminlər meydana gəlməyə başlamışdır. Bu istiqamətdə atılan müsbət addımlardan biri halların sırası ilə göstərilib ərəbcə terminlərdən imtina edilməsidir. Həm 1933-cü ildə nəşr olunan “Qramer” adlı dərslikdə, həm də həmin

dərsləyin İ.Həsənov və A.Şərifova aid 1934-cü il nəşrində ismin halları xüsusi sözlərlə göstərilməmiş, yeddi haldan bəhs edilmişdir. Həmin hallar sırasına görə birinci, ikinci və s. kimi təqdim edilmiş, onlarla bağlı yığcam məlumat və izahat verilmiş, şəkilçiləri göstərilmişdir. Adlıq hal birinci və ya mücərrəd hal adlandırılmış, ilə qoşması ilə yarandığı göstərilən yeddinci hala aid ”atla”, “araba ilə” kimi nümunələr verilmişdir.

1934-cü ildə İ.Həsənov və Ə.Babazadə tərəfindən hazırlanan üçüncü siniflər üçün “Türk dili” (54) dərsləyi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Burada ilk dəfə olaraq dilimizdəki halların sayı müasir dilimizdə olduğu kimi göstərilmiş, altı hal eynilə indiki qrammatikalarımızdakı kimi sıralanmışdır. Bu illərdə nəşr olunan bir çox dil dərsləklərində yiyəlik hal hallar sırasından çıxarılıb sintaksisdə izafət birləşmələri adı altında ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri mövzusu ilə əlaqədar izah edildiyi halda, bu dərsləkdə ikinci hal kimi təqdim olunmuş, lakin yalnız -nın, -nin, -nun, -nün şəkilçi variantı əsasında samitlə bitən sözlərin hallanma formasını əks etdirən şəkilçilər göstərilmişdir.

Bizə elə gəlir ki, burada bir məsələni xatırlamaq da yerinə düşər: Bildiyimiz kimi, Sovet İttifaqının

yaranmasından bir neçə il keçdikdən sonra bu quruluşun əsl üzü ortaya çıxmağa başlamış, rus şovinizminin antimilli və antihumanist mahiyyəti get-gedə görünməyə başlamışdı. Ədəbiyyat, tarix və digər sahələrdə olduğu kimi, dilçilik sahəsində də fəaliyyət göstərən tanınmış tədqiqatçılara inamsızlıq nümayiş etdirilir, bir çox dilçilər öz humanist mövqeyinə görə təqib olunurdular. Ona görə də “1930-cu illərdə dilçilikdə müəyyən tənəzzül meyli özünü göstərirdi. Bir tərəfdən dilçi alimlərin linqvistik görüşləri dəqiqləşməyə, dürütləşməyə meyil edir, digər tərəfdən onlar dilin bir sıra problemləri (xüsusilə fəlsəfi problemləri) haqqında fikir söyləməyə cəsarət etmirdilər. Həm dilçilikdə, həm ədəbiyyatşünaslıqda sağlam tənqid əvəzinə, siyasi mülahizələrə (bəzən yuxarıdan olan tapşırıqlara) əsasən alimlərin düzgün elmi mövqeyi “marksist-leninçi metodologiyaya zidd” damğası ilə damğalanmışdı” (107, səh.123). Həmin şəxslər içərisində Azərbaycanda və bütövlükdə Şərqdə ilk elmlər doktoru, professor olan B.Çobanzadə də var idi. Akademik N.Y.Marrın nəzəriyyəsini tənqid etdiyi üçün metodoloji fəaliyyəti yanlış hesab edilən B.Çobanzadə 1931-ci ildən sonra özünə bəraət qazandırmamağa çalışmış, bu mövzuda yazdığı xüsusi əsərdən sonra heç bir əsəri ortaya çıxmamışdır. “Eyni sözləri

A.M.Talıbzadə, X.S.Xocayev, Q.K.Bağirov və onlarla digər dilçilər haqqında da söyləmək olar. Məhz buna görədir ki, XX yüzilliyin 30-40-cı illəri arasında Azərbaycan dilçiliyində az-çox gözə dəyən bir əsərin, xüsusilə dilin nəzəri problemlərinin araşdırılmasına həsr edilmiş əsərlərin yazılmasına rast gəlmirik. Bu illərdə yalnız ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili dərsləkləri yazılıb nəşr etdirilib” (43, səh.50). Elə bu səbəbdən də həmin dövrdə Azərbaycan dili haqqında hər hansı problemin qoyuluşu məsələsinə münasibət bildirmək üçün yalnız dərsləklərdən məlumat almaq lazım gəlir. Bu mənada yuxarıda göstərdiyimiz, 1934-cü ildə nəşr olunan “Türk dili” dərsliyini dilimizin qrammatikasına aid məlumatların dəqiqləşdirilməsində dönüş nöqtəsi hesab edənlər haqlıdırlar. Dərsliyin 1936-cı ilə aid ikinci nəşrində müəllif Ə.Babazadə yenidən dilimizdəki halların sayını yeddiyə qaldırmış, birgəlik halı yeddinci hal kimi təqdim etmişdir. Həmin illərdə İ.Həsənov həbs edildiyi və dilimiz Azərbaycan dili adlandırıldığı üçün Ə.Babayev 1938-ci ildə dərsliyi “Azərbaycan dili” (16) adı ilə nəşr etdirmək məcburiyyətində qalmışdır. Əvvəlki nəşrlərdən fərqli olaraq bu dərsləkdə ismin altı halının mövcud olduğu göstərsə də, adlıq hal hallar sırasında verilməmiş, birgəlik hal da çıxarılmışdır. “1937-ci ildə

nəşr olunan “Qrammatika” (müəllifsiz) dərslində isə isimlərin hallanması haqqında verilən məlumat ondan əvvəl nəşr olunmuş bütün dərslərdəki münasibətdən fərqlənir... Bu dərslərdə dilçiliklə bağlı verilən terminlərin əksəriyyəti, əsasən, türk mənşəli sözlərlə ifadə edilmişdir. Əsas nitq hissəsi olan isim bu dərslərdə “Ad” adlandırıldığından ismin hallanması mövzusu da “Adın dəyişməsi” adı altında verilmişdir” (127, səh.97). Burada da adların yeddi hal üzrə dəyişdiyi göstərilmiş, hal adları (dərslərdə: dəyişmələr - Y.Q.) adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq və birgəlik terminləri ilə, müasir dilimizə uyğun şəkildə sıralanmışdır. Fərq yalnız yeddinci - birgəlik halın əlavə edilməsindədir. Dərslərdə hər bir halın - dəyişmənin mahiyyəti izah edilmiş, həm saitlə, həm də samitlə bitən sözlərdən sonra işlənən şəkilçilər və onlara aid nümunələr göstərilmişdir.

Cəmi bir il sonra 1938-ci ildə Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyev tərəfindən nəşr etdirilən “Qrammatika” dərslində həm halların sayı, həm də onların adları 1937-ci il nəşrindən fərqlənir. Burada əvvəlki dərslərdən fərqli olaraq adlıq hal göstərilmiş, yiyəlik hal isə hallar sırasından çıxarılmışdır. Dərslərdə ismin halları aşağıdakı kimi göstərilmişdir:

1. Şəkilçi qəbul etməyən, mübtəda rolunda çıxış edən adlıq hal (kim? nə? hara?)
2. Yönlük hal (kimə?, nəyə?, haraya? a, ə, ya, yə)
3. Təsirlik hal (kimi? nəyi? haranı?i, i, u, ü, nı, ni, nu ,nü)
4. Yerlik hal (kimdə? nədə? harada? da, də)
5. Çıxışlıq hal (kimdən? nədən? haradan? dan, dən) (32, səh.52).

Dərsliyin ikinci nəşrində (1946) yiyəlik hal da göstərilən hallar sırasına daxil edilərək halların sayı altıya çatdırılmışdır. 1941-ci ildə Ə.Abasov, D.Quliyev və S.Cəfərovun birgə hazırladığı “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (1, səh.52.), 1942-ci ildə A.Abdullayev tərəfindən nəşr etdirilən “Azərbaycan dili” (2, səh.45) kitablarında da beş hal göstərilmiş, yiyəlik hal hallar arasında verilməmişdir. Kiril əlifbası ilə nəşr olunan ilk dərsliklərdən olan Ə.Abbasov, D.Quliyev və S.Cəfərovun dərsliyində verilən məlumatların əksəriyyəti əvvəlki dərsliklərlə eyni olsa da, sonu q və k samitləri ilə bitən Azərbaycan dilinə məxsus çoxhecalı milli sözlərin sonunda həmin saitlərin yönlük və təsirlik hallarda ğ və y-ya çevrilməsi qaydası izah edilmişdir.

Beləliklə, dilçilik ədəbiyyatında da göstəriləyi kimi, Azərbaycan dilinin 1944-cü ilə qədər olan dərslik və qrammatika kitablarında ismin hallarının sayı müxtəlif kəmiyyətdə təqdim olunsa da, həmin dövrdən halların sayında dəqiqləşmə aparılmış, ismin halları müasir dilimizdə olduğu kimi qəbul olunmuşdur. “1945-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan dilinin sərifi” (I hissə. sövtiyyat və sərifiyyat – ikinci çapı) (15) dərsliyində ismin 6 halı olduğu qeyd edilir və adlıq haldan sonra ismin halları sırasına yiyəlik hal daxil edilir” (127, səh.99). Dərslikdə həm saitle, həm də samitlə bitən sözlərin yiyəlik halda işlənmə qaydası və şəkilçiləri, eləcə də yiyəlik halın sualları göstərilmişdir.

Qeyd edək ki, dilçilik ədəbiyyatında yiyəlik halın ismin halları sırasına daxil edilməsi məsələsinə münasibət eyni deyildir. Tədqiqatçılardan S.Zeynal belə hesab edir ki, “Yiyəlik birləşməsi” mövzusu sintaksisin tədqiqat obyektindən olduğundan, bu anlayışın morfolojiyanın tərkibindən çıxarılması düzgün addım sayılmalıdır. Bu həm morfolojiya, həm də sintaksisin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir” (127, səh100).

Bizə elə gəlir ki, yiyəlik halın morfolojiya bölməsindən – ismin halları sırasından çıxarılması o qədər

də məqsədəuyğun deyil. Çünki yiyəlik hal, əsasən, II və III növ təyini söz birləşmələrinin yaranmasında iştirak etsə də, bu hal cümlə daxilində müstəqil işlənmə imkanına da malikdir. Belə ki, yiyəlik hallı sözlər həm müstəqil cümlənin ismi xəbəri kimi (Məsələn: Çiçəklər Səadətidir), həm də yarımçıq cümlənin tərkibində (-Kimin kitabını axtarırsan? – Ə.Dəmirçizadənin.) iştirak edə bilər. Bu isə yiyəlik hallı sözlərin müstəqil dəyişmə imkanlarını ortaya qoyur. Ona görə də yiyəlik halın ismin digər halları sırasında yer alması zəruridir.

1945-ci ildən təxminən 1950-ci illərədək olan müddət ərzində çap olunan qrammatika dərsliklərində ya isimlər haqqında qısa məlumat verildiyindən hallardan bəhs edilməmiş, ya da bu barədə çox səthi danışılmışdır. İlk dəfə 1951-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının nəşri olan “Azərbaycan dilinin qrammatikası” dərsliyində hal mənsubiyyət və xəbərlilik kateqoriyalarından xüsusi qrammatik kateqoriyalar kimi bəhs olunmuşdur. Kitabın bölmə müəllifi, N.K.Dmitriyev, isim bəhsinin müəllifi isə M.Şirəliyev idi. Əsərdə müəyyən linqvistik problemlərə rus dilçiliyi mövqeyindən yanaşılmış, ismin hallarının morfoloji-sintaktik funksiyaları qarışdırılmışdır. Kitabda ismin halları qrammatik bə məkani hallar adı altında

ayrılmış, qrammatik hallara adlıq, yiyəlik, təsirlik; məkani hallara isə yönlük, yerlik, çıxışlıq hallar daxil edilmişdir. Adlıq halın qeyri-müəyyənlik, mübtəda halı, təyin, konkret təyin, qeyri-müəyyən təyin; yiyəlik halın yiyəlik və müəyyənlik; təsirlik halın iş, hərəkətin təsirsiz obyekt bildirmə, iş-hərəkətin təsir etdiyi müəyyən obyektı bildirmə; məkani halların bir neçə sintaktik funksiyası göstərsə də, yerlik və çıxışlıq hallardan geniş bəhs olunmamışdır (14, səh.107-107). Kitabın 1960-cı il nəşrindən sonrakı 1980-ci ilə aid Zərifə Budaqovanın redaktorluğu ilə çap olunmuş növbəti nəşrində isə ismin hal kateqoriyası isim, əvəzlik və məsdərə məxsus xüsusi qrammatik kateqoriya kimi təqdim olunmuş, hallar qrammatik və məkanı hallar başlığı ilə bölünməmişdir. Hər bir halın ifadə etdiyi məna xüsusiyyətləri ayrı-ayrılıqda izah olunmuş, qeyri müəyyən yiyəlik və təsirlik halların adlıq haldan, müəyyən yiyəlik və təsirlik halların isə mənsubiyyət şəkilçili sözlərdən fərqi göstərilmişdir. Yönlük halın on dörd, yerlik halın yeddi, çıxışlıq halın isə iyirmi məna məna xüsusiyyəti izah edilmiş, (98, səh.49-69) hal şəkilçilərinin sözdüzəldici və cəm şəkilçilərindən sonra işləndiyi vurğulanmış, mənsubiyyət şəkilçilərindən sonra işlənmə imkanlarına geniş toxunulmamışdır. Burada yalnız təsirlik haldan

danışarkən həmin halın –nı, -ni, -nu, -nü, -i, -i, -u, -ü şəkilçilərindən bəhs olunmuş, bunlardan əlavə -n şəkilçisinin olduğu da göstərilmişdir. Kitabda həmin şəkilçi haqqında yazılır: “Təsirlik halın bir forması da -n vardır ki, o da mənsubiyyət bildirən sözlərlə işlənir. Bax, **birin** altdan üstədən desən, başın cəllad əlindədir (Y.V.Çəmənəminli)” (98, səh. 57).

Kitabda daha sonra göstərilir ki, “Azərbaycan dilində, əsasən, şifahi nitqdə rast gəlinən həmin şəkilçi müasir yəqut dilində də işlənir. Həmin şəkilçi əksər türk dillərində (türkmən, Azərbaycan və s.) üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra gəlir” (98, səh.57).

Əsərdə halların izahından sonra hallanmada özünü göstərən fonetik haisələr də izah edilmiş, sonu k, q, x səsləri ilə bitən sözlərin, oğul, sinif, boyun, geyim, fikir sözlərinin hallanmasındakı səsdüşümü və vurğu məsələlərindən, su sözünün yiyəlik, yönlük, təsirlik hallarda y bitişdiricisi qəbul etməsindən danışılmışdır (98, səh.69).

“Halların qrammatik mənalарının dəqiqləşdirilməsi, hallar haqqında qrammatik konsepsiyanın müəyyən-ləşdirilməsində M.H.Hüseynzadə müstəsna rol oynamışdır. Onun 1954-cü ildə nəşr edilmiş “Müasir Azərbaycan dili” adlı kitabı hal kateqoriyası haqqındakı

mübahisə və müzakirələrə son qoydu. İsmi hallarına münasibət baxımından 1951-ci ildə nəşr edilmiş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabını M.Hüseyzadənin “Müasir Azərbaycan dili kitabı ilə heç cür müqayisə etmək olmaz. M.Hüseynzadənin kitabı Azərbaycan dilçiliyində qrammatik fikrin yeni dövrünün başlanğıcını xəbər verdi və qrammatika konsepsiyasının formalaşmasının əsasını qoydu” (43, səh.57). Müəllif 1954-cü ildən 1983-cü ilə qədər dörd dəfə nəşr olunan əsərin hər yeni nəşri üzərində təkmilləşdirmə işi aparmış, nəşrdən-nəşrə halların məna variantları, morfoloji və sintaktik funksiyaları daha da dəqiqləşdirilmişdir. Kitabın 1983-cü ildə müəllif tərəfindən müəyyən əlavə, ixtisar və düzəlişlər edilmiş nəşrində ismi hallarının Azərbaycan dilçiliyində tədqiqi tarixi haqqında yığcam məlumat verilmiş, 1944-cü ilə qədərki qrammatikalarda hallar sırasında özünə yer alan birgəlik halın bu sıradan çıxarılması haqlı hesab olunmuşdur. EA-nın 1980-ci il nəşrində olduğu kimi burada da hallar qrammatik və məkani hallar adı altında təqiq olunmuş, onların məna xüsusiyyətləri, adlar və feillərlə bağlılığı dil faktları ilə izah edilmişdir. EA-nın “Müasir Azərbaycan dili” kitabında fərqli olaraq burada mənsubiyyət şəkilçili sözlərin hallanması və onlarda baş verən fonetik

dəyişmələr ayrılıqda göstərilmişdir. Son nəşrdə yönlük halın məna variantları səkkizdən doqquza qaldırılmış, yerlik və çıxışlıq halların məna variantları isə müvafiq olaraq səkkizdən yeddiyə, on üçdən on birə endirilmiş, müəyyən əlavə və ixtisarlar edilmişdir. Kitabın ilk nəşrindən başlayaraq M.Hüseynzadənin hal kateqoriyası ilə bağlı mövqeyi özündən sonrakı bütün tədqiqatlarda əsas götürülmüş, İ.X.Cabbarzadənin “Azərbaycan dilində ismin halları” (24) adlı 1959-cu, F.A.Rəhimbəyovanın “Семантика падежей имен существительных в современном азербайджанском языке” (169) adlı 1988-ci ildə müdafiə etdikləri namizədlik dissertasiyalarında və onların müxtəlif dövrlərdə elmi mətbuatda nəşr etdirdikləri məqalələrdə (Cabbarzadə 6 məqalə) də M.Hüseynzadənin ənənələri davam etdirilmişdir. Ümumiyyətlə, bu dövrdən sonra yazılan morfolojiya dərslikləri və qrammatikaya aid tədqiqatlarda ismin hallarının sayı və sırası sabit qalmış, tədqiqatçılar hal kateqoriyasını altı hal əsasında morfoloji-sintaktik kateqoriya kimi tədqiq etmişlər.

Bütün dövrlərdə olduğu kimi, son dövrlərdə də isim və ismin hal kateqoriyası bəhsi diqqət mərkəzində olmuş, bu kateqoriyanın həm müstəqil, həm də isim və ya adlar bəhsi daxilində tədqiqinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu əsərlərin böyük əksəriyyətində hal

kateqoriyasının tədqiqi ilə bağlı məsələlərin oxşar şəkildə qoyulmasına baxmayaraq, Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda hal kateqoriyasının rolu və bu kateqoriyanın qrammatik xüsusiyyətlərinin izahı ilə əlaqədar yazılan bir sıra əhəmiyyətli əsərlər haqqında danışmağı məqsəduyğun hesab edirik. Burada bir məqamı xüsusi qeyd etmək istəyirik ki, ölkəmizin müstəqillik əldə etməsindən sonra dil tarixi, dialektologiya, onomologiya və d. sahələrdə olduğu kimi, müasir qrammatik quruluşla bağlı araşdırmalarda da tədqiqatçıların mövqeyi müəyyənənmiş, bu sahədə tədqiqat aparən əksər araşdırmaçılar dil faktlarını dilimizin tarixi köklərinə əsasən izah etməyə başlamışlar. Keçən əsrlərdən fərqli olaraq ərəb-fars və ya rus qrammatikasının təsiri aradan qaldırılmış, bəzi tədqiqatlarda Türkiyə tədqiqatçılarının təsiri hiss olunsa da, dilçilik araşdırmalarımız əsas etibarilə özünün müstəqil milli yönünü tapa bilmişdir. Artıq son tədqiqatlarda türklərin ilk yaşayış məskənlərinin Ön Asiya ilə - Azərbaycanla bağlı olması faktının təsdiqlənməsi də hər birimizi dilimizə aid materialları araşdırarkən düzgün istiqamət götürməyə sövq edir. Bu mənada Q.Kazımov, T.Hacıyev, F.Ağasıoğlu, Ə.Tanrıverdi, Y.Seyidov, C.Cəfərov, B.Xəlilov R.Eyvazova, S.Mehdiyeva, M.Qıpçaq, E.Əzizov,

M.Məmmədli və digər dil tarixi, dialektologiya və müasir dil sahəsində araşdırma aparan alimlərimizin tədqiqatlarında hal kateqoriyası ilə bağlı mübahisəli faktların da aydınlaşdırılması istiqamətində xeyli işlər görüldünü müşahidə etmək mümkündür.

F.Cəlilovun 1988-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin morfonologiyası” adlı əsərində digər əsas nitq hissələri ilə yanaşı, isimlər də morfonoloji cəhətdən araşdırılmış, daha sonra morfoloji kateqoriyaların hər birinin morfonologiyası ayrılıqda tədqiq olunmuşdur. “Türk dillərində hal şəkilçilərinin bir-biri ilə genetik bağlılığını” (28, səh.213) nəzərə alan müəllif halları müasir qrammatika kitablarında göstərilən ardıcılıqla deyil, adlıq, yerlik, çıxışlıq, yönlük, birgəlik-alət, təsirlik, yiyəlik ardıcılığı ilə araşdırmışdır. Hər bir halın müasir ifadə formaları ilə yanaşı, qədim allamorfları da üzə çıxarılmış, birgəlik-alət və ya instrumental hal adı ilə öyrənilən qədim hal formasına, eləcə də təsirlik və yiyəlik hallara aid maraqlı fikirlər irəli sürülmüşdür.

Müəllifin 2014-cü ildən nəşr etdirdiyi “Doqquz bitik. Türklərin islamaqədər tarixi” əsəri son illərin ən əhəmiyyətli əsərlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Müəllifin otuz illik axtarışlarının nəticəsi olan bu əsərdə türk xalqlarının tarixi yeni konsepsiya əsasında

yazılmış, müəllifin irəli sürdüyü “Urmu” nəzəriyyəsi-nə əsasən Ön Asiyanın türklərin ilk coğrafi məkanı – Atayurdu olması haqqında tutarlı faktlar təqdim olunmuşdur (7).

Məmmədəli Qırçağın “Категория падежа в тюркских языках” (Bakı, 1994) əsərində türk dillərində hal kateqoriyasının tarixi kökləri araşdırılmış, əksər dilçilik ədəbiyyatında tarixən sonradan yarandığı göstərilən yiyəlik halın daha qədim dövrlərə gedib çıxdığı, türk dillərinin ən qədim tarixi keçmişində mövcud olmuş ikiqat hallanma, müasir dilimizdə işlənməyən bir sıra tarixi hal formaları haqqında geniş məlumat verilmiş, dilçilikdə bu sahədə mövcud olan bir çox mübahisəli məsələlərin ciddi tarixi dil faktları əsasında izahına çalışılmışdır. 157 səhifədən ibarət olan əsər öz elmi səviyyəsi və dil faktlarının zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Qəzənfər Kazımov da özünün 2003-cü ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin tarixi” adlı kitabında protoazərbaycan dili dövrünü tədqiq edərkən manna, mada, kimmer, skif, sak kimi türk mənşəli dillərin fonetik, leksik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, qrammatik kateqoriyaları, o cümlədən hal kateqoriyasını da tədqiq etmiş, halların tarixi inkişafı haqqında bir sıra maraqlı faktlar aşkara çıxarmışdır. Daha sonra təd-

qıqatçı-alim Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsi və təşəkkülü məsələsindən, şifahi və yazılı ədəbi dilimizin meydana çıxması və hər dövrə uyğun qrammatik kateqoriyalar, o cümlədən hal kateqoriyasının özünəməxsus xüsusiyyətlərindən bəhs etmiş, ayrı-ayrı halların ifadə formaları, arxaik hal şəkilçiləri, onların qədim mənbələrlə, müasir türk dilləri və dialektlərlə müqayisəsini aparmışdır. Q.Kazımovun 2010-cu ildə nəşr edilmiş “Müasir Azərbaycan dili” adlı morfolojiyaya aid dərslində isə hal kateqoriyası yeni baxış əsasında sinxronik tədqiqata cəlb edilmiş, bu sahədəki bir çox mübahisəli məsələlərin həlli istiqamətində müsbət addımlar atılmışdır. Müəllifin haqlı fikrinə görə, hallanma ismə məxsus xüsusi qrammatik kateqoriyadır, digər nitq hissələrinin hallanma imkanları olsa da, onların heç biri birbaşa hallanmır.

Ali məktəblər üçün dərslük kimi nəzərdə tutulmuş bu kitabda hər bir halın morfoloji göstəriciləri, ifadə etdiyi məna çalarları, qoşmalarla işlənmə imkanları izah edilmiş, halların sintaktik vəzifələrindən – söz birləşməsi və cümlə üzvü kimi rolundan bəhs edilmişdir. Müəllif yeri gəldikcə hal şəkilçiləri ilə omonim olan şəkilçilərin, qarışıq salına bilən halların izahına da yer vermiş, halların sualları və müvafiq cümlə üzvü məsələlərini aydınlaşdırmışdır.

Yusif Seyidovun 2000-2011-ci illərdə dörd nəşri həyata keçirilən “Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya” dərsliyi də bu sahədə son illərdə yazılan uğurlu dərsliklərdən biridir. Müəllif haqlı olaraq hesab edir ki, “Azərbaycan dilinin indiki hal sistemi XIV əsr Azərbaycan türk dilində tam formalaşmış vəziyyətdə idi. Sonralar halların qrammatik mənalarında müəyyən dəyişmə və sabitləşmə getmişsə də, sistem dəyişilməz qalmışdır” (112, səh.229).

Dilçilikdə bir sıra morfoloji kateqoriyalara, o cümlədən hal kateqoriyasına aid problemlərin həllinə yönəlmiş bu dərslikdə də hal və mənsubiyyət kateqoriyalarından xüsusi, şəxs-xəbərlik və kəmiyyət kateqoriyasından isə ümumi qrammatik kateqoriya kimi bəhs olunmuş, hal kateqoriyasının tədqiqi tarixi, hallanmada özünü göstərən fonetik dəyişikliklər, hal adları, onların struktur-semantik xüsusiyyətləri izah edilmiş, halların məkani və qrammatik hallar adı ilə təqdim edilməsinə, hər bir halın ismi və feili xəbərlə əlaqələnmə imkanlarına, məkan mənalı ora, bura, hara əvəzliliklərinin hallanma məsələsinə münasibət bildirilmişdir. Müəllif “türkologiyada hallara münasibət məsələsini və hər halın ayrı-ayrılıqda qrammatik mövqeyini (məsələn, adlıq halın 9, yiyəlik halın 2,

təsirlilik halın 2, yönlük halın 4, çıxışlıq halın 8 sintaktik vəzifəsini nəzərdən keçirir” (43, səh.59).

Ali məktəblər üçün yazılmış morfolojiya dərsliləri arasında Buludxan Xəlilovun 2000-2016-cı illərdə bir neçə dəfə nəşr etdirdiyi ikihissəli “Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası” dərsliyinin də özünəməxsus yeri vardır. EA-nın 1951-ci ildə nəşr edilmiş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” I hissə adlı dərsliyindən sonra son dövrlərin yeganə dərsliyidir ki, burada hal, mənsubiyyət, şəxs, kəmiyyət və inkarlıq kateqoriyası ümumi qrammatik kateqoriya kimi nitq hissələrindən əvvəl təqdim olunmuş, hal kateqoriyası morfoloji-sintaktik kateqoriya kimi araşdırılmışdır. Burada da ismin halları qrammatik və məkani-qrammatik hallar adı altında izah edilmiş, qrammatik hallarla məkani-qrammatik halların bir-birinə münasibəti oppozisiya təşkil etdiyi göstərilmişdir (61, səh. 155). Daha sonra türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində mübahisəli hal kimi meydana çıxan birgəlik hala münasibət bildirilmiş, qeyd olunmuşdur ki, “Azərbaycan dilində və dialektlərində birgəlik halın olması bəzəndə fikirlərə baxmayaraq, ismin altı halı məqbul qəbul olunmuşdur” (61, səh. 156). Dərsləkdə ismin hər bir halı izah olunarkən yeri gəldikcə ifadə etdiyi mənə çalarları, halların funksiyaca bir-birini əvəz etmə im-

kanları, mən və biz əvəzliliklərinin yiyəlik halda –im şəkilçisi qəbul etməsi, biz və siz əvəzliliklərindən sonra gələn ismin mənsubiyyət şəkilçisiz işləmə bilməsi, xüsusi isimlərin hallanma xüsusiyyətləri haqda da məlumat verilmişdir.

Cəfər Cəfərov və Nadir Abdullayevin birlikdə hazırladıqları, 2004-cü ildə nəşr edilmiş “Azərbaycan dilinin morfolojiyası” adlı dərslikdə xüsusi qrammatik kateqoriya terminindən istifadə olunmasa da, hallanma “ismin başlıca qrammatik forması, donu” (26, səh. 24) kimi təqdim olunmuşdur. Kitabda “vəzifəsinə görə sintaktik, ifadəsinə görə morfoloji” (26, səh.24) kateqoriya hesab olunan hal kateqoriyası və müasir dilçilikdə qəbul olunan altı halın hər biri haqqında məlumat verilmiş, hallanmanın mahiyyəti konkret dil faktları əsasında izah olunmuşdur. Burada da hallar qrammatik və məkani-qrammatik olmaqla iki qrupa bölünmüş, sonda ismin hallarını və mənsubiyyət şəkilçili sözlərin hallanmasını göstərən cədvəl təqdim olunmuşdur. Bu dərsliyin əsas diqqəti cəlb edən cəhəti daha çox mübahisə yaratmayan, dilçilikdə qəbul olunmuş məsələləri əks etdirməsi, dilinin sadəliyidir.

Azərbaycan dilində morfoloji kateqoriyalara, o cümlədən hal kateqoriyasına aid maraqlı araşdırmalardan biri də 2004-cü ildə çap olunmuş “Azərbaycan

dilçiliyində qrammatika konsepsiyasının inkişaf tarixi” əsəridir. Səidə Rüstəmovaya aid olan bu monoqrafiyada adından görüldüyü kimi, qrammatika konsepsiyamızın inkişaf tarixindən, qrammatika dərsliklərinin və qrammatik kateqoriyaların tarixi, qrammatik anlayışların səlisləşməsi kimi məsələlərdən bəhs edilmiş, digər qrammatik kateqoriyalarla yanaşı, hal kateqoriyasından da ətraflı şəkildə danışılmışdır. Əsərdə adların qrammatik kateqoriyalarından biri kimi hal kateqoriyasının tədqiqi tarixindən geniş söhbət açılmış, M.Kazımbəydən başlayaraq İ.X.Cabbarzadənin 1959-cu ildə müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyasına qədərki müddət ərzində bu istiqamətdə yazılan dərslük və tədqiqat əsərlərində hallanmaya aid məlumatların hansı formada təqdim olunması göstərilmişdir. Müəllif haqlı olaraq hesab edir ki, keçən əsrin əvvəllərində Bakıda açılan müxtəlif tipli məktəblər üçün çoxlu dərslük və dərs vəsaiti çap olunurdu... Sabit dərslüklər yox idi. Bu səbəbdən də hər kəs dərs dediyi məktəbin şagirdləri üçün dərslük yazmalı olurdu” (107, səh 119). Belə dərslüklərin əksəriyyəti ərəb-fars və yarus dilçiliyinin təsiri ilə yazıldığından hal kateqoriyasına aid terminlər və məlumatlar da bu təsirdən kənar qalmamışdır. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika konsepsiyasının formalaşmasında, qrammatik mənə-

ların dürüştləşməsində, dəqiqləşməsində M.Hüseynzadənin 1954-cü ildə nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyini dönüş hesab edən S.Rüstəмова hal kateqoriyasının sintaktik idarə əlaqəsi nəticəsində yarandığını qeyd edərək isimlərin feillər, isimlər, sifətlər, saylar və qoşmalarla idarəsinə aid nümunələr vermişdir. 1945-ci ilə qədərki kitablarda ismin hallarının işləndiyi cədvəli təqdim edən tədqiqatçı hal kateqoriyasına aid əsas əlamət və xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi xülasə etmişdir:

1. Hal kateqoriyası formaca morfoloji, mahiyyətə sintaktikdir.

2. Hal kateqoriyası yalnız idarə əlaqəsinin nəticəsində yaranır.

3. Sabit qrammatik formalara malik olur.

4. Qrammatik formasız (qeyri-müəyyən) yiyəlik və təsirlik hallarda olur.

5. Hər bir halın öz sualı olmalıdır.

6. Funksional cəhətdən iki komponent arasında sintaktik əlaqə yaradır.

7. Hal şəkilçiləri vurğu qəbul edir.

8. Hal kateqoriyası cümlədə müəyyən sintaktik vəzifə daşıyır: cümlə üzvü kimi parçalana və parçalanmaya bilər.

9. Hər bir halın öz məna variantları olur.

10. Başqa nitq hissələrini əşyəviləşdirir.

11.Xüsusi qrammatik kateqoriya olub tək cə ismə aiddir.

12. Hal şəkilçiləri hallara bitişir.

13. Hal şəkilçiləri sözə birləşən bütün şəkilçilərdən sonra gəlir. (şəhər də ki lər dən).

14.Halların hər biri müəyyən münasibət (qrammatik və məkani) bildirir (107, səh. 130).

Qrammatik kateqoriyaların, o cümlədən hal kateqoriyasının oğuz qrupu türk dillərində araşdırılması istiqamətində Kamil Bəşirov da xeyli işlər görmüşdür. Müəllifin 2009-cu ildə “Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər” (20), 2018-ci ildə “Türk dillərinin müqayisəsi: ”Oğuz qrupu türk dillərində morfoloji kateqoriyalar” (21) adlı əsərlərində hal kateqoriyası göstəriciləri, bu kateqoriyaya aid morfoloji-sintaktik xüsusiyyətlər araşdırılmış, Azərbaycan dilinin hal sistemi oğuz qrupu türk dilləri, eləcə də ümumtürk hal sistemi ilə müqayisələr aparılmışdır. Türkmən dilinin Əlili və Nohur dialektlərində hallanmanın Azərbaycan dili ilə eyni olduğunu göstərən müəllif hər iki dillə yanaşı, türk dilinə aid sözlərin də müqayisəsini əks etdirən cədvəl təqdim etmiş, Azərbaycan dilində söz kökü ilə birləşərək müstəqilliyini itirmiş –ra, -rı yönük hal şəkilçili yuxarı, bəri, geri, irəli, dışarı, ora, bura,

hara, sonra tipli sözlərin mənşəyini izah etməyə çalışmışdır.

Mərhum professor Əzizxan Tanrıverdinin 2010-cu ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” kitabında da hal kateqoriyasının tədqiqi tarixi haqqında yığcam şəkildə məlumat verilmiş, ismin hər bir halının tarixi dilimizdə işlənmə imkanları araşdırılmış, tarixi hal əvəzlənmələri klassik ədəbiyyatdan gətirilmiş nümunələr əsasında izah edilmiş, müasir türk dilləri, eləcə də dialekt və şivələrimizlə müqayisələr aparılmışdır. Mən və biz əvəzliliklərinin yiyəlik halda fərqli şəkildə işlənməsindən bəhs edən Ə.Tanrıverdi qeyd edir ki, mən və biz əvəzliliklərinin Orxon-Yenisey abidələrində və M.Kaşğarı “Divan”ında mənə, sənə, “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanında isə mənə, bizə formasında işlənməsi göstərir ki, mənə, bizə şəklində işlənmə birdən-birə sabitləşməmişdir (120, səh.198-199). Kitabda yerlik və çıxışlıq halların müasir dilimizdəki şəkildələri ilə yanaşı, tarixi dilimizdəki -ta, -tə, -tan, -tən variantları haqqında da məlumat verilmiş, tarixi mənbələrimizdə bu şəkildələrin -dın, -din, -tın, -tin kimi variantlarına rast gəldiyi də söylənmişdir.

Dilimizdə hal kateqoriyasının müstəqil tədqiqat mövzusu kimi araşdırmaya cəlb edildiyi əsərlər sıra-

sında Adilə Əsədovanın “Azərbaycan dilində qrammatik hallar” adlı monoqrafiyası, Bibisara Rəcəpovna Məmmədovanın “Türkmən, Azərbaycan və türk dillərində hal kateqoriyası” mövzusunda dissertasiya işi də diqqəti cəlb edir. Əvvəlcə kateqoriya və qrammatik kateqoriya kimi anlayışları izah edən A.Əsədova ümumi və xüsusi qrammatik kateqoriyalar məsələsini aydınlaşdırmağa çalışmış, hal kateqoriyasını ismə məxsus xüsusi qrammatik kateqoriya kimi təqdim etmişdir. Bu kateqoriyanın tədqiqi tarixi haqqında ətraflı məlumat verən müəllif “Qrammatik halların funksional semantik xüsusiyyətləri” adı altında adlıq, yiyəlik və təsirlik halları təsviri dilçilik nöqtəyinəzərindən izah etmiş, dilçilikdə bu istiqamətdə mövcud olan mübahisəli məsələlərə münasibət bildirmişdir. Daha sonra kitabda hal kateqoriyasının söz birləşmələrinin yaranmasında rolu məsələsindən bəhs olunmuş, halların predikativ və qeyri-predikativ birləşmələrdə iştirakı aydınlaşdırılmışdır. Müəllif yazır ki, “Türk dilləri qrammatik quruluşunun, o cümlədən bizi maraqlandıran hal sisteminin nisbi sabitliyinə baxmayaraq, dilçi tədqiqatçıların istər türk dillərinin qrammatik quruluşuna, o cümlədən və xüsusilə hal kateqoriyasına subyektiv münasibəti sabit olmamış, müxtəlif olmuş və zaman-zaman dəyişmiş-

dir. Bunu Azərbaycan dili hal sisteminin tədqiqi tarixində aşkar görmək olar” (43, səh.39). Əsərdə belə bir nəticəyə gəlinir ki, “Hal kateqoriyası obyektiv, onun şərhı isə subyektiv hadisədir. Buna görə də dilçilər tərəfindən türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində ismin hallarının sayının müxtəlif şəkildə göstərilməsini obyektiv dil faktı kimi yox, subyektiv tədqiqatçı fikri kimi qəbul etmək lazımdır” (43, səh.118).

Əsərin diqqəti cəlb edən cəhətlərindən biri bundan ibarətdir ki, müəllif Azərbaycan dilçiliyində ismin hallarının qrammatik və məkani hallar adı altında bölgüsünü məntiqi hesab etməsə də, tədqiqat işini qrammatik halların araşdırılmasına həsr etmişdir. Bu tədqiqat işində S.Rüstəmovanın “Azərbaycan dilçiliyində qrammatika konsepsiyasının inkişaf tarixi” əsərinin təsiri aşkar duyulmaqdadır.

B.R.Məmmədovanın “Türkmən, Azərbaycan və türk dillərində hal kateqoriyası” mövzusunda dissertasiya işində adından da görüldüyü kimi, eyni yarımqrupa daxil olan türk, türkmən və Azərbaycan dillərində sözlərin hallanma imkanları araşdırılmış, türk hal sistemi ilə oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxarılmışdır. “Dünyanın mənzərəsini struktur dəyişir, yoxsa fərqlər yalnız ifadə formalarına, adın hallarının

formal cəhətinə aiddir?”-sualına cavab axtaran B. R.Məmmədova yazır ki, “Nəzərə alsaq ki, dil nəinki forma, hətta çevrilmiş formadır, onda bütün fərqlər cisimlərin vəziyyətləri haqda təsəvvürlərin xarakteri ilə bağlı olmalıdır. Deməli, bütün dəyişikliklər funksional-semantik xarakteristikaya malik olmalıdır. Digər tərəfdən fərz etmək olar ki, hal sistemlərinin funksional-semantik parametrləri universal-məntiqi xarakterə malikdir və qohum dillərin daşıyıcılarının kollektiv təfəkkürü üçün əhəmiyyətli olan dünya mənzərəsi ilə bağlı deyildir, türkmən, Azərbaycan və türk dillərinin hal sistemləri qeyd edilən aspektdə tədqiq edilməmişdir.” (89, səh.4). Tədqiqat işində Azərbaycan, türk və türkmən dillərinin hallanma sistemlərindəki funksionla-semantik fərqlərin müəyyən edilməsi və sistemləşdirilməsinə cəhd göstərilmiş, bu məqsədlə aparılan müqayisələr nəticəsində müəllif bu nəticəyə gəlmişdir ki, Azərbaycan, türkmən və türk dillərində formal əlamətlərin vahid diapazonu açıq-aydın görünməkdədir.

Ümumiyyətlə, B.R.Məmmədovanın “Türkmən, Azərbaycan və türk dillərində hal kateqoriyası” mövzusunda dissertasiya işi bu üç dilin hal sisteminin qarşılıqlı müqayisə əsasında öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli olsa da, müəllifin Azərbaycan türkü olma-

ması bəzi hallarda onun dil faktlarına subyektiv və ya türkmən dili faktları əsasında yanaşmasına səbəb olmuşdur.

Dilimizdə hal kateqoriyasının tədqiq haqqında danışarkən Sərdar Zeynalın elmi araşdırmalarını da xatırlamaq lazım gəlir. Müəllifin 2011-ci ildə “Azərbaycan dili morfolojiyasının tədqiqi tarixi. XX əsr” (128), 2014-cü ildə “Azərbaycan dili qrammatikasının bəzi problemləri (1945-1995-ci illər)” (129), 2017-ci ildə “Müasir Azərbaycan dili: morfolojiya – isim” (127) adlı dərş vəsaiti və monoqrafiyalarında dilimizdə hal kateqoriyasının özünəməxsus keyfiyyətləri araşdırılmış, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq dilimizdə hal kateqoriyasının tədqiqi tarixi haqda məlumat verilmiş, həmin dövrdən bu günə qədərki dərşliklərimizdə hal kateqoriyasının əks olunması məsələsinə diqqət yetirilmişdir.

Müəllifin bu araşdırmalarda hal kateqoriyası ilə bağlı yer almış müstəqil düşüncələri də maraq doğurur. Qeyri-müəyyən yiyəlik hallı sözlərin ikinci növ təyini söz birləşməsi yaratması faktına öz yanaşma tərzi olan S.Zeynal adlıq halın heç bir şəkilçi qəbul etmədən tamamlıq, təsirlik halın zərflilik vəzifələrində çıxış etmək imkanlarından da bəhs etmişdir.

Azərbaycan dilində hal kateqoriyası ilə bağlı tədqiqatları gözdən keçirdikdikdə bu kateqoriyanın dilimizin tarixi və müasir dialekt və şivələrində əks olunan əlamət və xüsusiyyətləri də yada düşür. Bu baxımdan Elbrus Əzizovun “Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası” və Məhərrəm Məmmədlinin “Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları” adlı əsərləri diqqəti xüsusilə cəlb edir.

E.Əzizovun 1999 və 2016-cı illərdə 2 dəfə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası” əsərində dilimizin fonetik, leksik və sintaktik vahidləri ilə yanaşı, morfoloji kateqoriyaları haqqında da geniş məlumat verilmiş, əsərdə hal kateqoriyasının tarixən dialektlərimizdə özünü göstərən, “Azərbaycan xalq dilinin formalaşmasında iştirak etmiş və ümumişləklilik qazana bilməmiş müxtəlif tayfaların dil elementlərini” (47, səh. 148) əks etdirən faktlar tədqiq olunmuşdur. İsmi digər halları ilə yanaşı, qədim alət halı haqqında da məlumat verən müəllif bu halın hazırda “Azərbaycan dilində paradigmadan çıxdığını, lakin onun ifadə etdiyi məzmunun başqa vasitələrlə yerinə yetirildiyini” (47, səh.156) göstərmişdir. Azərbaycan dili dialektlərinin təşəkkülü dövründə hal sisteminin o qədər də sabit olmadığını bildirən E.Əzizov idarə əlaqəsinin tələbi ilə bir hal formasının digərinin

yerində işlənməsini qeyd edərək dialektlərimizdə halların mənaca əvəzlənməsindən də danışmışdır (47, səh.156-160).

Məhərrəm Məmmədlinin 2003-cü ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları” adlı əsərdə isə dilimizdəki ismə məxsus morfoloji kateqoriyalar həm sinxron, həm də diaxron istiqamətdə tədqiqata cəlb olunmuş, Ural-Altay dilləri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılaraq dialekt nitqində izoqlosslar şəklində yayılan dil elementlərinin mikro və makroarealı müəyyənləşdirilmişdir. Müəllif əksər şivə materiallarından istifadə etməklə hallanmanın fonetik, qrammantik və semantik xüsusiyyətlərinin təkamülünü izləmiş, hal əvəzlənmələrinin yazılı abidələrin və müasir türk dillərinin materialları ilə müqayisəsini aparmış, bitişdirici samitlərin əmələ gəlməsi və velyar η səsinin bir neçə morfoloji kateqoriyanın tərkibində işlənmə imkanlarını araşdırmışdır. Tədqiqatçı-alim M.Məmmədli özünün 2008-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti” (88) əsərində də dilimizdəki digər morfoloji kateqoriyalarla yanaşı, hal kateqoriyasının bu dialektə məxsus xüsusiyyətlərini, o cümlədən hal əvəzlənmələrini tədqiq etmiş, bu kateqoriyaya aid zəngin dialekt materialını üzə çıxarmışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan və digər türk dillərinin qrammatik quruluşuna, eləcə də hal kateqoriyasına aid diaxronik və sinxronik araşdırmalarla tanış olmaq baxımından M.Ergin (196, 197), A.Caferoğlu (188, 189, 190), Y.Deni (192), Q.Abdurraxmanov, S.Şukurov (185), J.Amansarıev (186), G.Dorfer (195), A.Ercilasun (196), B.A.Gökdağ (202), Z.Korkmaz (203, 204), Z.Həsənov (137), S.Olcay (206), T.Tekin (207, 208, 209), A.Üstüner (210), M.Mirzaev (205) və digər tədqiqatçıların çoxsaylı araşdırmaları zəngin material verir.

Yuxarıda deyilənlər bir daha sübut edir ki, Azərbaycan dilində hal kateqoriyasının tədqiqinə hələ XIX əsrin qırxıncı illərindən başlansa da, təxminən bir əsrə qədər halların sayı, sırası, ifadə olunduğu terminlər və digər bu kimi məsələlərdə sabitlik olmamış, bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar ya rus, ya da ərəb-fars qrammatikasına əsaslanmışdır. XX əsrin qırxıncı illərindən halların sayı və sıralanması məsələsində sabitlik yaranmış, hal kateqoriyası və isimlə bağlı araşdırmalar dərinləşmiş, tədqiqatçılar məsələlərə dil faktları əsasında yanaşmağa başlamışlar. Hazırda Azərbaycan dilçiliyində hal kateqoriyası ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatlar olsa da, bu tədqiqatların heç birində Azərbaycan dilinə məxsus hal kateqoriyası diaxronik

və sinxronik aspektdə tam şəkildə araşdırılmamışdır. Ümid edirik ki, bu tədqiqat işi ilə dilçiliyimizdə hal kateqoriyasına aid boşluqların aradan qaldırılmasına, mövzu ilə bağlı mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirilməsinə köməklik göstərmiş olacağıq

II FƏSİL

Azərbaycan dilində hal kateqoriyasının formalaşması və tarixi inkişaf prosesi

Qədim türk dövrü sona çatdıqdan sonra yeni yaranan etnocoğrafi sərhədlər yeni etnomədəni mühitdə ilkin köklər üzərində, lakin yeni təfəkkür tərzinə uyğun dil mühitlərinin yaranmasına səbəb oldu. Yeni etnokulturoloji və etnodil mühitlərinin yaranması ilə mədəni həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, ayrı-ayrı dil yaruslarında da struktur və məzmun baxımından diferensiasiya prosesi güclənməyə başladı. Bu prosesi xarakterizə edərkən unutmamaq olmaz ki, “Orta əsr Azərbaycan mədəniyyəti başlanğıcından diffuz yayğın sərhədlə arxaik dünyaya açılmışdır... Hər şeydən qabaq bu diffuz keçid müəyyən arxaik quruluş və rəmzlərin aramsız davam edib orta əsrə keçdiyini aydınlaşdırır. Bu quruluşlar, rəmzlər özlərinin bəzi ilkin mənalarını qoruyub saxlayır. Ancaq onlar həm də düşdükləri yeni mühitdə yeni düşüncə materiallarını düzümə salan əski sxemlər, arxetiplər kimi işləyir” (83, səh.235-240). Bu dövrdə yaranan yeni türk dövlətlərinin və müstəqil etnokulturoloji mühitlərin etnik tərkibində ayrı-ayrı türk etnosları önə çıxır. Məlumdur ki, Qaraxanlılar

dövlətində uyğur-karluk, Cığatay və Dəşti-Qıpçaqda qığçaqlar həlledici mövqe qazandığı kimi, Azərbaycanda və Anadoluda da oğuzlar daha üstün mövqe əldə edir. Türklərin əski ilahi-sakral görüşlərinin yerini islami dəyərlər tutmağa başlayır ki, insanların dünyagörüşündə baş verən bu dəyişmələr, öz növbəsində, xalqın dünyagörüşünün əsas ifadə vasitəsi kimi şifahi xalq yaradıcılığında və yazılı nümunələrdə əks olunur. “Beləliklə, türk xalqlarının yayıldıqları ərazilərdə orta əsrlər dövrünün fərqli prosesləri ilə səciyyələnən etnik-mədəni mühit təşəkkül tapır. Həmin mühit aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

- a) Qədim türk dövrünün etnik müəyyənliyi zəminində orta əsrlər dövrünün etnokulturoloji mərkəzləri formalaşır;
- b) Ümumtürk təfəkkürünün deformasiyası yenə də dil nümunələrində və dini sistemdə üzə çıxır;
- c) Din və mifologiya bir-birindən ayrılır və bir daha Tanrıçılıq dövründə olan səviyyədə qovuşmur” (42, səh.60).

Belə bir proses Azərbaycan xalqının sosial-iqtisadi inkişafında xüsusi mərhələ təşkil etməklə yanaşı, dilimizin tarixi təkamülündə də ciddi rol oynamışdır. “Xalqın həyatında baş verən tarixi-

mədəni hadisələr, yaranmış olan iqtisadi və siyasi əlaqələr dilimizə, onun qrammatikasına da bu və ya digər cəhətdən öz təsirini göstərmişdir” (57, səh.97). Yeni yaranan etnomədəni mühitdə, sözsüz ki, dil sisteminin də müxtəlif səviyyələrində diferensiativ əlamətlər meydana çıxmışdır. Bu diferensiativ əlamətlərin dilin mörfoloji kateqoriyalarında, o cümlədən hal kateqoriyasında da özünü göstərdiyi aydındır. Belə ki, “Söz birləşmələri və cümlə daxilindəki sözlər arasında əlaqə yaradan, onları qrammatik cəhətdən bir birinə bağlayan hal şəkilçiləri qədim türk yazılı abidələri ilə eyni funksiyanı yerinə yetirsə də, hallar say etibarı ilə, hal şəkilçiləri isə fonetik tərkibcə müasir hal şəkilçilərindən fərqlənmişdir” (67, səh 91). Bu prosesi aydın şəkildə müşahidə etmək üçün həmin dövrə aid yazılı mənbələrin dəqiq araşdırılmasının xüsusi əhəmiyyəti vardır. H. Mirzəzadə hal kateqoriyasının tarixi inkişafını araşdırarkən qeyd edir ki, “İsmin hal kateqoriyasının formal əlamətlərində bəzi cüzi fərqlər varsa da, onlar, əsasən, bütün dövrlər ərzində mühafizə olunub qalmışdır. Azərbaycan dilinin qədim dövrlərinə aid materialları gözdən keçirdiyimiz zaman aydın oldu ki, bütün dövrlərdə isimlərin hallanması bir cür, bir qaydada olmuşdur... Təxminən yeddi əsrlik bir dövr ərzində ədəbi dilimizə aid olan materiallarda belə

bir xüsusiyyətin ardıcıl surətdə davam etməsi dilimizin qrammatik quruluşundakı sabitliyini bir daha təsdiq edir” (97, səh. 40-41).

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşundakı bu sabitliyin və qanunauyğun inkişafın alınma sözlərdə də saxlandığını, ölkəmizə qəsbkarlıq, ticarət, mədəni, eləcə də digər məqsədlərlə gələn ərəb, fars və başqa xalqların dilindən dilimizə bir çox sözlərin gəldiyini göstərən tədqiqatçı-alim yazır ki, “Əsasən, leksik vahidlər şəklində keçən belə sözlər öz morfoloji əlamətləri ilə deyil, daxil olduğu dilin, yəni Azərbaycan dilinin morfoloji əlamətlərini qəbul etməli olmuşdur. Beləliklə, ərəb-fars sözləri də (həmçinin rus-Avropa, qafqaz və s. – Y.Q.) Azərbaycan sözləri kimi dilimizə məxsus olan hal şəkilçilərini eyni dərəcədə qəbul etmişdir” (97, səh. 41). N.Məmmədli bu prosesi düzgün şərh edərək yazır ki, “Tarixən Azərbaycana ərəblərin, farsların, eləcə də monqolların kütləvi axını məlumdur. Lakin bu axınlar kəmiyyətcə çoxluq təşkil edən Azərbaycan türklərinin xalq birliyini, fiziki varlığını poza bilməmiş, hətta gəlmə tayfaların əksəriyyəti burada assimilyasiya olunmuşdur” (86, səh.5). Bu faktı N.K.Dmitriyev də xüsusi qeyd edərək göstərir ki, “Başqa qrup dillərin əksinə olaraq, türk dilləri bir cür hallanmaya malikdir. Başqa sözlə,

türk dillərində rus dilində olan birinci, ikinci və üçüncü, yaxud alman dilində olan qüvvətli, zəif və qarışıq hallanma yoxdur” (143, səh 153). Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində ilkin və ən aparıcı kateqoriyalardan biri kimi, hal kateqoriyası dildəki bir çox morfoloji-sintaktik, eləcə də semantik prosesləri yerinə yetirməklə tarixən Azərbaycan xalq dilinin formalaşmasında iştirak etmiş müxtəlif tayfa dil elementlərini, eləcə də müəyyən innovativ faktları da özündə əks etdirmişdir. Azərbaycan ərazisində tarixən məskun olan türk etnosunun qədim tarixi elementləri öz dilində qoruyub saxlaması, hətta ədəbi dildə qorunmayan dil faktlarının dialektlərdə özünü əks etdirməsi dilimizin qədim tarixi qatlarına dair lazımı faktları araşdırıb aydınlaşdırmağa imkan yaradır. Bu baxımdan dilimizdə hal kateqoriyasının tarixi istiqamətdə araşdırılması həmin dil elementlərinin və innovativ faktların ortaya çıxma səbəblərini düzgün müəyyənləşdirmək imkanı da yaradır. Digər tərəfdən hallanmanın fonetik, morfoloji, semantik xarakterini, ikiqat hallanma əlamətlərini, arxaik hal formaları və tarixi hal əvəzlənmələrinin səbəblərini, eləcə də digər problemlə məsələləri üzə çıxarmaq baxımından da tarixi araşdırmaların rolu böyükdür. İndiyədək dilimizdə hal kateqoriyası ilə bağlı

tədqiqatların əsasən təsviri və ya dialektoloji istiqamətdə aparılması, diaxronik tədqiqatların isə daha çox konkret şəxslərin yaradıcılığı və ya müəyyən bədii-poetik abidələrin dili üzərində getdiyini nəzərə aldıqda həmin kateqoriyanın ümumi diaxronik aspektdə öyrənilməsinin əhəmiyyəti aydınlaşmış olur. Ona görə də mövzu boyu yeri gəldikcə Azərbaycan dilli mənbələrlə yanaşı, orta əsrlərin digər türkdilli mənbələrinə də müraciət etmiş, dilimizin hər hansı fonetik, leksik, qrammatik kateqoriyasının tarixi baxımından araşdırılmasında ən etibarlı mənbə kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə də müqayisələr aparmağa çalışmışıq. Çünki N.Cəfərovun göstərdiyi kimi, “Kitab”ın dilində bir sıra tarixi qatlar süxurlaşmışdır ki, həmin qatları aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək mümkündür:

1. Qədim türk eposunun dili (e.ə.I minilliyin ortalarından eramızın I minilliyinin ortalarına qədər)
2. Oğuz, müəyyən qədər də qıpçaq türklərinin şifahi ədəbi dili (I minilliyin ikinci yarısı)
3. Təşəkkül mərhələsindəki türki (IX-XI əsrlər)
4. Türkinin Qafqaz-Kiçik Asiya regional təzahürü (II minilliyin birinci yarısı)” (27, səh.119-122) üzərində daha dəqiq araşdırmalar aparmağa imkan verir.

Nə qədər ortaq türk abidəsi hesab olunsa da, bir-başına Azərbaycan xalqı və dili ilə bağlı olan dastanın

zəngin dil materialı dilimizin qədim xüsusiyyətlərini, zəngin qrammatik kateqoriyalarını özündə ehtiva edən mükəmməl sənət nümunəsi kimi hal kateqoriyasına aid qədim spesifik xüsusiyyətləri də əks etdirir. Dastanın, eləcə də digər yazılı abidələrinizin və klassiklərimizin dili üzərində hal kateqoriyasına aid aparılan araşdırmalar sübut edir ki, “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində ismin hallarını ifadə etmək üçün işlənən formalar dilimizin keçmiş yazılı abidələrində də, demək olar ki, eyni mənada geniş işlənir” (35, səh.61-69). Tarixi dilimizdə bu kateqoriya ilə bağlı nəzərə çarpacaq ciddi fərqlər olmasa da, müasir dilimizdə işlənməyən şəkilçi variantları, halların müəyyən funksional-semantik xüsusiyyətləri, onların bir-birini əvəzetmə imkanları diqqəti cəlb edir. “Əsrarnamə”nin dilini araşdıran Ş.Xəlilov hal kateqoriyasından bəhs edərkən yazdığı kimi, “Təşəkkülü türk dillərinin hələ lap erkən dövrlərinə təsadüf edən halların formaca dəqiqləşməsi və normalaşması tarixi digər qrammatik kateqoriyalara nisbətən daha qədimdir. Əlbəttə, bu heç də o demək deyildir ki, dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində hallar heç bir dəyişikliyə uğramamış, dəyişməz və sabit qalmışdır. Tarixi-müqayisəli metodun verdiyi nəticələr, habelə türk dillərinin qədim dövrləri haqqında şəhadət verən

yazılı mənbələr üzərindəki müşahidələr aydın göstərir ki, hal sistemində əsas qaydalar qalmaq şərti ilə müəyyən dəyişikliklər də baş vermişdir” (64, səh.37).

Türkoloqlar arasında qədim və orta dövr türk dillərində ismin hallarının sayı barədə fərqli fikirlər irəli sürülmüşdür. Tədqiqatçılardan A.fon Qaben (199, 200, 201), M.Mansuroğlu, Ə.Şükürlü, A.Dilaçar (adlıq halı digər hallar sırasında verməmişdir) (192) qədim və orta dövr türkcəsində doqquz, V.K.Kondratyev, Y.Məmmədov, Ə.Rəcəbli, M.Novruzov səkkiz, A.M.Şerbak, Q.Kərimov, R.Əskər yeddi hal göstərirlər. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan dilində halların sayı ya müasir dilimizdə olduğu kimi altı, ya da birgəlik-ələt halı da əlavə olunmaqla yeddi göstərilir.

Azərbaycan dilinin qədim materialları üzrə həmin halların inkişaf tarixini ayrı-ayrılıqda izlədikdə alınan mənzərəyə diqqət yetirək:

Adlıq hal - Azərbaycan dilində ismin hallarına ayrı-ayrılıqda nəzər yetirdikdə aydın olur ki, adlıq hal heç bir xüsusi əlamət qəbul etməyən, əsasən, baş hal, qeyri-müəyyən hal, əsas hal, şəkilçisiz hal, ilkin hal və digər adlarla adlandırılan, əsasən, əşyanın adını və onun məzmunundakı ümumiliyi, qeyri-müəyyənliyi bildirən, mübtəda, xəbər, təyin vəzifələrində, eləcə də xitab kimi çıxış edən, cümlə üzvləri ilə yanaşma və

uzlaşma əlaqələri ilə bağlanan, bütün sadə və mürəkkəb izafət birləşmələrini, qeyri-təyini və I növ ismi birləşmələrin ilk tərəfini əhatə edən haldır. Əksər türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də həm müasir dövrdə, həm də tarixən adlıq halın şəkilçisi olmamışdır. Məsələn:

Qazanlan Qaraca çoban çapar yetdi.

“Kitabi-Dədə Qorqud”

Dünya durcaq yer degil, ey can, səfər eylə!

Aldanma anın alinə, andan həzar eylə!

Nəsimi

Güləndam qaldı o əfğan içində

Fəraqü zar edib giryən içində.

“Dastani-Əhməd Hərami”

Qara xal şol iki qaş arasında,

Siyəhpuşək aldı dərbənd ağzın.

Hidayət

Nola mən divanə qucsam sən pərini bir gecə,

Boynuma zəncirtək dolansa hər yan kakilün

Kişvəri

Tarixi dilimizdə adlıq halla bağlı maraqlı məqamlardan biri bundan ibarətdir ki, Y.Məddahın “Vərqa və Gülşah” poemasında “nigar” sözünün həm mübtəda, həm də xitab kimi işlənərkən adlıq halda -ın,

-in şəkilçisi qəbul etməsinə də təsadüf olunur.
Məsələn:

*Ol nigarin kəndu halın söylənir,
Gah ah edir, gah zarlıqlar qılır.*

*Vərqə aydur: -Ya nigarin, bu sözü
Söyləmə, nagh oda yaxma bizi.*

Müasir dilimizdə olduğu kimi, klassiklərimizin əsərlərində də adlıq hal morfoloji göstəricisi olmayan bir hal kimi daha çox mübtəda və xitab funksiyasında çıxış edir. Lakin tarixi dilimizdə xitabın özündən sonra -a, -ya şəkilçisi qəbul etməsinə də tez-tez təsadüf olunur. Məsələn:

*Nigara, ləli-ləbün aşıqidürür bu könül,
Key isə cənnətün içində hövzi-kövsər ola.*

Qazi Bürhanəddin

*Dilbəra, mən səndən ayrı təndə canı neylərəm?
Mülki-malı, təxti-tacı, xanimanı neylərəm?*

Nəsimi

*Saqiya, dur mey gətir, başə çəkim
Məst olub sirlər açım mən an bə an.*

Şah Qasim Ənvar

*Vaqifa, bir məhliqayi-mehribanə meyl qıl,
Ta kəməli-eşqə ondan zərrə nöqsan olmaya.*

Vaqif

Maraqlıdır ki, bu fakta XIX əsr söz sənətkarlarımızın dilində də rast gəlinir. Məsələn:

*Xari-müjəmdən etməsə əndişə, Zakira,
Sərvi-səhi basardı qədəm göz bulağına.*

Zakir

Qədim abidələrimizdə mürəkkəb və ya silsilə təşkil edən xitablara da tez-tez təsadüf olunur. Ana kitabımız hesab edilən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da belə xitablar kifayət qədər gen-bol işlənmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “müraciət edən şəxsin münasibətindən asılı olaraq xitab ya bir-iki sözdən ibarət olur, ya da uzun bir silsilə təşkil edir. Əgər müraciət olunan şəxs müsbət qəhrəmandırsa, xitab bir qayda olaraq silsilə təşkil edir: Vay, ağ duvağum iyəsi, vay, alnım-başım umuru, vay, şah yigidim, vay, şahbaz yigidim, doyunca yüzünə baxmadığım xanım yigit, qanda getdin məni yalqız qoyub, canım yigit, göz açuban gördüğüm, konul verib sevdiğim, bir yastıqda baş qodığım, yolunda öldüğüm, qurban olduğum, vay, Qazan bəgin inağı, qalın oğuzun imrəncisi, Beyrək” (13, səh.70-71).

Mürəkkəb xitabların Nəsimi yaradıcılığında da poetizm və emosionallığın güclənməsində rolu böyükdür. “İ.Nəsiminin poetik dili üçün ən səciyyəvi

xüsusiyyətlərdən biri adlıq halda formalaşmış quruluşca mürəkkəb xitabların geniş dairədə işlənməsidir; bir qayda olaraq belə xitabların əvvəlində ey nidası işlənir:

*Ey Süleyman məntiqindən quş dilin ögrənmiyən,
Divə uymuşsan, anunçun tabei-əfsanəsən!*

*Zülfün rüxün vüsalinə susamış, ey qəmər, gözüm,
Ey qəmərin qatında yüz ayılə gün, sitarə, gəl!"*

(13, səh.251).

Maraqlıdır ki, M.Qıpçaq adlıq hallı sözlərin xitab vəzifəsində çıxış etməsi haqqında fikirlərə tənqidi yanaşaraq xitabın cümlə üzvləri ilə qrammatik bağlılığa malik olmadığını əsas gətirir və xitabların adlıq halda olmasını inkar edir. M.Qıpçaq adlıq hallı sözlərin xitab vəzifəsində çıxış etməsi haqqında fikirlərə tənqidi yanaşaraq xitabın cümlə üzvləri ilə qrammatik bağlılığa malik olmadığını əsas gətirərək onu adlıq halda hesab etmir. (155, səh. 50-51). Y.Seyidov isə məsələyə fərqli mövqedən yanaşaraq göstərir ki, "Xitabın ifadə olunduğu söz adlıq hal formasıdır. Əgər bəzi dillərdə xitabın şəkilçisi olan xüsusi halı varsa və ya olubsa, bu o deməkdir ki, xitab hal sisteminə girmiş sözlə ifadə olunur" (112, səh.239). Azərbaycan dilinin tarixi inkişafı

prosesində dilimizə ərəb-fars dillərindən gələn bir sıra alınma sözlərdə xitablar müəyyən şəkildə işlənsə də, dilimizin öz qrammatik normalarının tələbinə görə tarixən xitabın xüsusi şəkli olmamışdır və bu qrammatik vahidlər adlıq hallı sözlərlə ifadə olunmuşdur. Bizə elə gəlir ki, xitabın cümlə üzvü olmaması və ya cümlə üzvləri ilə qrammatik bağlılığa malik olmaması onun adlıq halda olduğunu inkar etməyə əsas vermir. Çünki xitabın əsas ifadə vasitələri isim və isimləşmiş sözlərdir ki, bu sözlər də başlanğıc formasında adlıq hallı sözlər kimi qəbul edilir. Hər hansı sintaktik vahidin morfoloji cəhətdən ifadə vasitəsi olduğunu nəzərə alsaq, xitabın adlıq hallı isim və isimləşmiş sözlərlə ifadə olunması fikrində də qeyri-adi bir şey yoxdur.

Adlıq hal Azərbaycan dilinin qədim və müasir dövründə olduğu kimi, “Qutadğu bilig” və “Divani-lüğət-it türk” əsərlərində də xüsusi morfoloji göstəricisi olmayan əsas hal formasıdır. Məsələn: “Qutadğu bilig”: Oğul, kız səbəbi ata ol ana. =Oğul, qız səbəbi ata, anadır (45, səh.198). “Divani-lüğət-it türk”: Alımçı arslan, berimçi sıçğan= alıcı aslan borcu olan sıçandır (46, səh.175).

Müasir dilimizdə olduğu kimi, klassiklərimizin əsərlərində də adlıq hal qoşmalarla işləne bilər. Həmin

qoşmaları məzmunca aşağıdakı kimi göstərmək mümkündür:

a) Bənzətmə, müqayisə qoşmaları:

Qarğu kibi qara saçum yolduğum çoq.

“Kitabi-Dədə Qorqud”

Gözü uyxular kibi, bizi salar uyxuya,

Sora əgər varasın, biz uyuruz, ol ayaq.

Qazi Bürhanəddin

Bilmən ki, yar cövrü cəfa kimdən öyrənir?

Eşqində bunca dərdü bəla kimdən öyrənir?

Ş.İ.Xətai

b) Birgəlik-vasitə qoşmaları:

Yemədim qəsd ilə bən heç həramı

Ki, gəzdüm Rumi və Şami təmamı.

“Dastani-Əhməd Hərami”

Yar bizüm ilə yenə gör ki, nə al eylədi,

Ta ki, yaşum qan ola, yanağın al eylədi.

Qazi Bürhanəddin

c) Səbəb-məqsəd qoşması:

Yan-yana səf dutubanı durdular,

Zərb üçün küsü nəğarə vurdular.

Y.Məddah “Vərqa və Gülşah”

“Şühədanamə”nin dilini araşdıran S.Əlizadə burada da adlıq halın öz morfoloji-sintaktik vəzifəsinə görə müasir dildəki vəziyyətindən fərqlənmədiyini

bildirərək adlıq halın müxtəlif sintaktik vəzifələrdə işlənməsinə dair nümunələr göstərmiş, “Məkkədən Kufə sarusinə varurduk” cümləsinin izahı zamanı belə bir maraqlı faktı qeyd etmişdir ki, “Sonuncu cümlədə “Kufə ismi ilə işlənən “saru” sözü qeyri-sabit qoşma olduğuna görə özündən əvvəl gələn ismi idarə edə bilməmiş, mənsubiyyət və yönlük hal şəkilçilərini qəbul etmişdir. Müasir Azərbaycan dilində sabit qoşma olan “saru” ancaq ismin yönlük halı ilə işlənir” (41, səh. 72-79).

Müasir dilimizdə olduğu kimi, qədim və orta əsrlər Azərbaycan dilində də adlıq hallı sözlər mübtəda, xəbər, təyin, qoşmalarla işləndikdə zərflik və tamamlıq vəzifələrində çıxış edir.

Adlıq hal mübtəda vəzifəsində:

Yeynəg babasılə görüşdü.

“Kitabi-Dədə Qorqud”

Qul gərək tanıda öz doğruluğun həq yoluna,
Etiqaddan azmaya gər bayü gər qəllaş ola.

Ş.İ.Xətai

Adlıq hal xəbər vəzifəsində:

Ləblərindir abi-heyvan, gözlərin meyxanələr,
Mürği-canı seydi-eşq etdi şu damü danələr.

C.Həqiqi

Yüzün kim, səlasil pürçində gizlüdür,
Bir Rumidir ki, qalmış ola Zəngibarda.

Hidayət

Adlıq hal təyin vəzifəsində:

Qatar-qatar qızıl dəvələrini yetdilər.

“Kitabi-Dədə Qorqud”

Adlıq hal zərflik vəzifəsində:

Kişvəritək yardan ayru məni-matəməzdə
Payimali-ruzigarü cövrü-gərdunəm yenə.

Kişvəri

Hər gecə ta sübh hüsnün pərvanətək,
Cümlə aləmlər fəğanimdən tutuşub yanədir.

Ş.İ.Xətai

Adlıq hal tamamlıq vəzifəsində:

Dün mənimlən rubəru buldu nigar, öldü rəqib,
Gözlərindən çox işarətlər qılır, qaş oynadır.

Ş.İ.Xətai

“Oğuznamə”də adlıq halla bağlı maraqlı bir
fakta rast gəldik:

*Adəmi var, qızıl alma naqşıdır,
Adəmi var, heyvan andan yaqşıdır.
Adəmi var, söhbətində baş yitər,
Adəmi var, söhbətində can bitər.*

Göründüyü kimi, Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında adlıq halda verilən “adam var” ifadəsi burada “adəmi var” şəklində işlənmişdir.

Deyilənlər belə bir faktı bir daha təsdiq edir ki, türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin tarixində adlıq hal bütün dövrlərdə müasir dildə olduğu kimi, əsasən, morfoloji göstəricisiz işlənmiş, əşyanın adını bildirməklə müxtəlif cümlə üzvləri vəzifəsində çıxış etmiş, yeri gəldikcə ismin digər hallarının vəzifəsində də çıxış etmişdir ki, bu haqda fəslin növbəti yarım fəslində geniş bəhs ediləcəkdir.

Yiyəlik hal – Azərbaycan dilinin yazılı mənbələrini və klassiklərimizin əsərlərini araşdırdıqda sahiblik, aidlik, mülkiyyət kimi məzmunlar ifadə edən yiyəlik halın həm müasir dilimizdəki kimi, -ın⁴, -nın⁴ həm də -ın, -nın⁴ morfoloji göstəricilərinə rast gəlinir. Tədqiqatçılar doğru olaraq göstərirlər ki, “türk dillərinin ilkin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən yazılı mənbələrdə yiyəlik hal qrammatik bir hal kimi tarixən nəinki mövcud olmuşdur, həm də formaca və mənaca ismin başqa hallarından asanlıqla seçilmişdir”. (93, səh113) Azərbaycan dilində də yiyəlik hal ta qədimdən öz qrammatik göstərici və əlamətləri ilə sabitləşmiş, dilimizin hal sistemində özünəməxsus rol oynayan

mışdır. Tarixi dilimizdə yiyəlik halı ifadə etdiyi mənasına görə aşağıdakı kimi göstərmək olar:

A) Şəxs və ya əşyalar arasında sahiblik, aidlik məzmunu ifadə edir:

Çobanın üçyaşar tana dərisindən sapanının ayasıydı, üç keçi tüyündən sapanının qollarıydı (KDQ, səh. 48).

B) Müəyyənlik bildirir:

Beyrəgin ata-anasına muştuluğa çapar getdi.
(KDQ, səh.65)

Gögün üzünə yulduzlar saçıldı,
Dana yaxın yenə bir-bir açıldı.

“Dastani-Əhməd Hərami”

Sənin dərdindən, ey şuxi-cəfakar
Bəla bu kim nə sağəm mən nə bima

Bəsiri

C) Qeyri-müəyyənlik bildirir:

Çün axşam irişbən gün tolundu,
Qamu dağlar başı yaxı qılındı.

“Dastani-Əhməd Hərami”

Gümrah durur könül qəmindən,
Vəslin sarı ana rəhbər olsan.

Ş.İ.Xətai

Yüzün göz rövşənidir,
Zülfün can cövşənidir.

Xəyalın ilə könlüm
Məhəbbət kövşənidir.

M.Əmani

Mərhum Ə.Tanrıverdi H.Mirzəzadənin ismin yiyəlik halının şəkilçili və şəkilçisiz işlənməsindən bəhs edərkən “Dərbəndnamə”dəki atası yanı, atası taxtı kimi birləşmələrdə qeyri-müəyyənlik yox, konkretlik olduğunu əsaslandırması faktını təhlil edərkən yazır ki, “...onu da qeyd etmək lazım gəlir ki, yazılı abidələrimizdə işlənən hicran günü, can qorxusu, eşq əhli və s. kimi II növ təyini söz birləşmələrinin I tərəfi məhz qeyri-müəyyən yiyəlik haldadır. ... Yeri gəlmişkən, Y.Seyidov Nəsiminin dilində işlənən məclis içi, Nəsimi sözü, quş dili kimi söz birləşmələrinin I tərəfini yiyəlik hal mövqeyində çıxış edən adlıq hal kimi təqdim edir” (119, səh.199). Bizə elə gəlir ki, bu nümunələrin I tərəfində iştirak edən məclis, Nəsimi, quş kimi sözlərin qeyri-müəyyən yiyəlik halda işləndiyini söyləməkdə Ə.Tanrıverdi daha haqlıdır. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” kitabında Nəsiminin dilində yiyəlik halın bir çox hallarda hal şəkilçisiz işlənməsi və sözün tərkibindəki mənsubiyyət şəkilçisinin yiyəlik hal məzmununu ifadə etməsi faktı belə izah olunur ki, “ayağıq tozu, yanağıq günəşi kimi III növ ismi birləş-

mələrdə I komponentin şəkilçisiz işlənməsi xalq şeirinin poetik ixtisarlarından və Nəsimi belə xalq dili elementlərindən həm qəzəllərinin milli koloritini qüvvətləndirmək, həm də poetik qüdrətini təmin etmək məqsədilə istifadə etmişdir. Şair:

Saçın qaranquşundan yüzün niri güründü!

-misrasında məhz saçın qaranquşundan birləşməsi ilə yüksək poetik kəşfə nail olmuşdur” (13, səh.253). “Qutadğu bilig” əsərində qeyri-müəyyən yiyəlik halın II növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış etdiyini göstərən Ə.Ramiz A.M.Şerbakın Şərqi Türküstan dilində, dolayısı ilə “Qutadğu Bilig”də - (n)unq şəkilçisi olmadan belə yiyəlik halı yaratmağın mümkün olduğu haqda fikirlərini təhlil edərək göstərir ki, “Alim uyğurnıq kağanı ilə uyğur kağan misallarını müqayisə etdikdən sonra budun tili, könqlüm için örtədi (qəlbimin için yandırdı), alplar başın toğradım misallarında budun və budununq, könqlüm və könqlümünq, alplar və alplarınq variantları arasında bir o qədər də ciddi fərqi olmadığını işarə edir. A.M.Şerbak belə hesab edir ki, Şərqi Türküstan mətnlərində rastlanan bəg atı, baş ağrığı (baş ağrısı), arı yağə (bal) kimi birləşmələr passivdir, daha qədimdir. Bəg atı təyin olunan predmeti bildirir, bəgin atı isə partitivdir, kənardan mənsubiy-

yəti, yaxud bənzər predmetə, yəni digər atlara nisbətə keyfiyyət münasibətini, sahibliyi, yiyəliyi ifadə edir” (45, səh.200). Eyni faktın - müəyyən yiyəlik hala nisbətən qeyri-müəyyən yiyəlik halın daha işlək olmasının “Divani-lügət-it türk” əsərində də diqqəti cəlb etdiyini söyləyən Ə.Ramiz müəyyən yiyəlik hallı sözlərin -(n)ınq, -(n)inq, -(n)unq, -(n)ünq formal əlaməti ilə işləndiyini göstərir: Tawğaç xanınq turkusı təlim=Tabğaç xanının ipəyi çoxdur. Tün kününq qarşısı ol=gecə gündüzün qarşısı, ziddidir (46, səh.177).

Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində mənsubiyyət şəkilçili sözlərin yiyəlik hal şəkilçisi olmadan işlənməsinə də tez-tez rast gəlinir. Bu nümunələri həm “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, həm də digər yazılı abidələrimizin və klassiklərimizin dilində müşahidə etmək olur:

Qara başın sədəqəsi, yigit, mədəd maña!-dedi (KDQ. səh.53). Oğlan aydır: “Mərə, bəgüniz oğlı kimdir?” (səh.53).

Bənizüm sarusı narıncı olur yaşum ilə,
Oldu yürək cigər ikən qara almasıyla.

Q.Bürhanəddin

Bəxtim günəşi doğduvü uyxudan oyandı,
Mənisi bu kim, dövləti-bidarımı buldum.

Nəsimi

Ləbləri yanında ögmən abi-heyvani ki, mən
Bu suyi ta ağızıma aldım, o sudan əl yudum.

Hidayət

Tazədir hüsnün gülşəni,
Can bülbülü istər səni.
Fanidir şu dünya, fani,
Yarəb, görəmmi didarın?

M.Əmani

Məlumdur ki, “Azərbaycan dilinin Ayrım (Gədəbəy) şivəsində ikinci və üçüncü şəxs əvəzliliklərinin (tək və cəmdə) yiyəlik halında -iq (II şəxsdə) və -ıq, -uq (III şəxsdə) şəkilçisinin də işləndiyi aşkara çıxarılmışdır: Məs: sənüq (sənin), sızıq (sizin), onuq (onun), olarıq (onların)” (72, səh.30). Bu barədə ilk dəfə məlumat verən B.Sadıqov yiyəlik halın -ığ, -ıq şəkilçisini qıpçaq qəbilə dil elementi kimi səciyyələndirmiş, Ayrım şivəsindən aşağıdakı nümunəni təqdim etmişdir: Qoca arvadıq baldırınnan yapışdı, elə bildi ki, keçəldi (109, səh.15; 174, səh.258). Ə.Ramiz bu dil faktını təhlil edərkən göstərilən cümlədəki arvadıq sözünü yanlış hesab edib həmin sözün yiyəlik yox, təsirlik halda işləndiyini vurğulayaraq yazır ki, “Bu söz yiyəlik halda deyil, məhz təsirlik haldadır. Məntiqi mənaya görə, burada qoca arvad+ın baldırından

yapışmaq deyil, arvad+ı baldırından tutmaq qəsd edilir” (46, səh.185).

Fikrimizcə, tədqiqatçının bu fikri o qədər də inan-dırıcı görünmür, çünki cümlənin məzmunu açıq-aşkar göstərir ki, burada bilməyərəkdən arvad+ın baldırın-dan yapışmaqdan söhbət gedir. Görünür, müəllif -ığ, -ıq şəkilçisinin tarixən təsirlik halı ifadə etmək imkanını diqqət mərkəzində saxlamış, həmin şəkilçinin yiyəlik halın ən qədim ifadə forması olması faktına diqqət yetirməmişdir. Halbuki bu şəkilçi prototürk dilində yiyəlik halın tarixən ilkin ifadə forması olmuş, hazırda yiyəlik hal “bütün altay dillərində də -ki şəkilçisi ilə işlənməkdədir. Bu hal bir çox altay dillərində adlıq hal kimi başlanğıc hal rolunu oynayaraq ikiqat hallanmanın da əsasını təşkil edir” (131, səh.64). Hələlik yiyəlik halın -ıq, -ığ şəkilçisi ilə işlənməsinə klassiklərimizin əsərlərində rast gəlməsək də, tədqiqatçıların əksəriyyətinin haqlı olaraq göstərdiyi kimi, müasir Azərbaycan dilində -ın, -in, -un, -ün, -nın, -nin, -nun, -nün şəkilçisi ilə işlənən yiyəlik halın yazılı abidələrimizdə -ıñ, -iñ, -nıñ, -niñ variantı tarixən daha işlək olmuş, bu proses XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir. Bizə elə gəlir ki, Azərbaycan dilinin Ayrum şivəsində yiyəlik halın -ık variantının özünü göstərməsi faktına əsaslanıb dilimizin ən qədim mərhələsin-

də də şumer dilində olduğu kimi, yiyəlik halın -ık şəkilçisi ilə ifadə olunduğunu, tarixi inkişaf prosesində -ık şəkilçisi əsasında -ıq, daha sonra -ın variantının işləklilik qazanmış olması fikrini irəli sürmək mümkündür.

Dilimizin yazılı mənbələrində yiyəlik hal:

1) II növ təyini söz birləşməsinin I tərəfi kimi çıxış edir:

Atası at üzərindən qavradı.

“*Kitabi-Dədə Qorqud*”, səh.106)

Aşiq olan yar yoluna yanə gərəkdir,

Yanə bilicək bu yola ya nə gərəkdir?

Q.Bürhanəddin

Can elmini bu hücrədə təhsil edəməzsən,

Adəm bigi bilcisminə sən can olamazsan.

Nəsimi

Yenə boldum məni-divanə rüsvay,

Görüb eşq atəşi birlə sərəpay.

Kişvəri

Azərbaycan sərhədlərinə yetişdikdə tamami sərhədlər əhlini qılınc zərbilə müsəlman eliyüb...

“*Dərbəndnamə*”

“XVI-XVII əsrlərdə yiyəlik halın şəkilçisiz işlənməsi halları yazıda tez-tez təkrar edildiyindən bu

formanı dövrünə görə qanuni hesab etmək olar” (97, səh.43).

2) III növ təyini söz birləşməsinin I tərəfi kimi çıxış edir:

Qazanın üzərinə düşdülər.

“Kitabi-Dədə Qorqud”, səh.116

Yanağın alıyılə sən başladun alə, eyləmi?

Gözlərimün yaşını sən boyadın alə, eyləmi?

Q.Bürhanəddin

Ta ki gəldi, ey sənəm, eşqin xəyalı başıma,

Dünyəvü üqba qəmindən keçdiçü oldum ləvənd.

Ş.İ.Xətai

Türk atınun samanı bol gərək.

“Oğuznamə”

3) Cümlənin ismi xəbəri vəzifəsində çıxış edir:

Sən ərə vararsan, altun yüzük mənimdir. Altun yüzük səniñ degildir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”, səh.65

Nəsimi, çün bu gün dövrən sənindir,

Cahanda xosrövi-sahibzamansan.

Nəsimi

Çıqıb bir bürcünə olnmahi-tələt,

-Günəş, sən get, mənimdir indi növbət.

Xəlifə

Mən biləm yar ilə, ey dil,

ol mənimdir, mən anın,
Gəl sən imdi çıx aradan,
vermə vermə çox zəhmət mana.

Rəhməti

Azərbaycan dilinin “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlamış yazılı abidələrində yiyəlik hal şəkilçisinin sağır nun variantı işlək olmuş, bu qədim xüsusiyyət bir çox sənətkarlarımızın dilində qorunub saxlanmışdır. Məs: Kafərlərin gözinə qorxu düşdi (KDQ-səh.43). Xalü xətiş şumarini gəl sor Nəsimiyə. (Nəsimi)

Bu xüsusiyyət dilimizin dialekt və şivələri ilə yanaşı müasir türkmən dilində də qorunmaqdadır. Məs: Үзүмиң kilosыны йигрими көпүкден алдык (138, səh.117).

“Əsrarnamə”nin dilini müasir Azərbaycan dili ilə müqayisə edən Ş.Xəlilov iki fərqli cəhətin nəzərə çarpdığını göstərir:

“1. yiyəlik hal şəkilçisinin sağır nunla (ŋ) işlənməsi;

2. şəkilçilərin dodaq variantının üstünlüyü” (64, səh.41). Müəllifin haqlı olaraq söylədiyi kimi, “Əgər birinci xüsusiyyət arxaik bir fakt kimi dilimizin qədim qatları ilə - köktürkcə ilə bağlıdırsa, ikinci xüsusiyyət isə ərəb əlifbasının çatışmazlığından daha çox, “Əsrar-

namə”nin meydana çıxdığı dövr ədəbi dilimizin dialekt əsasında irəli gəlmişdir. Məlumdur ki, həmin dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin koynesini Şirvan və Təbriz dialektləri təşkil etmişdir. Bu dialektlərdə isə şəkilçilərin dodaq variantına üstünlük verilir” (64, səh.41). Qeyd edək ki, eyni vəziyyət, əsasən, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında müşahidə olunsa da, həm dastanda, həm də Azərbaycan dili yazılı abidələrində və klassiklərimizin əsərlərində bəzən bu halın əksinə – dodaq saitli sözün damaq saitli yiyəlik hal şəkiçisi qəbul etməsinə də rast gəlinir. Yeni dövrə doğru ədəbi dilimizdə tədricən müəyyənləşmə və dəqiqləşmə keçirən bu proses XVII əsrdən sonra sabitləşməyə başlamışdır :

Xanım Qazañ ünim anla, sözüm diñlə (səh.63).

Beyrək “Əlüñ var olsun!”-dedi (səh.63).

“Kitabi-Dədə Qorqud”

Ləblərin için ləl demək qatı günahdır,

Sən deməvü şol cövhəri-rəngini əsirgə.

Ol od ki, könül yaxdı, an eşqün əlindən,

Yaş nola ki, Ceyhun daxı eyləməyə yaş.

Q.Bürhanəddin

Sən içgəc badeyi-gülgün mana

candan xəbər qalmaz,

Xumari gözlərin baxgəc

həyatımdan əsər qalmaz.

Kişvəri

Hazırda eyni xüsusiyyət Bakı kəndlərinin şivələrində tez-tez müşahidə olunur. Məsələn: saçun, qəndün, kəndüngilabun, qutabun, meclisün və s. (116, səh.57-60).

Əmaninin “Divan”ını araşdırarkən burada yiyəlik halda həm saitle, həm də samitlə bitən isimlərin sağır nunlu samitlə başlayan şəkilçi qəbul etməsini müşahidə etmək olur. Məsələn: “Səniñ mehriñgə bir zərrə zəvali yetməyə qətan, Könülhün arzusi şəhridin aciz irür tilim. Vücudin yarhın mövcud görmək və s. Müasir Azərbaycan dilindən tamamilə fərqlənən bu xüsusiyyət müasir türk dillərində (uyğur, tuvin, özbək, qumıq) müşahidə edilir. Məsələn, uyğur dilində məktəbin kitabxanası birləşməsi tuvin dilində daqın sözünə dağın, özbək dilində dəftərin sözünə dəftərin, qumıq dilində isə atın sözünə atını şəklinə işlənilir” (108, səh.99). “Əsrarnamə”nin dilində yiyəlik halın -nın formasının sonu samitlə bitən sözlərə əlavə edilməsinin yox dərəcədə olduğunu söyləyən Ş.Xəlilov bu halın Şərqi Türkünstan mətnlərində, sonralarsa qədim cığatay və klassik özbək ədəbiyyatında geniş yayıldığını, bu

gün də qıpçaq-karluq qrupu türk dillərində ədəbi norma səviyyəsində işləndiyini göstərir (64, səh.42).

Qədim dil faktları arasında samitlə bitən sözdən sonra -nün şəkilçisinin işlənməsinə “Şühədanamə”də də rast gəlinir: Bir ildırım çaqub bağnuş bitün yemişlü ağacları yandırdı. Yüzümnün qaralığı və dilimnün dutulduğu andən idi ki, gah gah çağır içərdüm.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində, eləcə də klassiklərimizin yaradıcılığında yiyəlik halla bağlı maraqlı cəhətlərdən biri mənsubiyyət şəkilçili sözün yiyəlik haldan əvvələ keçməsidir. Faktla bağlı K.Bəşirov dastanının dilindən və Vaqif yaradıcılığından aşağıdakı nümunələri təqdim edir: Bədöy atı oğlanın büdrədi. Sağın, solın Uruzun çevirdilər. (KDQ) Qış günü qışlağı Qıraqbasanın, Gözüdür aranın, cümlə cahanın (Vaqif) (21, səh.83).

Belə nümunələrə orta dövr klassiklərimizin əsərlərində də rast gəlinir. Məsələn:

Necəsən, gəl, ey yüzü ağum bənim?

Sən əritdin odlara yağım bənim

İ.Həsənoğlu

Bəzmi-əzəldə irəli canuma eşqi hüsninün,

İrəmədüm, varamadum, irəyim, andan öləyim.

Q.Bürhanəddin

Bir pəri peyvəstə vardır şişəsində Qövsinin,
Səngidil bütlər sanma gözündən bica gizlənin

Qövsü Təbrizi

“Əsrarnamə”nin dilində diqqəti cəlb edən başlıca xüsusiyyətlərdən biri mənsubiyyət şəkilçisindən sonra yiyəlik hal şəkilçisinin düşməsidir. Məs: Etiqadüm biri min oldı bu gün; Yürəgüm qanilə yaz bir xətti-zər; Yüzi nuri kənduyə olmuş libas; Kimisi nəfsi həvasinə gedər və s.” (64, səh.42). Oxşar nümunələrə “Kitabi-Dədə Qorqud”da və klassiklərimizin əsərlərində tez-tez rast gəlinir. Məsələn:

Ərliklə qardaşın qanın aldı.

“Kitabi-Dədə Qorqud”

Dodağın şəkkərinün rəngini qızıl gördüm,
Çünki sordum anı qandan dedilər, gerçəkmi?

Q.Bürhanəddin

Dedi: gəldi bizə bir can parası
Ki, oldur gözlərin ağı, qarası.

“Dastani-Əhməd Hərəmi”

Günüm gecəm kimi peyvəstə qarədir sənsiz,
Gözüm çırağı, gözüm hiç karədir sənsiz.

Qövsü Təbrizi

Xaqanun qızını Qubad atası yanına rəvanə elədi.

“Dərbəndnamə”

Bu cəhətin, hər şeydən əvvəl, yaxın məna çalarına malik olan yiyəlik və mənsubiyyət kateqoriyalarının qədim dövrlərdə tam mənası ilə diferensiallaşmamasından irəli gəldiyini söyləyən Ş.Xəlilov həmin hadisənin daha çox türk dillərinin qədim dövrləri üçün xarakterik olduğunu göstərməklə belə bir doğru qənaətə gəlir ki, “Hazırda canlı xalq danışıq dilində, şifahi nitqdə müşahidə edilən bu xüsusiyyət (bacım oğlu, dədəm evi, gözüm yaşı) iki yaxın mənalı kateqoriyanın semantik cəhətdən ayrılmaması deyil, sadəcə olaraq qənaətdən, danışıq dilinin tələblərindən doğan bir haldır” (64, səh.42-43). Müəllifin fikrincə, əsərin dilində özünü göstərən musa zəmanündə ifadəsi yiyəlik hal şəkilçisiz işlənsə də, qeyri müəyyənlik yox, müəyyənlik bildir (64, səh.42-43). Mənsubiyyət şəkilçili sözlərdə yiyəlik halın morfoloji göstəricisinin ixtisar olunduğunu söyləyən S.Mehdiyeva müasir Azərbaycan dilində işlənməkdə olan bu tipli atası evi, xalası qızı kimi birləşmələrin dialektlərimizdə geniş şəkildə yayılması faktına əsasən qısaldılmış yiyəlik birləşmələrinin Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olduğunu göstərir (84, səh.86). K.Bəşirovsa müasir Azərbaycan dilində gözlərim aydını, qaşın yayı kimi birləşmələrə uyğun olan atası ocağı, əmisi oğlu tipli söz birləşmələri ilə yanaşı, bu formanın özünü daha çox mü-

rəkkəb adlarda (Bakı şəhəri, Xəzər dənizi, Qız qalası – K.Bəşirov) göstərdiyini qeyd edir (21, səh.82-83).

Yazılı abidələrimizin dilində maraq doğuran başqa bir cəhət şəxs əvəzlilərinin yiyəlik hal şəkilçisi ilə işlənməsində ortaya çıxır. Müasir Azərbaycan dilində, eləcə də digər oğuz qrupu türk dillərində mən və biz əvəzliyi yiyəlik halda -in əvəzinə -im şəkilçisini qəbul edir. Qədimə getdikcə həmin əvəzlilərin də digər yiyəlik hallı sözlər kimi -in şəkilçisi ilə işləndiyi görünür. “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlayaraq Azərbaycan dili abidələrində mən və biz əvəzlilərinin -im, bəzən də -üm şəkilçisi ilə işləndiyi müşahidə edilir. Məsələn:

Bənim suçum nə oldı kim, qara otağa qondırdı?-dedi. Mənim əlümi şeşin, qolça qopuzum əlümə verin. (KDQ)

Yar bizüm ilə yenə gör ki, nə al eylədi,
Ta ki, yaşum ğan ola, yanağın al eylədi.

Q.Bürhanəddin

Bənim şəhrimə əzm edərmisən sən
İraqraqdur elim, gedərmisən sən?

“Dastani-Əhməd Hərami”

Könlüm anınçün bəslərəm, ansız dirilmən, neyləyim,
Ol gərçi canımdır mənim, mən həm anın dildarıyam.

Hidayət

İki mehman bir evdə çün sığışmaz,
Mənim canım gedər, çün sən gəlürsən.

Kişvəri

Dilçilik ədəbiyyatında əksər dilçilər haqlı olaraq mən və biz əvəzlilərinin yiyəlik halda –im şəkilçisi ilə işlənməsini sonrakı hadisə hesab edirlər. F.Cəlilov yazır ki, “Birinci şəxsin təkində yiyəlik halın –ım allamorfı sonrakı törəmədir. Belə ki, məni > mənim dəyişməsi mənsubiyyət kateqoriyasında başlanmışdır: məni atım > mənim atım. Məsələn, mənim qızım və bizim ev ifadələrini M.Kaşğarlı məni qız və bizim əv şəklində təqdim edir. (MK.III, 381) Çuvaş dili də həmin qədim formanı saxlamışdır: manñn (mənim)” (28, səh.223). Bu formanın M.Kaşğarlı “Divan”ı üçün səciyyəvi olduğunu Ə.Tanrıverdi də qeyd etmişdir. Tədqiqatçı-alim mənim və bizim formalarının birdən-birə sabitləşmədiyini göstərərək F.Cəlilovun –im allamorfunun sonrakı törəmə olması fikrini dəstəkləyir (119, səh.198). XVI əsr qıpçaq (poloves) dilində hal kateqoriyasını araşdıran Ə.Tanrıverdi burada da mən və biz əvəzlilərinin bir sıra türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində olduğu kimi, -ın şəkilçisinin fonetik deformasiyaya uğramış variantını qəbul etdiyini göstərərək yazır ki, “Sənədlərdə də mən və biz əvəzliyi yiyəlik halda -im,

-nim şəkilçisi ilə işlənmişdir. Məsələn: Ayıtdı ki, bilar menim nema bila yox. Biznim ziançimiz da xoldular. Bizim toramızqa tek dosviçit etsinlar” (121, səh10). Vaxitilə M.İslamov yazırdı ki, “Azərbaycan dialektologiyasına aid əsərlərdə birinci şəxsin tək və cəmində yiyəlik hal şəkilçisinin -im əvəzinə -in şəklində işlənməsi çox zaman sadəcə olaraq şəkilçidə m samitinin n ilə əvəzlənməsi kimi izah olunmuşdur. Bəzi müəlliflər isə bunun (yəni –in şəkilçisinin) tarixi bir xüsusiyyət olduğunu xatırlatmışlar. Məsələn, R.Rüstəmov mənin, bizin sözlərindəki -in şəkilçisinə “uzaq keçmişdə mövcud olan bir hadisənin qalığı” kimi baxmaq lazım gəldiyini söyləməkdə haqlıdır. Lakin bu tarixi xüsusiyyətin nədən ibarət olduğu açıqlıb göstərilməmiş, izah edilməmişdir” (72, səh.29). Həmin hadisənin səbəbini araşdıran müəllif göstərir ki, “Dialekt və şivələrimizdə işlənən menin//mənin, bizin əvəzliliklərində -in şəkilçisindəki n həmin qədim -inq yiyəlik hal şəkilçisindəki nq səsini tarixi inkişafının nəticəsidir, onun bir hissəsidir. Daha sonralar mürəkkəb nq//nğ səsi parçalanmış, q/ğ səsi düşmüş və şəkilçidə yalnız n ünsürü qalmışdır. Deməli, menin//mənin, bizin sözlərində şəkilçidə özünü göstərən n sadəcə olaraq m > n əvəzlənməsi deyil, tarixən mövcud olmuş bir qədim formanın qalığıdır” (72, səh.30). M.Şirəliyev

“Türk dillərinin tarixi üçün yeni dialekt faktları” adlı məqaləsində Azərbaycan dilinin Ağcabədi, Dərbənd, Ərdəbil, Əhər və digər şivələrində yiyəlik halda rast gəlinən -uv, -üv (sənüv, sizüv, onuv, ollaruv), Şərqlər qrup şivələrimizdəki –uy, –üy şəkilçilərinin də mənşəyində nq səsinin dayandığını göstərmişdir. Alimin fikrincə, qovuşuq nq/nğ səsinin parçalanması və ya sadələşməsi nəticəsində n düşmüş, ğ səsi isə v və y səslərinə keçmişdir.

B.A.Serebrennikovla N.Hacıyevanın da məsələyə münasibəti maraqlıdır. Müəlliflər yazır ki, “Elə hallar olur ki, şəxs əvəzlilikləri yiyəlik halın affiksini əvəzinə mənsubiyyət affikslərini qəbul edir, müq. tat. minim “mənim”, türk. benim “mənim”, bizim, azərb. mənim, bizim və s. Ola bilsin ki, bu, türk dillərində hələ yiyəlik halın olmadığı dövrün qalıqlarıdır. Ona görə tat. minim “mənim” və türk. bizim tipli formalar yiyəlik halın formaları deyil” (110, səh.186). Türk dillərində yiyəlik əvəzliliklərinin başqa üsullarla da yarana bildiyini göstərən tədqiqatçılar yazır ki, “Bu məqamda -nıki//-niki affiksi çox istifadə edilir: tat. miniki “mənimki”, siniki “səninki”, qırğ. meninki “mənimki”, bizdiki “bizimki”, anıki “onunku”;... türkm. meninki “mənimki”, seninki “səninki”, onunki “onunku”; azərb. mənimki, bizimki və s. Adətən hesab

edirlər ki, -k1//ki nisbət affiksi yiyəlik halın formalarına birləşir. Doğrudan da o, (-k1, -ki – Y.Q.) türkmən dilindəki meninki “mənimki”, onunki formalarında yiyəlik halın formasına birləşmişdir. Tat. miniki, sininki və ya qırğ. meniki, seniki və s. tipli formalara gəlincə burada n (siniki siniñki < səninki) səsinin düşməsinə fərz etməyə məcburuq. İstisna olunmur ki, -k1//ki nisbət affiksinin qədim yiyəlik halın -ık//ik variantı ilə əlaqəsi var. Azərbaycan dilinin ayrım şivəsində yiyəlik əvəzliliklərinin onuk “onun”, bizik “bizim”, sizik “sizin” formalarına rast gəlinir.” (110, səh.186)

Fikrimizcə, -k1, -ki şəkilçisinin qədim yiyəlik halın morfoloji göstəricisi ilə bağlanması fikri daha məntiqəuyğun və inandırıcıdır.

Bizə belə gəlir ki, mən və biz əvəzliliklərinin yiyəlik halda -im şəkilçisi ilə işlənməsini nisbətən sonrakı tarixi fakt hesab edənlərin fikrində həqiqət vardır. Yəqin ki, yiyəlik halın -ın şəkilçisi ortaya çıxdıqdan sonra həmin əvəzliliklərin ilk səsi olan m və b, eləcə də mənsubiyyət şəkilçisindəki m qoşadodaq samitinin yiyəlik hal şəkilçisinin sonundakı n burun samitini öz məxrəcinə çevirməsi mənin, sizin əvəzliliklərinin mənim və bizim şəklinə düşməsinə səbəb olmuşdur.

Orxon -Yenisey abidələrinin dilində mən və biz əvəzlilərinin həm sağır nunlu, həm də müasir dilimizdə olduğu kimi -in şəkilçili varianlarını müşahidə etmək mümkündür: Bizniñ sü atı turuk, azukı yok erti (KT, 39) ...meniñ sabımın sımadı (KT, 11).

Y.Məmmədov və M.İslamov da türk dillərinin qədim yazılı abidələrində -iñ şəkilçisi ilə işlənən beniñ// meniñ, biziñ formasının geniş yayıldığını göstərmişlər (92, səh.87, 72, səh.29). Qıpçaq abidəsi olan “Codex Cumanicus”da (190), XVI əsr polovest abidələrində, həmçinin qədim uyğur dilində də yiyəlik halda mən və biz əvəzliləri -ing şəkilçisi ilə işlənmişdir. Müasir özbək dilində və türk dialektlərində bu forma (meninq, seninq, uninq, bizninq, sizninq, ularninq) indi də qorunmaqdadır (72, səh.29). V.V.Radlova görə, “bizniñ forması cığatay ədəbiyyatında geniş yayıldığı halda, biziñ formasına az təsadüf edilir” (170, səh.88). Azərbaycan dili şivələrində də mən və biz əvəzlilərinin yiyəlik halda -in və -inq qədim formalarında işlənməsinə rast gəlinir. M.İslamov bu barədə geniş məlumat vermiş, Azərbaycan və digər türk dillərində bu hadisənin izlərini araşdırmışdır. Müəllif mən, biz əvəzlilərinin dilimizin müxtəlif şivələrində işlənməsinə aid aşağıdakı nümunələri təqdim etmişdir: “-Mənin bir dosdum vardı, sənnən

yeg ulmasun, Bakı şəərində (Quba), -Menin oğul gedip, menin öy batıp; -Menin qız dərşə gediş; -Bi dənə tülki dadanıpdı menin balalara (Qax); - Bizin adamlar yaddıx bilmiyi (Şəki)” (72, səh.27-28). Şivələrimizdə yiyəlik halda mən və biz əvəzliliklərinin dodaqlanan –ün şəkilçili variantına da rast gəlinir. Məsələn: -Sənnən yegin ulmasın bir dosdum var mənün (Quba); - Mənün xalamun arxaci çux qirincdü (nazıkdı); -Büzün qunşılər küçüb burdan (Dərbənd) (72, səh.28).

Akademik M.Şirəliyev mənsubiyyət kateqoriyasının analitik-sintetik dialektal şəklindən danışarkən bu formadan çox qədim tarixi formalaşma prosesinin qalığı kimi bəhs edir və Şimal-qərb (Zaqatala-Qax) şivələrində çox fəal olduğunu vurğulayaraq aşağıdakı nümunələri göstərir: Menin qöz:-meni qöz (mənim gözüüm) Senin qöz:-seni qöz (sənin gözüün) Honun qöz:- honu qöz (onun gözüü)” (115, səh.187).

N.Xudiyev bu məsələdən bəhs edərkən yazır ki, “Bəzi qıpçaq dil xüsusiyyətlərini əks etdirən Quba, Zaqatala-Qax şivələrində “menin, bizim” variantı işlənir” (67, səh.93). Maraqlıdır ki, bu nümunələrdə göstərilən şəxs əvəzlilikləri müasir ədəbi dilimizdən fərqli olaraq yiyəlik halda -im yox, -in şəkilçisi qəbul etmişdir. Zaqatala və Qaxla qonşu olan Şəki dialektin-

də isə eyni vəziyyətdə mən şəxs əvəzliyinin “mə:m qonax” formasında işlənməklə daha bir fonetik variantlılıq yaratdığıının şahidi oluruq.

Azərbaycan dilinin Qərb qrup şivələrində və Qax şivəsində yiyəlik hal şəkilçisinin həm birinci, həm də ikinci və üçüncü şəxs əvəzliliklərinin sağır nun variantı da mövcuddur: “-Meniñ yerində ho oturup (Qax); - Buyutmaların qoyuna gedip biziñ uşax (Ağdaş)” (72, səh.28). “Səniñ dosduñ maña hər şeyi danışdı” (120, səh.150). “Türkmən dilinin bəzi dialektlərində (Tekin, Göklən, Ersarı) ədəbi dildəkindən fərqli olaraq, yiyəlik halda I şəxsin əvəzlilikləri -iñ, -iñ, -uñ əvəzinə -ñ şəkilçisi qəbul edir: meniñ – meñ, seniñ – señ, onuñ – o” (21, səh. 85). Oxşar varianta “Şəhriyar” dastanının dilində də rast gəlirik:

Mən daha ərşi-əla kölgəsitək başda tacım var,

Əldə Musa kimi Firona qənim bir ağacım var.

Adı batmış əcəl gələndə bizə,

Mən ayım çıxdı, gün də batmışdı.

Maraqlı hal ondan ibarətdir ki, Orxon-Yenisey abidələrində Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədovun təqdim etdiyi mətnlərdə tez-tez siz əvəzliyinin -im şəkilçisi qəbul etmiş formasına rast gəlinir. Məsələn: Siz elimə, kunçuyuma, oğlanıma, bodunuma, sizimə altmış yaşında adırıldım. (Sizdən, elimdən, xanımımdan,

oğullarımdan, xalqımdan, sizdən altmış yaşında ayrıldım) (105, səh.217). Kuyda kunçıyım sizdə oğlum yıta sizimə yıta bögmədim, adırılıtım. (Sarayda xanımmım, sizdən, oğlum, əfsus, sizdən, əfsus, doymadım, ayrıldım) (105, səh.220). Bəg ergimə sizimə adırılıtım (Bəyliyimdən, sizdən ayrıldım) (105, səh.224).

Göründüyü kimi, nümunələrin hər birində “sizimə” sözü sizdən formasında tərcümə olunmuş, çıxışlıq hal funksiyasını daşıyan yönlük hal şəkilçisi -im şəkilçisindən sonra artırılmışdır. Doğrudur, Ə.Rəcəbli göytürk dilinin morfoloqiyasını araşdırarkən yazır ki, “ Müasir türk dillərindən fərqli olaraq göytürk dilində şəxs əvəzlilikləri də mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir” (103, səh.90). Müəllifin verdiyi nümunələr aşağıdakılardan ibarətdir: Alp ər bizinə təgmiş erti (KTş 40). “İgid döyüşçülər bizə hücum etmiş idi”. Bizintə eki uçı sınaçça artuk erti (T 40). “Qoşunun iki qanadı bizdən yarıya qədər artıq idi” (103, səh.90). Yenisey abidələrində bu xüsusiyyətin özünü daha çox göstərdiyini qeyd edən Ə.Rəcəbli yazır ki, “Yenisey abidələrinin Orxon abidələrindən daha qədim olduğunu nəzərə alsaq, inamla deyə bilərik ki, türk dillərində artıq Orxon-Yenisey dövründə şəxs əvəzliliklərinin mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul etməsi arxaikləş-

mişdi” (103, səh.90). Ə.Rəcəblinin təqdim etdiyi nümunələrə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, bizinə, bizintə kimi şəxs əvəzliliklərində işlənən –in şəkilçisi mənsubiyyət yox, yiyəlik halın şəkilçisi olduğundan bu sözlərdə ikiqat hallanma əlamətləri müşahidə olunur. Yuxarıda təqdim etdiyimiz nümunələrdəki “sizinə” sözündə isə vəziyyət başqadır. Həmin əvəzliyə artırılan -im şəkilçisini mən və biz əvəzliliklərində olduğu kimi yiyəlik hal şəkilçisi hesab etsək, siz əvəzliyinin bu şəkilçi variantını necə qəbul etdiyi sualı meydana çıxacaq. Nümunələrdə işlənən həmcins sözlərin qəbul etdiyi qrammatik göstəricilərlə (elimə, kunçuyuma, oğlanıma, bodunuma, ergimə) və məzmunca müqayisə etdikdə siz əvəzliyinə artırılan -im şəkilçisinin daha çox mənsubiyyət şəkilçisi olma ehtimalı ortaya çıxır. Bu faktın özü də şəxs əvəzliliklərinin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işləmə bilməməsi baxımından anomaliya təsiri bağışlayır. Hələlik eyni nümunələrə başqa yazılı mənbələrdə, o cümlədən Azərbaycan dilinə aid klassik nümunələrdə rast gəlmədiyimiz üçün həmin tarixi dil faktını izah etməkdə tərəddüd keçiririk. Gələcəkdə bu istiqamətdə tədqiqatları davam etdirəcəyik.

Ulu türkcədə ikiqat hallanma və bu hallanmada yiyəlik halın iştirakı məsələsi haqqında əvvəlki

tədqiqatlarımızda bəhs etmişik. Müasir Azərbaycan dilində mənimki, müəllifinki, onunku tipli sözlərdə əvvəlcə yiyəlik, sonra -k¹, daha sonra yenidən yiyəlik hal şəkilçisinin işlənməsi halları müşahidə olunur. M.Qıpçaq bu məsələdən bəhs edərkən yazır ki, “Türk dillərində söz-formanın quruluşu “kök-leksik şəkilçi-qrammatik şəkilçi” kimi formulə olunur. Lakin müasir türk dillərinin materialları göstərir ki, yiyəlik hal şəkilçisindən sonra nəinki qrammatik şəkilçi, həmçinin leksik şəkilçi də işlənə bilər. Məsələn; Azərbaycan türkcəsincə: oğuzunku, səninki, mənimki; özbəkçə: meniki, Axmedinki; türk dilində: benimki, seninki və s.” (81, səh.90). -ink¹ formasına “Kitabi –Dədə Qorqud” dastanında yalnız bir dəfə təsadüf olunsada, “Şühədanamə”nin dilində dəfələrlə rast gəlinir. K.H.Vəliyev -ink¹ morfemini -ki şəkilçisinin derivantlarından biri kimi tədqiq edərək sonrakı dövrlərdə Azərbaycan dilində də -ink¹ şəkilçisinin sistematik işləndiyini və sabitləşdiyini göstərir (136, s.18-19). A.M.Şerbak isə özbək dilində “-ink¹” morfeminin çox az işləndiyini söyləyir.

M.Məmmədli Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində iqiqat hallanmanın “kim” sual əvəzliyində ortaya çıxdığını göstərərək aşağıdakı nümunələri təqdim etmişdir: “Tamam bütün ehtiyatımı gətirdilər,

dırmıx kimində qaldı bilmədim (Muğ.; Dedilər: kiminnən ötrü ağlısan (Təb.); -Mə:m uşa:m kiminnən əysixdi (Göy.)” (87, səh.27). Müəllif göstərir ki, “Azərbaycan dili şivələrində yiyəlik haldan sonra yerlik və çıxışlıq hal şəkilçilərinin işlənməsinə hələlik rast gəlinməmişdir. Bu, yiyəlik halın mənə və formaca tam formalaşmasından və feillərlə idarə oluna bilməməsindən irəli gəlir. Lakin Azərbaycan dili şivələrində ikiqat hallanmanın izlərinin olmasını M.İslamov və M.Qıpçaq qeyd eləmişlər. M.Qıpçaq ikiqat hallanmanı izah edərkən şumer dili ilə struktur-tipoloji uyğunluqları diqqət mərkəzində saxlayaraq bu hadisənin təyinlə təyinolunanın yerinin dəyişməsi zəminində meydana çıxdığını bildirir (155, səh.90). M.İslamov Tabasaran şivəsində üçüncü şəxs əvəzliyinin yönlük halında uniyə (Mən uniyə heç süz dimiyədəm) şəklində ikiqat hal şəkilçisinin olmasını göstərir” (87, səh.26-27). M.Novruzov haqlı olaraq bildirir ki, “Burada –u (yaxud –u –n) üçüncü şəxs təkin əvəzliyi - yaxud işarə əvəzliyi), -i (yaxud –ni) yiyəlik hal şəkilçisidir” (81, səh.89).

Yönlük hal – Azərbaycan dilinin halları sırasında həm tarixən, həm də müasir dilimizdə, əsasən, yönəlmə-istiqlamət mənası ifadə etməsi, müstəqil morfoloji əlamətə malik olması ilə diqqəti cəlb edir.

Aydınlıq üçün deyək ki, bundan əvvəlki fəsildə türk dillərinin tarixində yönəlmə məzmunu ifadə edən bir çox hallan mövcud olduğundan danışmış, qədim türk yazılı abidələrinin dili üçün eyni məzmunlu iki haldan – yönlük və yönəlmə istiqamət halından bəhs etmişdik. Azərbaycan dilinin qədim abidələri və klassiklərimizin dili göstərir ki, Ə.Şükürlünün qədim türk yazılı abidələrində ayrıca göstərdiyi yönəlmə (lativ), eləcə də bir çox dilçilərin göstərdiyi yönəlmə-istiqamət halını ayırmağa ehtiyac yoxdur. Çünki dilimizin qədim və orta əsrlər dövrü materialları bu hallara aid edilən dil vahidlərinin bir-birindən kəskin morfoloji-sintaktik fərqlərə malik olmadığını sübut edir. Ona görə də Azərbaycan dilinin tarixi inkişafını izləyərkən yalnız yönlük haldan bəhs edəcəyik. Hərəkətin yönəldiyi şəxs və ya obyekt, başladığı və ya bitdiyi yeri, zamanı bildirən, “Azərbaycan dilinin hal sistemində üçüncü yerdə duran yönlük hal başqa hallardan həm forma, həm də vəzifəsi etibarilə fərqlənir. Yönlük halının formal əlamətləri hal şəkilçiləri ilə hal suallarından ibarətdir. Başqırd, qırğız və qumıq dillərində -ğa, -ğə, -ka, -kə, -qa, -qə kimi hal şəkilçilərinə, türkmən dilində -na//-ne, türk dilində isə -a, -e kimi şəkilçilərə malik olan yönlük halı Azərbaycan

dilində -a, -ə, -ya, -yə şəkilçilərinə malikdir” (25, səh. 33).

Yönlük halın müasir dilimizdə norma səciyyəsi daşıyan -a, -ə şəkilçisi dilimizin bütün tarixi dövrləri üçün işlək olmuşdur. Məsələn:

Dəpəgöz Oğuzdan çıxdı, bir yuca tağa vardı. (səh.99)
Dəstmalın əlinə alıb ökür-ökür ağladı. (səh.125)

Həsənoğlu sənə gərçi duaçıdır, vəli sadıq,
Nə sadıq? Sadıqi-bəndə. Nə bəndə? Bəndeyi-
çakər.

İ.Həsənoğlu

Könül nigara qonuq oldu, mərhəbası qanı?
Gözüm dənizlər axıdır, aşması qanı?

Q.Bürhanəddin

Yandırıb yaxır oduyla, külə döndərir bu canı,
Məni məhv edir qəmi-eşq, halımı edir pərişan.

Ş.Q.Ənvar

Bir yarə bu dərdi eylədim faş,
Olmadı mənə bu yolda yoldaş.

Füzuli

Bir qədəm qoygil dedim bu çeşmi-giryan üstünə,
Dedi kim nola gələli xoş ola can üstünə.

Kişvəri

Qəhr ilə cəfani xeyrə döndər,

Bütsən, nə əcəb ki kafər olsan.

Ş.İ.Xətai

Bulaq başı düşərdi yadə hər gün,

Oğul fikri onu eylərdi qəmgin.

Fədai

M.Məmmədli yazır ki, “Yönlük halın ən qədim ifadə formalarından olan -a, -ə şəkilçisi oğuz dillərində tarixi forma, məna və vəzifələrini saxlamışdır. Həmin forma türk yazılı abidələrində -ğa, -gə şəkilçisi ilə müvazi şəkildə işlənmiş, daha çox mənsubiyyət şəkilçili sözlərə əlavə olunmuşdur” (87, səh. 75). Yönlük hallı sözlər Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi inkişafı boyunca da, təxminən XVII-XVIII əsrlərə qədər həm -a, -ə, -ya, -yə, həm də -ğa, -gə, -qa, -kə şəkilçiləri ilə işlənmişdir. Qədim yazılı mənbələrimizdə, eləcə də Q.Bürhanəddin, İ.Nəsimi, N.Kişvəri, M.Əmani, Məsihi və digər klassiklərimizin dilində -a, -ə, -ya, -yə şəkilçisi ilə yanaşı, -qa, -ka, -ğa, -gə şəkilçisinə tez-tez rast gəlinir:

Nə halimə behbud, nə dərdimğə təbib,

Nə vəsliinqa ümmid, nə hicranqa şəqib.

N.Kişvəri

Bu məratibğə fələkdin yetdim,

İrür zindan gözümğə gülüstanlıq.

M.Əmani

Möhblərgədürür rəhmət ya eys,
Dustlarğə yetər bərat nicat.

“*Şühədanamə*”

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilçiliyində tarixi dilimizdə yönlük halın -ğə, -ğə, -qa, -kə şəkilçiləri ilə işlənməsi haqqında indiyədək irəli sürülmüş fikirlərin əksəriyyətində bu hadisəyə obyektiv münasibət bəslənilməmiş, klassiklərimizin əsərlərində tez-tez rast gəldiyimiz həmin şəkilçinin Orta Asiya şairləri ilə yaradıcılıq mübadiləsinin təsiri ilə klassiklərimizin dilinə daxil olması haqqında birtərəfli fikirlər irəli sürülmüşdür. M.Əmanın dilini araşdıran Z.Rzayeva şairin yaradıcılığında yönlük halın -ğə, -kə şəkilçi variantı ilə işlənməsini daha işlək hal hesab edərək yazır ki, “Qədim türk dili abidələrində və uyğur yazıçılarının əsərlərində işlənen bu şəkilçi (-ğə, -kə) M.Əmanın “Divan”ında -a, -ə şəkilçisinə nisbətən üstün yer tutur” (108, səh.100). Müəllif H.Mirzəzadənin “Azərbaycan dilində arxaik vəziyyətdə olan bu şəkilçinin işlədilməsi qədim türk dillərinin təsirindən başqa bir şey deyildir. Digər tərəfdən orta əsrlərdə Azərbaycan ilə Orta Asiya xalqlarının elm və ədəbiyyat xadimləri arasındakı yaxın münasibət, şairlər arasındakı sənətkarlıq mübadiləsi və s. bu cəhətdən müəyyən rol oynamışdır” (96, səh.76)

fikrinə cavab olaraq yazır ki, “Bu təsir məhdud dairədə olduğundan -ğa, -kə şəkilçisinə ancaq müəyyən qrup yazıçıların dilində (Kişvəri, Saib Təbrizi, Əmani, özbək şairlərinə Ə.Nəvai, Hüseyn Bayqara) təsadüf edilmişdir” (108, səh.100-101). N.Kişvəri “Divan”ının dilini araşdıran R.Eyvazova da N.Kişvəridən başqa İ.Nəsimi, Saib Təbrizi, Məhəmməd Əmani kimi sənətkarlarımızın dilində rast gəlinən bu xüsusiyyəti qıpçaq-karluk təsiri ilə izah edərək yazır ki, “Bu şəkilçiyə yerli dialektlərimizdə və şivələrimizdə təsadüf etmirik. Deməli, Kişvərinin “Divan”ında bu tip şəkilçinin işlədilməsi qıpçaq-karluk təsirindən başqa bir şey deyildir. “Şühədanamə” dilində həmin şəkilçinin təqlidi şeir parçalarında üslub ənənələrini saxlamaq məqsədi ilə işlədilməsi bunu bir daha sübut edir” (36, səh.21). Yönlük halın -ğa, -ğə şəkilçisini Azərbaycan dili üçün ötəri hadisə hesab edən S.Əlizadə də bu şəkilçinin “Şühədanamə”nin dilindəki işlənmə xüsusiyyətlərindən bəhs edərək yazır ki, “Yönlük halın -ğə əlaməti orta əsr abidələrində arasına işlənsə də, Azərbaycan dili üçün ötəri hadisələrdən hesab edilməlidir. Bu şəkilçi “Şühədanamə”nin dilindəki təqlidi şeirlərdə üslub ənənəsini saxlamaq məqsədi ilə işlənmişdir” (41, səh.73). AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəşr etdirdiyi

“Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi” kitabında isə məsələyə münasibətdə daha kəskin mövqe tutularaq bəzi dialektlərimizdə özünü göstərən -ğa, -ğə şəkilçisinin tarixi dilimizdə işlək olmadığı, yalnız müəyyən dövrdə, müəyyən şairlərin dilində istifadə olunduğu göstərilir və belə bir fikir irəli sürülür ki, “Bütün bunlar Azərbaycan ədəbi dili tarixində səciyyəvi hal kimi qəbul edilə bilməz. Bu, XV əsrdə qırpaq köklü məşhur Ə.Nəvai, H.Bayqara ədəbi məktəbinin bütün Orta və ön Asiya şairlərinə göstərdikləri təsirlə əlaqədar olan hadisədir. Azərbaycan ədəbi dili tarixində -ğa, -ğə şəkilçisinin işlənməsi yalnız Ə.Nəvai, H.Bayqara kimi şairlərə təqlidçilik, onları yamsılamaq səciyyəsi daşıyır. Təsadüfi deyil ki, həmin şəkilçiyə ümumxalq dilində, dialekt və şivələrdə təsadüf olunmur” (13, səh.254). Maraqlıdır ki, kitabın 253-cü səhifəsində bir sıra türk dillərində norma səviyyəsinə yüksələn bu şəkilçiyə klassiklərimizin əsərlərində, eləcə də bəzi dialektlərimizdə təsadüf olunduğu göstərildiyi halda, 254-cü səhifədə həmin şəkilçiyə nə ümumxalq dilində, nə də dialektlərimizdə təsadüf olunmadığı qeyd edilir. Kitabın XVII-XVIII əsrləri əhatə edən II cildində də Əmani, Məsihi kimi sənətkarın yaradıcılığında yönlük halda -ğa, -ğə, çıxışlıq halda -dın, -din, -tın, -tin şəkilçisinin

işlənməsi “hal kateqororiyasından qırmızı xətlə keçən qığçaq elementi kimi” (13, səh.131) təqdim olunmuşdur. “Qutadğu bilig”in dilində yönlük halın işlənmə məqamlarını araşdıran R.Əskərin də məsələyə münasibəti göstərilən fikirlərdən fərqlənir. Tədqiqatçı-alim yazır ki, “Orta əsrlər Azərbaycan şeirində bəzən yönlük halda -ğa, -ğə şəkilçilərinin işləndiyi müşahidə olunur... Əsasən Kişvəridə rastlanan bu şəkilçilər Əlişir Nəvainin təsiri ilə izah olunmalıdır” (45, səh.205).

Bizə elə gəlir ki, məsələyə bu mövqedən yanaşmaq dilimizin tarixi inkişaf meyillərini nəzərdən qaçıрмаq və ya tarixi dil faktlarına bir qədər səthi yanaşmaqdan irəli gəlir. Çünki Azərbaycan dilinin türk dilinin ilkin başlanğıcını özündə əks etdirən bir dil olduğunu, uzun minilliklərlər boyu bu ərazidə qıpçaqların oğuzlarla birgə ulu türkcənin, daha sonra isə Azərbaycan dilinin formalaşmasında aparıcı rol oynadığını nəzərə aldıqda bu dilin qrammatik quruluşunda xüsusi əhəmiyyətə malik hər hansı morfoloji kateqoriyanın yaranması və inkişafında “qıpçaq təsiri” ifadəsini işlətmək yerinə düşür. Qıpçaqlar da oğuzlar kimi Azərbaycan ərazisinin ən qədim yerli sakinlərindəndir. Məsələyə münasibət baxımından, demək olar ki, bir-birindən fərqlənməyən yuxarıda göstərilən

fikirlərin əksinə olaraq, A.Əlizadənin mövqeyi daha düzgün hesab edilə bilər. Tədqiqatçı türk dillərinin bir çoxunda, o cümlədən Azərbaycan dilində tarixən sözlərdə ğ, q samit düşməsinə qanunauyğun hal hesab edərək yazır ki, “Vaxtilə Azərbaycan dilində -ğa, -gə forması eyni mənada -a, -ə ilə uzun müddət paralel işlənmiş, sonralar ğ, g variantı dildən çıxmış, -a, -ə forması üstünlük qazanmışdır” (39, səh.113-116). Müəllif tamamilə doğru göstərir ki, “Şübhəsiz ki, Azərbaycan dilinin bizə gəlib çatmayan daha qədim abidələrinin dilində -ğa, -gə forması işlənməmiş deyildir. Bu fakt və mülahizələr bizə əsas verir ki, onun Azərbaycan dilində qədim dövrlərdən işlənməsini və sonralar dilimizdə normalaşa bilmədiyindən sabitləşmədiyi ehtimalını irəli sürək. Bütün bu mülahizə və faktlara əsaslanaraq demək olar ki, Azərbaycan filologiyasında bu vaxta qədər orta əsrlərdə -ğa, -gə şəkilçisinin işlənməsini qıpçaq qrupu türkdilli şairləri ilə yazışmalar, digər ədəbi əlaqələr vasitəsi ilə ənənəvi istifadə, yaxud qıpçaq-karluq qrupunun təsiri hesab edilməsi fikri yanlışdır” (39, səh.115). Tədqiqatçının bu fikri ilə tamamilə razılaşmaqla yanaşı, həmin şəkilçinin mənşəyi barədə söylədiyi “Ehtimal ki, vaxtilə dilimizdə -ğa, -gə yönlük hal formasının işlənməsi daha qədim dövrlərdən Azərbaycan xalqının tərkibinə

daxil olmuş müxtəlif tayfaların dil xüsusiyyətlərinin qalığıdır” (39, səh.115) qənaəti ilə bağlı onu da qeyd etməyi lazım bilir ki, həmin şəkilçinin hansısa tayfa dili elementi kimi qəbul edilməsi onun tarixi funksiya və fəaliyyətini düzgün qiymətləndirməyə imkan vermir. Çünki -ğa, -gə, -ka şəkilçisinin tərkibindəki ğ, g, k samitləri tarixən yiyəlik halın ikiqat hallanmadakı iştirakını ifadə edən qədim reliktdir. Eyni fikri müasir dilimizdə saitle bitən yönlük hallı sözlərdə bitişdirici ünsür hesab edilən y samiti haqqında da deyə bilərik. Məlumdur ki, türk dillərində g, k, y əvəzlənmələrinə tez-tez rast gəlinir. M.Yusifov da dilarxası və dilortası samitlərin bir-birinə keçmə imkanlarını məxrəc və tələffüz xüsusiyyətləri baxımından türk dillərində geniş yayılmış dil faktı hesab etmişdir (123, səh.280).

Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində və klassiklərimizin əsərlərində yalnız müəyyən dövr sənətkarlarının dili ilə bağlı olduğu göstərilən bu hadisənin əslində ədəbi dilimizin tarixində XVII-XVIII əsrlərə qədər -a, -ə şəkilçisinə müvazi olaraq işlənən norma xarakterli dil faktı olduğunu göstərmək üçün ən əsaslı dəlil elə klassiklərimizin yaradıcılığıdır. Diqqətlə araşdırdıqda yönlük halın -ğa, -gə şəkilçisinin müəyyən dövrdə və müəyyən sənətkarların yara-

dıcılığında deyil, göstərilən dövrdən əvvəlki və sonrakı dövrlərin sənətkarlarının da yaradıcılığında fəal olduğu aydınlaşır. Fikrimizi sübut etmək üçün klassiklərimizin yaradıcılından gətirdiyimiz aşağıdakı nümunələri gözdən keçirmək kifayətdir:

Üstündə devlət bu gün sayvan olsun,
Səadət yenə bizgə eyvan olsun.

Q.Bürhanəddin

İnanıb sözünə ol mahpeykər
Yidildim söziğə,- dedi, e sərvər.

“Dastani- Əhməd Hərəmi”

Susayuban ləbləründən tutuşub yanar cigər,
Qanımgə ondan ləbün peymanə qıldı aqibət.

Gülşəni

Ğəməzi gər könlümə bidad edər,
İşvəsi canımğə rahət göstərir.
Çarəsi bir neçə cami badə mala mal irür,
İşvəsi canımğə rahət göstərir.

Məsihi

-ğa, -ğə şəkilçisinə hazırda mağa, sağa formasında Zaqatala-Qax, eləcə də Qərb qrup dialekt və şivələrimizdə (113, səh.118). manqa//manğa, mənqə, sanqa//sanğa, sənqə onqa//onğa, unqa//unğa, honğa formasında Zəngilan (Manqa nə sözün var?), Sisyan (B1 işi tapşırıdım sanqa), Qax (Onğa nə diyəsisən?)

şivələrində rast gəlinir. Bu əvəzliliklərin yönlük halda sağır nunlu maña, saña formasına Şəki, Qazax, Çəmbərək şivələrində təsadüf etmək mümkündür (18, səh.111). Dialekt və şivələrimizin Şərqi qrupuna daxili olan Saatlı rayon şivəsində yönlük halda həmin formanın önsıra saitli mənqə, sənqə variantına rast gəldiyini və önsıra saitinin təsiri ilə -qa şəkilçisinin–qə şəklinə düşdüyünü göstərən M.İslamov yuxarıdakı formaların əsasında şəxs əvəzliliklərinin man, san şəklinin durduğunu göstərərək yazır ki, “bu forma da maña, sanqa formasından törəmişdir: maña, sanqa < mağa, sağa, man, san əvəzlilikləri -qa yönlük hal şəkilçisi qəbul edərkən sözün kökündən n samiti ixtisara düşmüşdür” (72, səh. 36). Daha sonra Zaqatala, Gədəbəy şivələrində mağa, sağa, Muğan şivələrimizdə məğə//məgə, səğə//səgə variantlarında işlənən bu yönlük hal formalarından mağa, sağa variantının türk dillərində daha çox işləklilik qazanmış olduğunu söyləyən M.İslamov qazax və qaraqalpaq dillərində mağan, sağan formasının da özünü göstərdiyini qeyd edir (72, səh 36-37). Bu faktlar dilimizdə tarixən yönlük halın -ğa, -ğə şəkilçisinin qalıqlarını reliktdə şəkildə ifadə etməklə yanaşı, həm də bir daha göstərir ki, dilimizdə “Əvəzlilik kateqoriyası və onun müxtəlif mənə qruplarının inkişafı, onların

formalaşma prosesi çox maraqlı olmuşdur” (102, səh.77). E.Əzizov isə Cəbrayıl və Zəngilan şivələrində isimlərin hallanması zamanı yiyəlik, yönlük, təsirlik hallarda, ayırım şivəsində (Daşkəsən, Gədəbəy) isə təsirlik halda -ğ şəkilçisinin meydana çıxdığını yazaraq aşağıdakı nümunələri göstərir: xalağın, xalağa, xalağı (Cəbrayıl-Qaracallı), gözuğun, gözuğa, gözuğu (Zəngilan-Bartaz), Ördəkli, Birinci Alıbəyli), atağı (Daşkəsən), bavağı (Gədəbəy). M.Məmmədli -ka, -qa//-ğa şəkilçisinin qıpçaq dillərinə xas xüsusiyyət olduğunu göstərərək yazır ki, “Azərbaycan dili şivələrində yönlük halın qədim -ka // qa // ğa şəkilçisi şəxs əvəzliliklərinin tərkibində qalmışdır. Manqa // manğa, mənqə, sanqa // sanğa, sənqə, onqa // onğa // unqa // unğa, honğa” (87, səh. 75-76). Müəllif bu şəkilçinin oğuz qrupu dilləri üçün səciyyəvi hesab edilmədiyini göstərsə də, fikrimizcə, dilimizdə yönlük halın bu təzahürü yalnız qıpçaq-karluq təsiri ilə izah olunmamalıdır. Yuxarıda da göstərdiyimiz kimi, Azərbaycan dilinin tarixi abidələrində, klassiklərimizin əsərlərində, eləcə də dialektlərimizdə yönlük halda rast gəlinən “q”, “k”, “ğ” ünsürlərinin daha qədim tarixi köklərlə əlaqələndirmək mümkündür. Həmin samitlərin ikiqat hallanmada tarixən adlıq hal kimi başlanğıc hal funksiyasını yerinə yetirmiş yiyəlik halın

k, nq və sağır nun elementinin qalığı olması haqqında daha əvvəlki fəsildə danışmışdıq.

Yönlük halın -ka, -gə şəkilçisi “Divani-lüğət-it türk”də də fəaldır. “Divan”da -a, -ə şəkilçisi samitlə bitən bəzi isim köklərinə və mənsubiyyət şəkilçili sözlərə artırılır” (46, səh.180). Bunu “Divan”ın dilindən gətirdiyimiz nümunələrdə asanlıqla müşahidə etmək mümkündür: Yaysun çawınc budunka “yaysın ününü elə, xalqa (194, səh.119). Bardı sanğa yek otu tutup bal. “Şeytan bal tutaraq sana vardı” (194, səh.156). Yay körkinğə inanma, Suvlar üze tayanma. “Baharın güzülligine inanma, suya dayanma” (194, səh.161) Böyle olan adamın yüzünə soğuk su serpilir (194, səh.163).

“DLT-də mən, sən, ol əvəzliliklərinin yeganə işlək variantı sağır nunlu manqa, sanqa, anqar şəklidir. Məsələn: ol manqa söz aydı = o mənə söz söylədi. I, 225; ol Manqa baxdı = o mənə baxdı. II, 44; sanqa aydım = sənə dedim. III, 319; Bəg anqar ot berdi = bəy ona ağı verdi, onu zəhərlədi. I. 110) və s. DLT-də tək bir yerdə sa: variantı keçir. M.Kaşğari bu barədə yazmışdır: “Sa: “sən” mənasında bir söz. Sa: ayur mən = sənə deyirəm. Buradakı əlif hərfi “sən” sözündəki n hərfindən çevrilmişdir, “sanqa” sözündəki nq atılmışdır” (III.200)” (46, səh.180). Qeyd edək ki, sarı uyğur

dilində mən sən əvəzlilərinin yönlük halda sağır nunlu variantı ilə yanaşı ma:, sa: formaları da mövcuddur. Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin bir çox şivələrində də yönlük halda ma:, sa: formaları işləkdir. Məs: Qazax – maŋa//mã, saŋa//sã, Naxçıvan–maã//mã//maa, saã//sã//saa və s.

“Qutadğu Bilig”də sən və mən əvəzlilərinin yönlük halda sağır nunlu manqa, sanqa şəklinin işlək olduğunu göstərən R.Əskər yazır ki, “ təkçə manqa sözü əsərdə 373 dəfə işlədilmişdir. “Qutadğu Bilig”də üç yerdə mu əvəzliyinin munqa, yeddi yerdə o əvəzliyinin anqa şəkli var” (45, səh.205).

Özbək, qazax, türkmən kimi dillərdə yönlük halın yuxarıda qeyd etdiyimiz fonetik variantları ilə yanaşı, -ra, -rə formasına da rast gəldiyini vurğulayan İ.Cabbarzadə bu ünsürün yer, məkan və sahə mənasını bildirdiyindən bilavasitə yönlük halın qədim şəkilçisi kimi qəbul edildiyini göstərərək yazır ki, “uzun müddət -ra, -rə şəkilçisi bir sıra türk dillərində yönəlmə, məkan istiqamətini bildirməyə xidmət edən şəkilçi kimi işlədilmişdir (25, səh.33). Şumer dilində yönlük halın əsas göstəricisi olan -ra, -rə şəkilçisi hazırda Dərbənd dialektində hancaru sözündə hara, haraya mənası qorumaqdadır (11, səh. 100). M.İslamov Azərbaycan dili şivələrində sual əvəzlik-

lərindən bəhs edərkən yazır ki, “Qax rayonu şivəsində müşahidə olunan nara//nere “hara” sual əvəzliyi də nəzəri cəlb edir. Məlumdur ki, həmin söz türk dilində nere, türkmən dilində nire şəklində işlənməkdədir. Nere//nire sözünü də iki yerə – - ni//-nə və -ra//-re hissələrinə ayırırlar. Sözün birinci hissəsi özlüyündə bəllidir -nə sual əvəzliyidir. Lakin ikinci hissəni təşkil edən -a//-re//-rə haqqında fikirlər müxtəlifdir” (69, səh.). O.Bötlinq və A.Vamberi, M.İslamov -ra//-re hissəciyini “yer”, V.V.Radlov, N.K.Dmitriyev, Y.Nemet, J.Deni “ara” sözü ilə əlaqələndirir, K.Foy, B.Banq, V.Kotviç istiqamət halının göstəricisi hesab edirlər. Fikrimizcə, həm Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki hara, həm də türk və türkmən dillərindəki nere//nire sual əvəzliliklərinin ikinci hissəsi -ra, -rə qədim yönlük hal şəkilçisindən əmələ gəlmişdir.

Tarixi dilimizdə -ra, -rə yönlük hal şəkilçisinin -rü variantına da rast gəlinir. Bu forma daha çox bəri, iləri kimi sözlərin tərkibində işlənməklə həmin şəkilçinin qapalı, dodaq variantını ifadə edir. Məsələn:

Bəri gəlgil, aq südin əmdigim qadunım ana!

“Kitabi-Dədə Qorqud”

Bizə elə gəlir ki, klassik poeziyamızda və müasir dilimizdə işlənən yöre sözünün tərkibindəki “rə” elementinin də yönlük halın qədim forması oldu-

ğunu söyləmək olar. Maraqlıdır ki, həmin söz Q.Bürhanəddinin dilində -gə və -yə şəkilçiləri ilə işlənərək ikiqat hallanma faktını yaratmış olur.

Sultan qulu ol ki, ola aləm sana Bağdad,
Yörəgə yörəniməyə əğyar eşigində.
Şaha, könül ölündür, daxı bir yörənü gəl,
Gör ki, nə qılır zülfi-siyəh qarə yürəkdə.

Məqamı gəlmişkən qeyd edək ki, yönlük halın ikiqat hallanmada iştirakını “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində də müşahidə edirik: Bu yanadan dəxi bazırğanlar gələbənə qara Dərvənd ağzına qonmuşlardı (səh.53).

A.M.Şerbak türk dillərinin cənub-qərb qrupunda -ğaru, -ğərü şəkilçisinin -aru, -ərü şəklində ilk saitini itirmiş formada geniş fəaliyyət fəaliyyət göstərmiş olduğunu qeyd edir. Tədqiqatçıların tarixən daha çox Orxon-Yenisey və uyğur, qismən də Şərqi Türküstan mətnlərində işləndiyini göstərdikləri (64, səh. 46) -ğaru, -ğərü şəkilçinə dilimizin Lerik rayon şivələrində bu gün də rast gəlinməkdədir. Burada “daşğaru” sözünün tərkibində işlənən -ğaru şəkilçisinin qorunub saxlanması faktını M.İslamov özünün “Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələrinin bəzi xüsusiyyətləri haqqında” adlı məqaləsində vurğulamış, nümunələr göstərmişdir (70, səh.74).

-ğaru, -ğərü şəkilçisinin mənşəyi haqqında dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif fikir və mülahizələrə rast gəlirik. Əksər tədqiqatçılar bu şəkilçinin tarixən -ğa, -ğə və -ra, -rü hissələrindən yarandığını göstərsələr də, həmin hissələrin tarixi funksiyaları haqqında fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Şəkilçinin ilk tərəfində iştirak edən -ğa, -ğə elementinin yönlük halın qədim forması olması haqqında tədqiqatçıların əksəriyyəti yekdil fikirdə olduğu halda, -ra, -rü ünsürü barədə xeyli fərqli mülahizələr irəli sürülmüşdür. Belə ki, S.E.Malova görə, -ğaru, -ğərü şəkilçisinin tərkib hissəsini əmələ gətirən -ğa və -ra ünsürlərinin hər ikisi yönlük hal şəkilçisidir, yəni yönlük hal şəkilçisinin qədim fonetik variantlarıdır (160, səh. 45). E.B.Sevortyanın fikrincə, mürəkkəb tərkibə malik olan -ğaru şəkilçisi tarixən daha qədim olan -ğa, -ka yönlük hal şəkilçisi ilə -ra istiqamət halının morfoloji göstəricisi vasitəsilə meydana çıxmışdır. Müəllif -ğaru, -ğərü şəkilçisini yaradan hər iki elementin mənşəyini şəkilçinin özündən daha qədim hesab edir (173, səh. 46). “B.Kotviç və B.M.Nasilovun fikrincə, -ğərü şəkilçisini iki tərkib hissəyə ayırmaq olar: birinci tərəf -ğa//-ğə - yönlük hal, ikinci tərəf -ru//-rü isə istiqamət hal şəkilçisidir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, vaxtilə Q.İ.Ramstedt də -ri, -rü şəkilçisini istiqamət

halın ən qədim ifadə vasitəsi hesab etmişdir” (64, səh.47). Ə.Rəcəbli üçün qaranlıq qalan məsələ bundan ibarətdir ki, “...-ru, -rü şəkilçisi təklidə istiqamət halının mənasını ifadə edə bilirdisə, onda elə həmin mənanı ifadə etmək üçün onun yönlük halın -ğa, -gə şəkilçisinə birləşməsinə nə ehtiyac vardı?” (104, səh. 541) F.Q.İsxakov -ğa yönlük hal şəkilçisinin tarixən müstəqil mənalı söz olan, müasir türk dillərində işlənməyən “ğar” sözündən əmələ gəlidiyi (152, səh.103), B.A.Serebrennikov isə -r ünsürünün tarixən istiqamət məzmunu bildirməsi haqqında maraqlı fikirlər irəli sürmüşlər. F.Q.İsxakov belə hesab edir ki, -ğar ünsürünün -ğa şəkilçisinə çevrilməsi türk dillərinin Orxon-Yeniseydən əvvəlki dövrlərinə aid hadisədir. Çünki abidələrin dilində artıq -ğaru istiqamət halının, -ğa, -gə isə yönlük halın şəkilçisi kimi förmalaşmışdır (152, səh.103).

Həqiqətən də, -ra, -rə şəkilçisinin yönlük hal morfemi kimi işlənməsi çox qədim dövrlərin – şumer dilinin xüsusiyyətidir. T.Hacıyev bu faktı qeyd edərək yazmışdır ki, “Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində yönlük hal şəkilçisi kimi işlənən –ra, -rə eyni fonetik tərzdə və morfoloji mənada şumer dilində də vardır” (51, səh. 28). Tədqiqatçı alim türk dillərindəki tanrı sözünün şumer dilindəki eyni mənalı

dinqir sözü ilə əlaqəsini açıqlayarkən yazır ki, "...göy, ulduz mənasında şumerçə işlənən an sözünün əvvəlinə t əlavə etsək, -t/an alınır ki, bu, bir tərəfdən, tanrı sözünün kökü olur (-rı yönlük halın əlamətidir: həmişə sitayiş üçün insan üzünü göyə tutur), digər tərəfdən müasir dilimizdəki dan sözü (dan sökülmək, dan yeri ağarmaq və s.) ilə semantik və fonetik uyğunluq yaranır" (51, səh. 29).

Ə.Abdullayev ğaru morfeminin inkişaf prosesini göstərərək yazır ki, "Müasir türk dillərindəki faktlara əsaslanaraq, onun iki xətt üzrə inkişaf etdiyi qənaətinə gəlmək olar:

1) qarı > qar > qa > a (incə variantları ilə birlikdə);

2) qar > ar // -ra (digər variantları ilə bircə) (4, 116).

N.K.Dmitriyev, J.Deni və A.N.Kononovun fikrinə gəldikdə tədqiqatçılar -ğaru, -ğərü şəkilçisinin -ğa, -ğə yönlük hal şəkilçisi ilə -ra, -ru istiqamət bildirən qoşmadan əmələ gəlməsi qənaətindədirlər. Ş.Xəlilov yazır ki, "-ğaru, -qərü, -ru, -rü, -ra, -rə -qədim istiqamət hal şəkilçiləri öz qəribə taleyi ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, onlar ... türk dillərinin erkən dövrlərində hal şəkilçisi kimi fəaliyyət göstərmiş, lakin zaman keçdikcə öz ilkin xüsusiyyətlərindən əl

çəkərək, dilin başqa bir sahəsinə - söz yaradıcılığı prosesinə xidmət etməyə başlamışdır” (64, səh. 46). R.Əskər “Divani-lügət-it türk” və “Qutadğu bilig” əsərlərində bu şəkilçinin bəzi işlənmə nüuslarının olduğunu qeyd edərək yazır ki, “-r şəkilçisi əsasən şəxs əvəzliliklərinə (manqa+r, sanqa+r, anqa+r, munqa+r), -ra, -rə və -ru, -rü yer və məkan bildirən sözlərə, -ğaru, -gerü isə zaman bildirən sözlərə əlavə olunur” (46, səh.184).

Fikrimizcə, -ğaru, -ğərü şəkilçisinin iki qədim yönlük hal şəkilçisi –ğa, -ğə, -qa, -qe, -ka, -ke ilə –ra, -ru şəkilçisindən əmələ gəlməsi haqqında irəli sürülən fikirlər şübhə doğurmamalıdır. Müasir dilimizdə işlənən ora, bura, geri, tarixi dilimizdəki ilərü sözlərinin tərkibində –ra, -rü arxaik yönlük hal şəkilçisi işləndiyi üçün həmin sözlərdə yenidən yönlük hal şəkilçisinin işlənməsinə çox zaman ehtiyac qalmır. Hazırda Azərbaycan ədəbi dilində işlənən sarı qoşmasının tərkibində də -rı hissəciyi qorunub saxlanmışdır. Müasir dilimizdə özündən əvvəlki sözün yönlük halda işlənməsini tələb edən sarı qoşması tarixən ismin digər halları ilə də işlənmə xüsusiyyətinə malik olmuşdur. Belə ki, tarixi dilimizdə sarı qoşması yönlük halla yanaşı, həm də adlıq, yiyəlik və təsirlik hallarda da işlənmişdir. Z.Rzayeva bu fakta aid M.

Əmaninin yaradıcılığından aşağıdakı nümunələri göstərmişdir:

“Cananı Əmani sarı gəlsə (səh.34)

Kəltürünüz uşbu mənazil sari (səh.36)

Hər nəzər kim, geyr cananum sari salur, mənə,
Cansitan zəxmi irür nayab mərhəm neyləyin?
(səh.89)

Göndərə bilsən məni evim sari (səh.34)

Gər tüşsə mənim sari güzari (səh.22)

Evi sari eylədi ani rəvan (səh.34)

Göründüyü kimi, I və II misralarda sarı qoşmasından əvvəl gələn söz adlıq halda, III, IV və V misallarda yiyəlik halda, sonuncu misalda isə təsirlik halda işlənmişdir. Halbuki, bu nümunələrdəki sarı qoşması mənasına görə özündən əvvəl gələn isimlərin yönlük halda olmasını tələb edir” (108, səh. 101).

“Əsrarnamə”nin dilində də -ğarı şəkilçisinin müxtəlif allamorfları özünü göstərir. “-ğaru, -ğərü şəkilçisi abidədə özünü, əsasən, üç fonetik variantda -ğaru, -qərü, -xəru təzahür etdirmiş və yalnız “daş” (xaric, bayır, dışarı) sözünün tərkibində işlənmişdir. Bəzi nümunələrə diqqət yetirək: Gəldi çün Bağdadə ol dəm Bayəzid, Barudən dışğaru gördi ol fərid. Daşqəru çıxdı bəhr dərdü bəla; Dört yanini basdı topraq ol

zəman, Daşxəru çıxmağa bulmadı əman” (64, səh.45-46).

Yönlük halın -aru, -ərü şəkilçisi ilə işlənməsindən bəhs edən İ.Cabbarzadə yazır ki, “İndi də türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində—aru, -ərü şəkilçisinə rast gəlinir. Məsələn: iç-rə, dış-ra, iç-ə-ri, dış-a-rı, o-ra, bu-ra, bə-ri və s. Bu şəkilçilər sözlərə bitişib, tam halda müəyyən məkanı bildirməyə xidmət edir. Burada qapalı və açıq saiflərdə fərq vardır ki, bu da işlədilən dil qruplarının xüsusiyyətindən irəli gəlmişdir” (25, səh.33). B.Xəlilov da bu tipli sözlərdə yönlük halın qədim forması olan –ra, -rə şəkilçisinin birikmiş halda çıxış etdiyini göstərir və yazır ki, “Bu qəbildən olan sözlərdə -ra, -rə şəkilçisi məkan bildirir. Ona görə ki, -ra, -rə şəkilçisi tarixən yer, məkan məzmunu ilə bağlı olmuşdur” (61, səh.179). Lakin yönlük hallı məkan bildirən sözlər haraya? sualına cavab verdiyi halda, bu qrup sözlər tərkibindəki hal şəkilçisinin müasir dilimiz baxımından daşlaşmış şəkllə düşdüyünə görə hara? sualına cavab verir. Məsələn: Ora (hara? – haraya?) baxma. İçəri (hara? – haraya?) qaçdı və s. Maraqlıdır ki, “Dastani-Əhməd Hərami”nin dilində taşra sözünün taş+ra şəklində yönlük halı ifadə etməsi həmin sözün adlıq halda

şəkilçisiz və yerlik hal şəkilçisi ilə işlənməsi fonunda açıq-aydın görünür:

Bu göz ol dəxi qapıya yürüdü,
Qalan yoldaşların taşda sanırdı.
Qapının ikisin filhal çıxdı,
İrişdi taş qapıdan taşra baxdı.

M.Məmmədli -ğaru şəkilçisinin dilimizdəki allamorflarını göstərərək yazır ki, “-ğaru şəkilçisi Lerik və Ağdam şivələrində “dışğarı”, Zaqatala şivəsində “tışqarı”, İraq türkmanlarının şivəsində “tışarı” sözündə qalmışdır: Nənon çağırey dışğaru və qal. Otur evdə, dışğarıya çıxma, so:xdu. İraq türkmanlarının şivəsində isə şəkilçi –arı şəklində mühafizə olunmuş və qədim mənasını saxlamışdır. Məsələn; Öncə siz boynunuzdakı gərdənliyi yışarı atın, taki sizə komləgi atım. Azərbaycan dili şivələrində “cücərmək” mənasında işlənən dişərməx (Ş), dişərməg (Kr., Sab., S., Şr), dişərti (Qf.) sözünün tərkibində -ər şəklinə düşmüşdür” (87, səh.89-90). A.Hüseynov Azərbaycan dilinin Zaqatala və Gədəbəy şivələrində də uyğun faktların mövcud olduğunu göstərərək yazır ki, “Burada işlənən tışqaru sözünün yönlük halda tışqaruya şəklində çıxış etdiyi müşahidə olunur (55, səh.38). M.Məmmədlinin fikrincə, “-ğaru şəkilçisi türk dillərində də eyni inkişaf yolu keçmişdir:

taşkarı (özbək), tışkarı (tatar), tışkarı (Qaraqalpaq), dışkar (qumuq), tasxar (xakas), taşqar (Tuva), dışarı (türk), tışkara (şor) və s.” (87, səh.90).

Yönlük halın -aru, -ğaru, -xaru, -ra şəkilçili variantına “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, eləcə də klassiklərimizin əsərlərində tez-tez rast gəlinir. Yazılı abidələrimizin və klassiklərimizin əsərlərindən kifayət qədər nümunə gətirmək olar. Məsələn:

Bəkil yuqaru baqdı (səh.106).

Yuqarudan aşağa kafər oğlanı qatı urdu

(səh.108).

Tışra ayaq yolına çıqdı (səh.110).

İçrü- söhbətə girdi (səh.111).

Kitabi-Dədə Qorqud”

Dəm olmadımı dəməndən ki, bir dəm ola ana,
Neçə-neçə qapudan taşra həlqei-dər ola.

Q.Bürhanəddin

Birin-birin çığın taşra varınız,
Olun hazır, yolunuzu görünüz.

“Dastani-Əhməd Hərəmi”

Çün ol qırq kişinin qanını içdi,
Yuxaru çıxdı köşk qapısın açdı.

“Dastani-Əhməd Hərəmi”

Qamu tışra çıqdılar, ol qəltəban,

Yəvlaq əsrimişdi, durdu rəvan

“Vərqa və Gülşah”

Can içrə səni bəslədiyim anın üçündür.

M.Füzuli

Anarı oyna, bəri oyna,

Bölməcdən geri oyna.

“Oğuznamə”

Ş.Xəlilov “Əsrarnamə”nin dilində yönlük halı araşdırarkən -aru, -ərü şəkilçisindən də bəhs etmiş, burada bir neçə sözdə həmin şəkilçinin izlərinə rast gəlmədiyini söyləmişdir: İlərü yeri...; keşiş içərü girdi və s.(64, səh.46). Bundan başqa dilimizdə XX əsrin əvvəllərinə qədər işlək olub sonradan fəallığını itirmiş hancarı // hancaru əvəzliyi də tarixən bir sıra maraqlı keyfiyyətlər qazanmış, müasir ədəbi dilimizdə işlənməsə də, Azərbaycan dilinin Qərb qrup dialektlərində, eləcə də Dərbənd dialektində geniş şəkildə iştirak edərək tarixi köklərini qoruya bilmişdir. Tarixən qancaru // xancaru// hancaru // hancarı kimi müxtəlif fonetik variantlara düşmüş bu əvəzlik həm mənə, həm də funksiya baxımından xeyli dəyişikliyə uğramışdır. İlk əvvəl yer, məkan məzmunu bildirən və ədəbi dil vahidi olan bu söz daha sonralar “hara”, “necə” , “nə cür”, “niyə”, “nə üçün”, “nə vaxt”, “nə zaman” kimi müxtəlif mənalarında da işlənməyə başlamışdır (11,

səh. 98-99). K.Brokelman da həmin sözün tərkibində qədim -aru şəkilçisinin mövcud olduğunu göstərərək qədim tarixi formasını kanç+aru (haraya?) şəklində təqdim etmişdir (186, səh.17). R.Əskər “Divani-lüğət-it türk”ün dilini araşdırarkən bu barədə yazır ki, “Dialekt və şivələrimizdə geniş şəkildə işlədilən aŋ+rı, aŋ+arı (qıraq, kənar), hətta hanc+arı sözündə yönlük hal şəkilçisi daşlaşmış vəziyyətdədir. Bu sözə haraya mənasında “Kitabi-Dədə Qorqud”da da rast gəlirik: A bəglər, olan qancaru getdi ola (KDQ, 71)” (46, səh.182).

Tarixi dilimiz üçün xarakterik olan q-x-h əvəzlənməsini özündə əks etdirən hancarı, həncəri sözünün etimologiyası haqqında türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif fikirlər irəli sürülsə də, fikrimizcə, həmin sözün “Qədim türk lüğəti”ndə (148, səh.418) “hara”, “haraya” mənasında öz əksini tapan kansa sözü ilə -ra,-ru,-rı yönlük hal şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlməsi haqqında mülahizələr (11, səh.99-100) daha ağılabatandır. Bu sözün “qancaru” şəklində hara mənasını bildirməsini “Dastani-Əhməd Hərami”nin dilində də müşahidə edirik:

Başıma bir zəval gəldi nədəyin,
Bilməzəm ki, qancaru gedəyin.

Dilimizin şivələrində həncəri sözünün hara, haraya mənası indi də qalmaqdadır.

Türk run yazılarında müstəqil hal göstəricisi kimi qəbul edilə bilən istiqamət məzmunlu -ra, -re, -ğaru, -qerü, -aru şəkilçilərinin orta əsrlərin Xaqaniyyə türk-cəsində də işləndiyini göstərən Y.Əliyev həmin dil faktına aid bir neçə nümunə təqdim edir. Həmin nümunələr aşağıdakılardır: İçre aşsız, taşra tonsuz-yabız, yablak bodunka üze olurtım (Klt.156) = İçi yeməksiz, çölü geyimsiz, pis vəziyyətdə olan xalqa hakimlik etdim. Bermiş aşığ başra kakar (DLT.129,c. I, s.102) = Verdiyi yeməyi başa qalxar. Tokuş içrə uruş birdim (DLT.129, c. II.s. 83) = Savaş içrə vuruş-dum. (42, səh.198) Tədqiqatçının doğru qənaətinə görə, “Ancaq XVI-XVIII əsrlərə doğru istiqamət bildirən –ra şəkilçisi lokal türk ədəbi dillərində işləkliyini itirir, leksik vahidlər tərkibində daşlaşır. Məsələn: Tenrigerü tapqın öter (DLT.129.c.III.səh251) = Tanrıya tapınır. Bir üryan fakir taşkaru savukda yatur idi (“Gülüstan” 134.s.19). = Bir çılpaq fəqir bayırda soyuqda yatırdı”. (42, səh.198)

Türk dillərində tarixən yönlük hal müxtəlif fonetik variantlarda işlənmiş olsa da, məna və funksiyaca əksəriyyətində oxşar, hətta eyni mənaları ifadə etmiş və müasir dövrümüzdə də etməkdə davam edir.

Tarixən isimlər, isimləşmiş sifət, say, feili sifətlər, məsdərlər, əvəzlilər və zərflər yönlük hal şəkilçisini qəbul edərək saitlə bitən sözlərdə “y” ilə, samitlə bitən sözlərdə isə həmin samit olmadan işlənmişdir. Müasir dilimizdə olduğu ki, tarixi dilimizdə də yönlük hallı sözlər vasitəli tamamlıq, zərflik və xəbər vəzifələrində çıxış edir. Bir sıra faktlara diqqət yetirək:

Tanrı bilir bir qılını verməyim,
Gər verərlərsə bana dünyaca mal.

“Kitabi-Dədə Qorqud”

Ol ucdan mənzilə irəməyəvüz,
Öküzümüz, ussumuz dirəməyəvüz.

“Dastani-Əhməd Hərəmi”

Xumarımız çu yazıldı, tur imdi badə götür,
Xumarımız çu yazıldı, ayaq ziyadə götür.
Gül qıldı ərəq yüzi suyini yerə dökdi,
Qılalı nəzər gül yüzün üsdündə həyayə.

Qazi Bürhanəddin

Düşdügüm ayru səndən uş yanar od oldi canimə,
Ey gözümün çirağı, sən yaxma məni bu narə gəl!

Nəsimi

Sufi isən alıb satma,
Halalına haram qatma.
Yolun əyrisinə getmə,
Doğru yola nəzər eylə.

Xətai

Ey silsileyi-vücadə nazim,
Rəzzaqi- ərazilü əazim.

Füzuli "Leyli və Məcnun"

Qəfəs əsiri olan əndəlib peyğamın,
Çəməndə bülbülə ərz eylə, növbaharə yetir.

Qövsi Təbrizi

O igid kim deyirsən şahə pabus,
Kiriiftari-bəla zindana məhbus.

Fədai

Mən ha səni nuri-ilahi sannam,
Camalının şöləsinə dolannam.
Atəşinə mərdü mərdanə yannam,
Bu xasiyyət mənə pərvanədəndir.

Vaqif

Göründüyü kimi, yönlük hal tarixən dilimizin hal sistemində özünəməxsus rol oynayan, öz məna və funksional zənginliyi ilə seçilən, ifadə vasitələri baxımından qədim tarixə malik olan hallardan biridir. Bu halla bağlı dilçilik ədəbiyyatımızda çoxsaylı fikirlərin və mübahisəli mülahizələrin olması da sübut edir ki, yönlük hal Azərbaycan dilində, eləcə də digər türk dillərində zəngin tarixi inkişaf yolu keçmiş, funksional sabitlik əldə edərək bu günümüzdə gəlib çatmışdır.

Təsirlik hal – Azərbaycan dilinin qədim və orta əsrlər yazılı abidələrində təsirlik hal, əsasən, müasir dilimizdə olduğu kimi, -ı, -i, -u, -ü şəkilçisi ilə işlənsə də, bu şəkilçinin -nı, -ni, -nu, -nü, -yı, -yi, -yu, -yü variantlarına da rast gəlinir. Təsirlik halın tarixən də iki funksiya daşdığı qədim yazılı materiallardan aydın olur:

1. Təsirlik hal müəyyən təsirə məruz qalan obyektə bildirir. Məsələn:

Kim alıb içdi badəsini

Çəkdü bir nərə məstü-məstanə.

Qasim Ənvar

Murtək hərçənd öldürmək məni asan olur,

Axır ey bidədgər ol dəxi qandır, ya nədir?

Q. Təbrizi

2. Təsirlik hal təsirə məruz qalan obyektin müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənliyini bildirir.

a) Müəyyənlik bildirir:

Bizdə ikilik nişanı yoxdur,

Hər birinin özgə canı yoxdur.

Füzuli

Möhnəti-şəriəti sən mənə gəl öyrətmə,

İşrəti-zövqədə ya halı təbahəm, sənə nə?

M.B. Nadim

b) Qeyri-müəyyənlik bildirir:

Qıl sicim boynına taqdılar. Ala gözüm açuban
dünya gördüm.

“Kitabi-Dədə Qorqud”

Ol od ki, könül yaxdı, an eşqün əlindən,
Yaş nola ki, Ceyhun daxı eyləməyə yaş.

Qazi Bürhanəddin

Barmağında şərbət içərkən mægər
Bu qədəh içinə düşdü bixəbər.

Y.Məddah

Maraqlıdır ki, müasir dilimizdə qeyri-müəyyən təsirlik hallı sözlərdən əvvəl o, bu, həmin kimi təyin-
edici işarə əvəzlilikləri işlənərkən qeyri-müəyyən təsir-
lik hallı söz müəyyən təsirlik hal şəklinə düşüb şəkilçi
qəbul edirsə, Saib Təbrizinin yaradıcılığında bu faktın
əksini müşahidə edirik:

Ürəyim qanla dolubdur bu şərab içməkdən,
Dərdimi mey ovudur, içməyərək neynim bəs?

Azərbaycan dilində təsirlik halın əsas ifadə vasi-
təsi olan -ı, -i, -u, -ü şəkilçisi müasir ədəbi dilimizdə
saitlə bitən sözlərdə “n” samiti ilə işlənsə də, dilimizin
XVIII – XIX əsrə qədərki yazılı materiallarında “y”
ünsürünün “n” ilə müvazi işləndiyini, bir çox məqam-
larda ikincinin birinci formanı üstələdiyini müşahidə
edirik. Məsələn:

Dəmir qapı Dərvənddəki dəmir qapıyı dəpüb alan.
Azıb gələn qəzayı Tanrı savsın, xanım hey.

“Kitabi-Dədə Qorqud”

Məsəldir, kəndi düşən ağlamaz der,
Axan dəryayı kimsə bağlamaz der.

“Dastani-Əhməd Hərəmi”

Şimdi olacax nəsnəyi sən tanlaya qoma,
Bu gecə dəxi həm yenə fərda gecəsidir.

Qazi Bürhanəddin

Səndədir şol gənci-pünhan, gəzmə hər viranəyi,
Dəngizə dal, ondan istə, ey könül, dürdanəyi.

Nəsimi

Kimsə ki, özündən ola qafil,
Var özgəyi bilməyə nə qabil.

Füzuli

Ölüyi ayıt, diriği dart.

“Oğuznamə”

Qeyd edək ki, “Nəsiminin əsərlərində də təsirlik hal $-ı^4$, $-nı^4$, $-yı^4$ şəkilçiləri ilə yaransa da, üstünlük $-yi$ variantına verilməlidir:

Fərq, ey qafil, edərsən məsudü meyxanəyi
Vəsl ilə məmur buldum, neylərəm viranəyi?!
Gözlərim yariñ fərağından axıdar dürdanəyi,
Qəmdə yanar daima gör aşıqi-pərvanəyi”

(13, səh.254).

Kişvəri “Divan”ında təsirlik haldan bəhs edərkən R.Eyvazova yazır ki, “Müasir ədəbi dilimizdən fərqli olaraq, Kişvəri dilində təsirlik hal saıtdən sonra -yi əlamətini artırmaqla düzəlir. Məs: Can verürmən sədəqə hər kim bu bəlayı qaytərə. Sağ əhliyi sayru etkən nərgisi bimarınız. Çak qıldın Kişvərinin könliyi tiği-hicr ilə. Dilimizin başqa yazılı abidələrində, bəzi dialekt və şivələrımızdə təsirlik hal -yi şəkılçisi ilə də işlədilir. Deməli, Kişvəri dilində həmin şəkılçinin işlənməsi qədim dövrlə bağılıdır” (36, səh.22).

Azərbaycan dilinin tarixinə aid materialların təhlili göstərir ki, təsirlik halın bu təzahürü təxminən XIX əsrin sonları, bəzən hətta XX əsrin əvvəllərinə qədər müşahidə olunur. “Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsr və daha qabaqkı dövrlərin yazılı mənbələrində də ismin təsirlik halında az-çox özünü göstərən n və y səslərinin əvəzlənməsinə XIX əsr yazılı mənbələrində də təsadüf olunur: Şah Qəzəbnak olub Çələbiyi istər (ŞXİT, 6)” (13, səh.112).

H.Mirzəzadə dilimizdə bu əlamətin XIX və XX əsrin əvvəllərində çox az işlənilib təsadüfi xarakter daşdığıını, hətta XVIII əsrin əvvəllərində də o qədər səciyyəvi olmadığını göstərərək yazır ki, “y-ünsürünün ən çox saxlandığı yer Qazax, Ağstafa, Tovuz şivələridir. Bir sözlə, qərb qrupu dialektlərində

və Bakı rayonu Qobu və Güzdək şivələrində də y ünsürü saxlanmışdır” (97, səh.44). Ə.Dəmirçizadə yazır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da “y” bitişdiricisinin (bizə görə, qədim yiyəlik hal relikinin – Y.Q.) işlənməsi oğuz-qıpçaq əsasında təşəkkül tapan ümumxalq Azərbaycan dilində oğuz üstünlüyünün qanuni əlaməti sayılmalıdır” (31, səh.76). Qeyd edək ki, A.M.Şerbak da köhnə özbək dilində işlənən –yı şəkilçisini həmin dil üçün səciyyəvi hesab etməmiş, bu dil faktını oğuz təsiri kimi təqdim etmişdir (181, səh.105). “y” ünsürünün müəyyən dövrlərdə hətta “n” samitli variantdan üstün mövqedə olduğunu göstərən K.Bəşirov yazır ki, “Sonradan “y” ünsürü işləklidən, demək olar ki, qalaraq tək-tək sözlərdə (suyu, nəyi) və Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialektlərində işlənməklə məhdudlaşmışdır. Qazax, Borçalı şivələrində təsirlik halın işlənməsi müasir türk ədəbi dilindəkinə uyğun gəlir: atayı, babayı, bacıyı, kişiyyə və s. “n” əvəzinə “y” səstərtimına Azərbaycan dilinin bir çox keçid şivələrində rast gəlinir. Məsələn, Cəbrayıl rayonunun Böyük Mərcanlı, Ovuşlu, Sofulu, Bakının hökməli, Qobu, Güzdək kəndləri üçün də bu, xarakterik haldır: quzuyu, baltıyı, dəhriyyə, qəpiyyə, usduyu, ütüyü və s.” (21, səh. 111). İ.Bayramov Qərbi Azərbaycan şivələrini Qərb və Cənub qrupu olmaqla

iki yerə ayırmış, qərb qrupu şivələrindən bəhs edərkən təsirlik halın bu xüsusiyyətini də qeyd etmişdir: “İsmin təsirlik halında saitlə bitən sözlərə -yı, -yi, -yu, -yü şəkilçisinin artırılması: qapıyı, dəviyi, quzuyu, nəniyi və s.” (19, səh.23).

Azərbaycan dilində ismin təsirlik halında -yı şəkilçisinin oğuz elementlərinin güclü olduğu bölgələrdə qorunub saxlandığını deyən E.Əzizov bu xüsusiyyətin cənub qrupu dialektləri üçün səciyyəvi olmadığını, Qazax, Borçalı, Tovuz, Şəmkir, Daşkəsən, Gədəbəy, Göygöl, Goranboy şivələrində daha geniş yayıldığını göstərir. Müəllifə görə, “-yı, -yi, -yu, -yü şəkilçisi Azərbaycan dilinin Basarkeçər, Çənbərək, Karvansaray, Böyük Qarakilsə, Zəngibasar şivələri üçün də səciyyəvidir” (47, səh. 151). E.Əzizovun fikrincə, “Təsirlik halda saitlə bitən sözlərdə n və y elementlərinin paralel işlənməsi müxtəlif tayfa dillərinə məxsus dialekt fərqləri olmuşdur. Orxon yazılarından olan Bilgə kağan abidəsində saitlə bitən bu sözünün -nı şəkilçisini qəbul etməsi (bunu) “n” elementinin türk tayfa dillərində qədimdən mövcud olmasına dəlalət edir” (47, səh.152).

Məlumdur ki, Azərbaycan dili şivələrinin Şərq və Cənub qrupunda mən, sən, o şəxs əvəzliliklərinin təsirlik halda məyi, səyi, oyu formalarına da rast

gəlinir. Məsələn: –Məyi apar öyə (Sabirabad). –Gəldim ki, səyi görüm gidim (İmişli). Dialektoloji ədəbiyyatda məyi, səyi formasının müasir ədəbi dilimizdə işlənən məni, səni formasında n səsinin y səsi ilə əvəzlənməsi nəticəsində ortaya çıxdığı haqqında fikirlər mövcuddur. Lakin həmin fikirlərin əksinə olaraq M.İslamov bu formanın qədim dil xüsusiyyəti olduğunu göstərməklə belə qərara gəlmişdir ki, “məyi, səyi forması məgi, səgi forması ilə əlaqədardır. Başqa sözlə desək, məgi, səgi formasındakı g səsi y səsi ilə əvəzlənmişdir” (72, səh.49). Müəllifin fikrini məntiqli hesab etməklə onu əlavə edə bilərik ki, bizcə, həm müasir türk və qaqauz ədəbi dillərində saitlə bitən təsirlik hallı sözlərdə, həm də klassik ədəbiyyatımızda və şivələrimizdə mən, sən, o şəxs əvəzliliklərində özünü göstərən “nq” (mənqi, sənqi, unqa), “g” (məgi, səgi), “y” (məyi, səyi), “n” (meni, seni) ünsürləri qədim yiyəlik hal şəkilçisinin qalıqlarıdır.

Yazılı materialların dilində tez-tez rast gəldiyimiz maraqlı xüsusiyyətlərdən biri də dodaqlanan saitli sözlərə damaq saitli şəkilçilərin əlavə olunmasıdır. Belə nümunələrə tarixi dilimizdə kifayət qədər rast gəlinməkdədir. Məsələn:

Mərə oğlan, al şol barmağımdakı yüzügi
parmağına taq.

“Kitabi-Dədə Qorqud”

Bən gül görürəm yüzüni gözümdəvü leykin,
Yer düzərəm öndin sənəma, xarə yürəkdə.

Qazi Bürhanəddin

Maraqlıdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da və
klassiklərimizin əsərlərində bu faktın əksini də
müşahidə etmək mümkündür. Məsələn:

Tayım Uruzı gördim, -
Baş kəsübdür, qan dökipdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”

Şol cadu gözün sehr ilə aldı canumu, leyk,
Miskin könüli eylədi biçarə yürəkdə.

Qazi Bürhanəddin

Rövşəni eşqə bəla der, leyk nedim Gülşəni,
Ol bəlasız edəməzəm vərhəm ikən könlini şad.

Gülşəni

Tarixi dil faktları arasında mənsubiyyət şəkilçili
sözlərin -n şəkilçisi vasitəsilə təsirlik halı ifadə etməsi
də çox təsadüf edilən hallardandır. “Əgər söz ikinci və
üçüncü şəxsə aid mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edirsə,
ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçili söz bəzən -nı, -ni,
-nu, -nü deyil, budanmış -n şəkilçisi qəbul edir” (13,
səh.209). Məsələn:

Şüləniñdə qırduğun qoyunuñ

O zalım qırdı ola, qardaş!
Güvencimlə gətirdiğin gəlincügin
O zalım səndən ayırdı ola, qardaş!
“*Kitabi-Dədə Qorqud*”

Alıb bəylər başın meydanə çıxdı,
Nişan üçün qabaq yerinə dikdi.
“*Dastani-Əhməd Hərəmi*”

Yüzimi yerə sürər isəm ki, öpüm ayağın anun,
Bunu bən bəndən etməzəm, anun zülfi yasağıdır.
Q.Bürhanəddin

Gün yüzün gördükcə, vallahi, bu könlüm şad olur,
Həq səni var eyləsün, dövlətli sultanım mənim.
Həbib

Bular sifətin sözün deyəydi,
Olar qəmi-eşqiniz yeyəydi.

Füzuli

Eyni dil elementi “Oğuznamə”də də tez-tez müşahidə olunur. Məs: Tərziyə köç demişlər, sindusın belinə soqmuş, arşının əlinə almış. Türk ucuz bulduğun murdar sanır.

Qeyd edək ki, bu fakta XIX əsr sənətkarlarının yaradıcılığında da rast gəlinir. Məsələn:

Sevgi sevgisinə halın bildürür,
Həstərin çəkdiyim neçə ildürür.

Q.Zakir

...təsbehin dənələrin çevirə-çevirə salamı rədd edir.

M.F.Axundzadə

R.Əskər “Qutadğu bilig”dəki təsirlik halın Dədə Qorqud dastanlarındakı təsirlik halla tam səsleşdiyini göstərərək yazır ki, “-n affiksini III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərə artırmaqla müəyyən təsirlik hal yaratmaq mümkündür. Məsələn: atasın, anasın iyisin, sözin, yüzün, közin, özin” (45, səh.210).

Bu qədim dil faktı ilə bağlı tədqiqatçıların irəli sürdüyü fikirlər də maraqlıdır. Müasir dil faktlarına əsaslanaraq mənsubiyyət şəkilçili sözlərdə -n şəkilçisinin təsirlik hallı sözləri ifadə etməsi faktının -ı, -i, -u, -ü təsirlik hal şəkilçisinin düşməsi kimi qiymətləndirilməsinə münasibət bildirən və həmin fikrə etiraz edən Z.Rzayeva yazır ki, “Müasir türk dillərinin bəzində (yakut dilində) III şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra –n şəkilçisinin işlənməsi bu formal əlamətin təsirlik halı ifadə etmək üçün daha qədim bir tarixə malik olmasını sübut edir” (108, səh.103). Müəllifin fikrincə, “Bu xüsusiyyəti təsirlik hal şəkilçisinin düşməsi deyil, əksinə, təsirlik hal formasının ilk fonetik variantı adlandırmaq lazımdır. Çünki təsirlik halın –n şəkilçisi ilə işlənməsi XIII əsrdən bu günə qədər, demək olar ki, bütün yazılı abidələrdə (“Kitabi-Dədə Qorqud”, “Şühədanamə”, Nəsimi, Kişvəri, Xətai, Vaqif, M.F.Axundov, Aşıq Ələsgərin əsərlərində) müşahidə olunur. Bu xüsusiyyət canlı danışıq dilində

də vardır. Məsələn: Anam mənim sözüüm kəşdi, danışmağa qoymadı. Uşaq əlini anasına uzatdı və s.” (108, səh.103).

Burada tədqiqatçının təsirlik hal şəkilçisinin düşməməsi və bu hadisənin qədim dil faktı olması haqqında fikrinə şərik çıxaraq belə hesab edirik ki, həmin tarixi təzahür çox uzaq dövrlərdə yiyəlik halın n ünsürünün təsirlik hal mövqeyində işlənməsinin və təsirlik hal şəkilçisinin yaranmasının əsasını təşkil etmə prosesinin göstəricisidir. İkiqat hallanmanın başlanğıc ünsürü olan yiyəlik halın -n şəkilçisi əvvəlcə təklikdə təsirlik hal məzmununu ifadə etmiş, daha sonra tədricən ı, i, u, ü saitləri ilə işlənərək bu funksiyanı yerinə yetirmiş, son olaraq da dilimizin iltisacı quruluşuna uyğunlaşmaqla samitlə bitən sözlərdə -ı, -i, -u, -ü, saitlə bitən sözlərdə isə -nı, -ni, -nu, -nü şəklində sabitləşmişdir. Bu prosesi qədim və orta əsrlər Azərbaycan dilində ən çox müşahidə olunan hallardan biri kimi samitlə bitən sözlərdə təsirlik halın -nı, -ni, -nu, -nü şəkilçisi ilə işlənməsi faktı da sübut edir. Məsələn:

Kişi kim xacəsi birlə qənimət tutsa xəlvətni,
Qılır xadim eşigində səadətəxt dövlətni.

Nəsimi

Şol kirpük ilə qaşımını yaxmadı
Ey əhli-məhəbbət.

Hidayət

Sürmə naz ilə çeşminni çü qıldılar siyah,
Bu qara bəxtimni həm ol gün siyəhpuş etdilər.

Kişvəri

Çün bağban aldı ol gövhərni,
Vardı ki, nədir ala xəbərni.

Xətai

Dedi əmənnə yengidən, ey ilah,
Qılmagil halümni mən külli təbah.

“Əsrarnamə”

Məhəbbətəni ziyad etməgə zülfün
Xəmi qüllabə bənzər, bənzəməmzi?

Əmani

Kişvəri dilində samitlə bitən sözlərin təsirlik halda -nı, -ni şəkilçisi ilə işləndiyini göstərən R.Eyvazova yazır ki, “Dialekt və şivələrimizdə işlənməyən və Azərbaycan dili üçün səciyyəvi hesab edilənməyən -ni əlaməti, şübhəsiz, qıpçaq-karluq təsirindən başqa bir şey deyildir” (37, səh.22). -ni affiksinin ismi konkretləşdirdiyini və müəyyən təsirlik hal yaratdığını deyən R.Əskər “Qutadğu bilig”də həmin affiksin iştirakını göstərən aşağıdakı nümunəni təqdim edir:

Biligni bedük bil, ukuşnı uluğ,
Bu iki bedütür ödürmüş kuluğ.

Tərcüməsi: Biliyi böyük bil, uquşu ulu,
Bu ikisi böyüdür seçilmiş qulu” (45, səh.209).

Müəllif bu xüsusiyyəti “Divani-Lüğat-it türk” əsərində də müşahidə etmiş, Ol bu atnı ağırlandı = o bu atı bahalı hesab etdi, bəgni yağı basdı = yağı bəyi basdı, ərni yel tokıdı = adamı yel çarpdı, yel toxundu kimi nümunələr vermişdir (46, səh186).

Eyni xüsusiyyəti Əmaninin dilində müasir dilimizdən fərqli əlamət kimi təqdim edən Z.Rzayeva aşağıdakı nümunələri təqdim etmişdir:

“Bitablığni tan kim, bardur könüldə, cana, hər tari zülfün üçün sövdayi-binəhayə (səh.3); Tökər qanumni axır gəmzə birlə, Yazuqsuz cürmsiz ol, mehparə (səh. 5)... Görsədib göz mərdümiğə ruhi-dil, Aldi könlümnü əcəb adab ilə (səh.69)” (108, səh.101-102).

Burada diqqəti cəlb edən əsas məsələ müəllifin bu dil faktına münasibətidir. Tədqiqatçı H.Mirzəzadənin təsirlik hal şəkilçisindən əvvəl n ünsürünün işlənməsi faktını Azərbaycan dili üçün səciyyəvi hesab etməməsi haqqında fikrini sitat kimi təqdim edir: “Təxminən müəyyən bir dövrün (XV-XVII) yazıçılarının dilində rast gəldiyimiz bu cəhətin həmin dövrlərdə

Orta Asiya xalqlarının şairləri ilə olan yaradıcılıq mübadiləsinin nəticəsi kimi dilimizə gətirildiyini düşünmək olar; çünki nəsr dilinə nisbətən şeir dilində bu təsirin qüvvətli olması da bu fikri doğruldu” (108, səh.101-102). H.Nirzəzadənin fikrinə ayrıca münasibət bildirilməməsi, sözsüz ki, Z.Rzayevanın tədqiqatçı-alimin fikrinə şərik olduğunun göstəricisidir. Müəllif fikrini belə yekunlaşdırır ki, “Samitlə bitən isimlərin hallanarkən bitişdirici n ünsürünü qəbul etməsi türk dilləri üçün daha səciyyəvidir” (108, səh.101-102). S.Əlizadə də “Şühədanamə”nin dilində, eləcə də klassik ədəbiyyatda özünü göstərən təsirlik halın bu əlamətinin sırf ənənə qalığı olduğuna şübhə etmir (41, səh.75). Bizə belə gəlir ki, təsirlik halın samitlə bitən sözlərdə n ünsürünü qəbul etməsi faktını nə Orta Asiya şairlərinin dil təsiri ilə izah etmək, nə də həmin samiti bitişdirici kimi qəbul etmək doğru deyildir. Azərbaycan dilinin ilkin türk dili elementlərinin daşıyıcısı olduğu haqqında fikirləri xatırlatmaqla yuxarıdakı izahata əsaslanıb deyə bilərik ki, bu qədim dil faktını yiyəlik halın ikiqat hallanmada iştirakını göstərən qədim relik hesab etmək mümkündür. Bu faktı bir sıra türkoloqların fikirləri də sübut edir. M.Qıpçaq yazır ki, “Yenisey, monqol, tunqus-mancur, Şərqi Qafqaz, qədim Ön Asiyanın ölü dillərində

yiyəlik hal şəkilçisi digər hal şəkilçiləri (əsasən, məkani-qrammatik halların şəkilçiləri) üçün əsas rolunu oynayır. Fikrimizcə, III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərdə məkani-qrammatik halların şəkilçisindən əvvəl işlənən -n- morfonemi məhz yiyəlik halın bu dövrü ilə bağlıdır” (81, səh.97). Müəllifin haqlı olaraq göstərdiyi kimi, “Bu halın izlərinə türk dillərində I və II şəxs əvəzliyinin təkində (mən/min, sən/sin) rast gəlmək mümkündür. Araşdırıcılar III şəxsin təkinin əvəzliyini -in şəklində bərpa edirlər. Çox güman ki, bərpa olunmuş bu arxetipin tərkibindəki -n aktiv halın şəkilçisinin relikտ halında qalığıdır. Müqayisə et: o, o-n-a, o-n-da, o-n-dan, o-n-lar və s.” (81, səh. 98). Bu faktın həqiqətə uyğun olduğunu göstərmək üçün dilimizin şivə materiallarına diqqət yetirmək lazım gəlir. Məlumdur ki, şivələrimizdə “Şəxs əvəzlilərinin təki təsirlik halda mə̃//mə, sə̃//sə, ũ//hũ, u//hu şəklində də işlənir. Mən, sən, o əvəzliləri bəzən təsirlik halda formal cəhətdən yiyəlik haldan seçilmir, onların hansı halda olduğunu ancaq cümlə daxilində müəyyənləşdirmək mümkündür; məs: - Didim una hara gəssən, mə̃ də apar (Şəki) - Mə xəcələtdi eləmə ; - Sə̃ qoymıjıx boşda; -Hũ söylə bu da eşissin; - Ũ qonax apardılar; - U qoymadılar (Şəki)” (72, səh.50).

M.İslamov şəxs əvəzliliklərinin təkinin dialektlərimizdə menqi, senqi, unqi; məgi, səgi; mənqi, səni, oñu; məyi, səyi, oyi; məy, səy, oy; məi, səi, oi//oy kimi müxtəlif şəkillərinin işləndiyini bildirərək onların hər birinə aid nümunələr təqdim etmiş, bu formaları şəxs əvəzliliklərinin təsirlik hal şəkilçisi qəbul etmiş qədim formaları kimi qiymətləndirmişdir (72, səh.47-49). Dialektoloji ədəbiyyatda məyi, səyi formasının müasir ədəbi dilimizdə işlənən məni, səni formasında n səsinin y səsi ilə əvəzlənməsi nəticəsində ortaya çıxdığı haqqında fikirlərin əksinə olaraq M.İslamov bu fikirdədir ki, “məyi, səyi forması məgi, səgi forması ilə əlaqədardır. Başqa sözlə desək, məgi, səgi formasındakı g səsi y səsi ilə əvəzlənmişdir” (72, səh.49). Müəllifin fikrini məntiqli hesab etməklə onu əlavə edə bilərik ki, mən, sən, o şəxs əvəzliliklərində özünü göstərən “nq”, “g”, “y”, “n” ünsürləri də şəxs əvəzliliklərinin tərkibində işlənən qədim yiyəlik hal şəkilçisinin qalıqları hesab edilə bilər.

Yerlik hal – Azərbaycan dilinin qədim və orta əsrlər yazılı abidələrində yerlik hal müasir dilimizdə olduğu kimi, daha çox məkan, müəyyən məqamlarda da obyekt və zaman məzmunu bildirir. Tarixən -da, -də, -a, -ə şəkilçiləri ilə formalaşan yerlik hal funksiya və mənaca daha zəngin olmuşdur. K.Bəşirov oğuz

qrupu türk dillərində yerlik haldan danışarkən yazır ki, “Yerlik halın əsas mənaları olan yerləşmə və birləşmə obyektə ya məkana, ya zamana bağlayır ki, bu da əvvəllərdə təkcə -da, -də şəkilçiləri ilə deyil, digər leksik və morfoloji vasitələrlə də mümkün olmuşdur. Dildə şəkilçilərin bu və ya digər qrammatik kateqoriya üzrə tam diferensiallaşmadığı bir dövrdə bir şəkilçinin bir neçə vəzifəni icra etməsi, yaxud bir kateqoriyanın bir neçə morfoloji vasitə ilə reallaşması adi bir hal idi” (20, səh.80). -da, -də şəkilçisinin türk dillərinin ilkin yazılı abidələrində -ta, -tə şəkilçisi ilə paralel işləndiyini göstərən M.Məmmədli yerlik halın monqol danışq dilində -da (ta), -de (te), yazı dilində -du (tu), -dü (tü), monqor dilində -qe, tunqus dilində -di, -tu, mancur dilində -de, orok dilində -la, -le, -dula, -dulə şəkilçiləri ilə düzəltdiyini göstərir (87, səh.84). Hazırda Azərbaycan dilinin “Nuxa dialektinin Zunud və İncə kənd şivələrində m, n səsləri ilə bitən sözlər yerlik hal -na, -nə, l səsi ilə bitən sözlər isə -la, -lə şəkilçiləri ilə ifadə olunur; məs: dermanna<dəyirməndə, kələmnə<kələmədə, balla<balda, çöllə<çöldə” (115, səh.140).

Azərbaycan dili yazılı abidələrində yerlik halın əsas morfoloji göstəriciləri aşağıdakılardır:

1. -da, -də şəkilçili yerlik hal:

Bu səadət ikki aləmdə yetər min zargə-
Kim, vəfa əhli səgi-kuyin qoyubdurlar ləqəb.

Əmani

Saqiyi-sim-saq, sun ayağı,
Az-çox ömür içində mülmülü gör.

Q.Bürhanəddin

Bir evdə ki səntək gözəl olmaya
O ev viran olub talanmaq gərək.

M.P.Vaqif

2. -a, -ə şəkilçili yerlik hal:

İlək qoca oğlu Sarı Qalmaş Qazan bəgün evi
üzərinə şəhid oldı. (KDQ.səh.43)

Bən öluncə yoluna gömün bəni,
Baqa dursun yarə toprağım bənim.

İ.Həsənoğlu

Fəda yoluna canü baş,
Şükrülillah, gördüm səni.

Əmani

Yanan eşq qəminə qəm yeməz ol nardən artıq,
Ki, yaxmaz nari-duzəx atəşi-rüxsardən artıq.

Vidadi

Genə can almağa gözilə qaşığı,
Qənzəsinin heç cəlladı əskilməz.

Vaqif

Maraqlıdır ki, -a, -ə şəkilçisinin yerlik hal vəzi-
fəsində işlənməsinə XIX-XX əsr sənətkarlarının yara-
dıcılığında da rast gəlinir. Məsələn:

O yandırdı səni hicr atəşinə, yandırdın,
Həzar bar anıahi-pürşərarın ilə.

Zakir

-Bəli, bu sualı etməyə haqq tərəfinizdədir.

M.F.Axundzadə

...baxıb gördü ki, yazıq Novruzəli bir neçə
dustaqlar ilə oturub damın bucağına və uşaq kimi
ağlayır...

C.Məmmədquluzadə

3. -ta, -tə: İş başı sağlıqtadır.

“Oğuznamə”

Tarixi dil faktları yerlik hallı sözlərin hazırkı
dilimizə uyğun olaraq, cümlədə yer zərfliyi, vasitəli
tamamlıq və xəbər kimi iştirakına aid material verir.
Bunu aşağıdakı nümunələrdə müşahidə etmək olar:

1. Yerlik hal yer zərfliyi vəzifəsində:

Suci burdu boynunu, yüzün qoyu,
Düşdü yerində gəbərdi uyuyu.

“Vərqa və Gülşah”

Çün Həqiqinin sənsən iki aləmdə sənsən dilbəri,
Canını yolunda qurban qılmasa, təqsir edər.

C.Həqiqi

2. Yerlik hal zaman zərfliyi vəzifəsində:
Tutaram yarın qiyamətdə, həbibim, damənin,
Məstsən qəflət şərabindən, bu gün möhlət sana!

Füzuli

3. Yerlik hal vasitəli tamamlıq vəzifəsində:
Yüzində danə gösdərür, tağıdur zülfi çevrə.
Hələ bir könüli yazmaz nə qara zülfi ağıdur.

Q.Bürhanəddin

4. Yerlik hal xəbər vəzifəsində:
Düşməni əgərçi hiyləvü tədbir içindədür,
Tədbirü hiylə həm yenə təqdir içindədür.

Q.Bürhanəddin

“Kişvəri dilində maraqlı xüsusiyyətlərdən biri yerlik halda saiddən sonra n samitinin işlənməməsidir. Məs: Ləblərin ətrafında kim baş çıxardın xətti-səba; Gözlərin sevdasında gəldi mənə bimarlıq; Dimə kim, yox Kişvərinin könlidə məhrəm mənim...” (35, səh.66).

Eyni xüsusiyyəti Əmaninin dilində də müşahidə etmək mümkündür:

Bəhar fəslidə nalan bulalı həzarani,
Xəzan zəmanidə gör necə güngü lal olmuş.

R.Əskər “Qutadğu bilig” və “Divani-lügət-it türk” əsərlərinin dilində yerlik haldan bəhs edərkən yazır ki, “Qutadğu bilig”də (həmçinin “Divani-lügət-it

türk”də - Y.Q) –da/-də şəkilçiləri həm yerlik, həm də çıxışlıq mənalarını ifadə edir. Bu onu göstərir ki, çıxışlıq hal orta türk dövrünün başlarında formalaşmış qurtarmamış, təşəkkül mərhələsində olmuşdur. Əsərdə yerlik halla çıxışlıq halı zahiri əlamətlərə görə deyil, mənaya görə fərqləndirmək lazım gəlir” (45, səh.210, 46, səh.187). Müəllifə görə, “Yerlik halın çıxışlıq hal əvəzində işlənməsi orta türk dilinə qədim türk dövründən “miras” qalmışdır. Orxon-Yenisey və uyğur abidələrində yerlik hal hər iki halı ifadə edir” (46, səh.188). Müəllif “Divani-lüğət-it türk”də həmin dil faktına aid nümunələr göstərmişdir: Köni barır keyikniq közində adhın başı yok=düz gedən geyikin gözündən başqa yarası yoxdur (III, 152) ər öpkəsində ürüldü=adam qəzəbindən şişdi, qabardı (I, 242) (46, səh.188).

Azərbaycan dilinin qədim yazılı abidələrində də -da, -də şəkilçisinin çıxışlıq hal funksiyasını ifadə etməsinə tez-tez rast gəlinir. Məlumdur ki, -da, -də şəkilçisi tarixən şumer dilində çıxışlıq halın əsas morfoloji göstəricisi olmuş, yerlik hal isə -a,-ə şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur. Qədim türk yazılı abidələrində -da, -də, -ta, -tə şəkilçisinin həm çıxışlıq halı, həm də yerlik halı ifadə etməsi faktına əsaslanaraq belə bir qənaətə gələ bilərik ki, bu faktı

çıxışlıq halın formalaşmış qurtarmaması kimi yox, öz şəkilçisini dəyişmə faktı kimi qiymətləndirmək daha doğrudur. Çünki həmin mərhələdə -da, -də şəkilçisi çıxışlıq hal funksiyasından yerlik hal funksiyasına keçmə həddində olmuş, bu proses xeyli müddət davam etmişdir. Bu mənada V.G.Kondratyevin yerlik hala yerlik-çıxışlıq hal adı verməsini də, müəyyən mənada, təbii qəbul etmək olar. Həmin hadisəni qədim və orta əsrlər Azərbaycan dili yazılı abidələrində də müşahidə edirik:

Qədim türk yazılı abidələrində: Tüpüt kağanta bölün kəlti (KTşm 12). (Tibet xaqanından bölün gəldi) Nerədə bildiñ bənim tutsaq olduğım.

“Kitabi-Dədə Qorqud”

Sənin eşqində bu dəli könlüm,
Gah şam oldu, o gah pərvanə.

Qasimi-Ənvar

Barmağında şərbət içərkən mægər,
Bu qədər üçün düşdü bixəbər.

“Vərqa və Gülşah”

Maraqlıdır ki, “Yerlik halın çıxışlıq hal məzmununu ifadə etməsi İ.Həsənoğlunun Azərbaycan dilində yazılmış və XIII əsr nümunəsi kimi bizə gəlib çatmış qəzəlində də özünü göstərir:

Əzəldə canım içində yazıldı surəti məni,

Nə məni? Məniyi surət. Nə surət? Surəti dəftər”
(108, səh.103).

S.Mehdiyeva bu gün Azərbaycan və tatar dili dialekt və şivələrində özünü göstərən bu dil faktının “Şəhriyar” dastanında da işləndiyini qeyd edərək aşağıdakı nümunəni təqdim etmişdir: Hər yerdə müjdəçilər yügürüb sövdagərə və onun arvadına ki (10)” (84, səh.88).

Türk və run yazılarından fərqli olaraq orta türk dövrü yazılı abidələrinin hal sistemində yerlik və çıxışlıq halların ifadə formalarının fərqləndirilməsini ən mühüm keyfiyyət hesab edən Y.Əliyev orta türk dövründə yerlik halın -da, -de, çıxışlıq halın -dan, -den, -dın, -din əlamətləri ilə təmsil olunduğunu, yalnız “Qutadğu bilig”də -da, -də şəkilçilərinin həm yerlik, həm də çıxışlıq halı ifadə etdiyini göstərsə də (42, səh196), təqdim etdiyimiz dil faktları Azərbaycan dilində bu prosesin orta əsrlərdə də davam etdiyini göstərir. Qeyd edək ki, -da, -də şəkilçisinin çıxışlıq hal vəzifəsində iştirakı dilimizin Təbriz və Laçın şivələrində də müşahidə olunur: -Yox, ona görə ki biz Tehrandə gələnnən so:ra Təbrizdə ata:nam yanımızda bir də həmişə evdə Azərbaycan dili danışığıla – Təbriz (87, səh.107). Ölümdə qorxmuram, pis işdə qorxuram. Bulaxda gətiriflər bu suyu – Laçın (46, səh.189).

-da, -də şəkilçisinin tarixi dilimizdə maraqlı xüsusiyyətlərindən biri də –anda, -əndə feili bağlama şəkilçisinin formalaşmasında iştirakıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dil materialları göstərir ki, abidədə -da, -də yerlik hal şəkilçisi feili sifətlərə qoşularaq –an, -ən feili sifətindən -anda, -əndə feili bağlama şəkilçisinin yaranma prosesini əks etdirir. Məsələn: “Ağ evim dikilində yurdu qalmış, qarıcıq anam olurunda yeri qalmış. Oğlum Uruz ox atanda puta qalmış (səh.44)” (34, səh.22). Məsələ ilə bağlı Q.Kazımov yazır ki, “Bu misallardakı dikilində, olurunda, atanda sözlərini dik-il-in-də, ol-ur-un-da, at-an-da şəklində kök və şəkilçilərə ayırmaq olar. Əvvəlki iki sözdə kökdən sonra işlənən –il və -ur felin növ şəkilçiləridir, -in, -un, -an feili sifət, -da, -də isə yerlik halın əlamətidir” (74, səh.489).

Göründüyü kimi, bu nümunələrdə dikilində sözü tikilən yerdə, olurunda sözü olan yerdə, atanda sözü isə atan yerdə və ya atan vaxtda kimi başa düşülür. Ona görə də həmin sözlərin tərkibindəki –da, -də şəkilçisi yerlik hal şəkilçisi hesab edilməlidir. Y.Seyidov -anda, -əndə şəkilçili feili bağlamalarla bu tipli feili sifətləri fərqləndirmək üçün yazır: “Mən gələndə səni gördüm” cümləsində “gələndə” feili bağlamadır; “gəl” sözün kökü (feil), -əndə feili

bağlama şəkilçisidir. “Bu gələndə maraqlı kitablar var” cümləsindəki “gələndə” sözü ismin yerlik halında olan feili sifətdir, “gəl” sözün kökü (feil), -ən feili sifət şəkilçisi, -də hal şəkilçisidir”. (111, səh.354) “Qeyd edək ki, bu forma “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili üçün xarakterik olmasa da, ona “Dastani-Əhməd Hərəmi”də təsadüf etdik:

Yaşı on yeddisində, kəndi məhru,
Yüzün görəndə qalmaz idi qayğu” (34, səh.23).

Yuxarıda deyilənlər yerlik halın tarixi dilimizdəki zəngin xüsusiyyətlərindən xəbər verməklə bu halın günümüzdə qədər keçdiyi inkişaf yolunu da əks etdirir.

Çıxışlıq hal - İş, hal, hərəkətin çıxış və ya başlanğıc nöqtəsini bildirən hal kimi qədim və orta əsrlər Azərbaycan dilində -dan,-dən, -tan, -tən, -dın, -din şəkilçiləri ilə ifadə olunmuş, həm feili, həm də ismi xəbərlə əlaqələnərək cümlədə zərflik, vasitəli tamamlıq və xəbər vəzifələrində çıxış etmişdir:

1. Çıxışlıq hal zərflik (yer, zaman, səbəb-məqsəd) vəzifəsində:

Cənnəti vəslindən, ey canım, məni dur eyləmə,
Mən fəraqın atəşindən çəkmişəm dərdü əzab.

Ş.İ.Xətai

2. Çıxışlıq hal vasitəli tamamlıq vəzifəsində:

Hər kim ki səni sevər, səndən aparur bir xəət,
Bana daxı gərəkdür, nazir degüləm axır.

Q.Bürhanəddin

Səfa xatirlər içində kin olmaz,
Kin olduğu könüllərdə din olmaz.

“Dastani-Əhməd Hərəmi”

3. Çıxışlıq hal xəbər vəzifəsində:

Gözüm qılalu ləlündən hekayət,
Yaşumdandır nigarinə şikayət.

Q.Bürhanəddin

Pərişanlıq zülfün öz qaydasıdır,
Nə badi-səbadən, nə şanədəndir.

M.P.Vaqif

Aqça candandır.

“Oğuznamə”

Azərbaycan dilinin qədim və orta əsrlər yazılı abidələrində çıxışlıq hal aşağıdakı morfoloji göstəricilərlə ifadə olunmuşdur:

1. -dan, -dən:

Ləbündən çarə olmazsa, könülə,
Olur biçarə ana xod, nə çarə.

Q.Bürhanəddin

Zərreyi-mehrində daim, ey cəməli-afitab,
Əbr yüzündən götürgil dutmagil məndən hicab.

Ş.İ.Xətai

Verdi rəhlətdən xəbər muyi-səfidü ruyi-zərd,
Çöhreyi-gülgun ilə zülfi-pərişani unut.

Füzuli

2. -da, -də:

“Kitabi –Dədə Qorqud”dan başlayaraq Azərbaycan dili yazılı abidələrində -da, -də şəkilçisinin çıxışlıq hal məzmununu ifadə etməsinə tez-tez rast gəlinir. Bu proses təxminən XIX əsrə qədər davam edərək tarixi dilimizdə çıxışlıq halla bağlı əsas fərqləndirici əlamətlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Bunu qədim dil faktlarından da aydın görmək mümkündür:

Üzəngiyə qalqıb qatı çəkdi, uz atdı: oğlanı iki talusının arasında urub çıxdı, yıxdı.

Kitabi-Dədə Qorqud”

Atdı: Nə əcəb söz söylədiniz,
Bəni bunda qatı dəng eylədiniz.

“Dastani-Əhməd Hərəmi”

Kimin ki, eşq ilə əzəldə başı olmadı xoş,
Xoş olmasın iki aləmdə ol bəqasız baş.

Nəsimi

Yolunda dönməyim yoxdur,
Xuda danavü binadır.

Ş.İ.Xətai

Qılmış hüsnün şövqü dərdimi əfzun,
Ayrılıq qəmində göz yaşım Ceyhun.

Tarixən qədim türk yazılı abidələrində də -da, -də şəkilçisi daha çox çıxışlıq hal məzmununu ifadə etmişdir. Həmin abidələrdə yerlik halın əsas ifadə vasitəsi -a, -ə, çıxışlıq halın isə -ta, -tə, -da, -də morfoloji göstərcisidir. Bu fikri abidənin dilindən gətirdiyimiz nümunələr də təsdiq edir. Məsələn:

Yerlik hal: Ekin ara idi oksız = İkisinin arasında yiyəsiz (KTb. 3).

Çıxışlıq hal: Tabğaçda adırılı = Tabğaç elindən ayrıldı (Ton. 2).

A.M.Şerbak çıxışlıq halın qədim yazılı abidələrdə -da, -ta əlaməti ilə işlənməsini dialekt xüsusiyyəti (182, səh.45-47) hesab etsə də, tarixi dil faktları belə bir fikirlə razılaşmağa imkan vermir. Məlumdur ki, qədim şumer dilində çıxışlıq halın ifadə vasitəsi -ta, -tə, -da, -də morfemi olmuş, qədim türk yazılı abidələrində də bu şəkilçi çıxışlıq halın əsas göstəricisi kimi çıxış etmişdir. Ona görə də qədim türk yazılı abidələrində -dan, -dən, -dın, -din morfeminin cəmi bir neçə nümunədə işlənməsi faktına əsaslanıb bu halın sonradan yarandığı iddiasını irəli sürmək məntiqi baxımdan doğru deyildir. Göründüyü kimi, türk dillərində çıxışlıq halın tarixi, indiyədək söyləndiyi kimi, qədim türk yazılı abidələri dövrünə

yox, ondan qat-qat əvvəlki şumer dili mərhələsinə gedib çıxır. Sadəcə olaraq ilkin formalaşma dövründə bu halın morfoloji göstəricisi -ta, -tə, -da, -də şəkilçisi olmuş, sonrakı prosesdə həmin şəkilçi yerlik halın ifadə formasına çevrilmişdir. Bu fikrin təsdiqini həm qədim türk yazılı abidələrinin, həm də Azərbaycan və digər türk dillərinə aid yazılı mənbələrin materialları da bir daha sübut edir.

3. -tan, -tən:

Bir sərvə-simintən kanın canu dil ilən yarıyam,
Xani-visalından anın fikrim budur kim, yarıyam.

Hidayət

Azərbaycan dilinin Qərb qrup şivələrində çıxışlıq halın -tan, -tən şəkilçisi bu gün də işləkdir. Məsələn: Ha vaxtan orda oturufsan, a qadañ alım? (Gədəbəy şivəsi)

4. -dın, -din:

Döyüş günü ögdin dəpən.

“Kitabi-Dədə Qorqud”

Məhfuz olub ətrafı rəqiblər nəzəridin,
Məhzuzluğa eyni-kəmalin yeridür, gəl.

Əmani

Hər gecə düşümdə görürməñ pərişan zülfünü,
O gözü bimar dın ayru ğəribü xəstəməñ.

Kişvəri

Kim dust sözün salıb miyanə,
Kim düşməndin düzüb fəsanə.

“Vərqa və Gülşah”

R.Eyvazova Kişvəri dilində -dın, -din çıxışlıq əlamətinin -dan, -dən əlamətinə nisbətən daha geniş işləndiyini, klassik ədəbiyyatımızda mövcud olan bu dil faktının dialektlərimizdə qorunmadığını göstərir (36, səh.24). K.Abdullayev bu təzahür forması haqqında yazır ki, “Azərbaycan dilinin tarixində – Dədə Qorqud dili kəsiyində qapalı-qalın saitli çıxışlıq hal formasının – -dın şəkilçisinin bu funksiyada olmasını həm əlifba təkzib eləmir, yəni “Dədə Qorqud”un mətni belə şərhə imkan verir, həm də qapalı saitli –dın formasının bilavasitə aid edildiyi uyğur dilinin həm qədim, həm də müasir – Azərbaycan dili ilə müxtəlif dil səviyyələrindəki yaxınlıq dərəcəsi bunu güman etməyə imkan verir (5, səh.257).

Dilçilik ədəbiyyatında mənbələrdə tez-tez nəzərə çarpan çıxışlıq halın -dın, -din şəkilçisi ilə işlənmə faktı qıpçaq qrupuna məxsus əlamət, Orta Asiya şairləri ilə yaradıcılıq mübadiləsinin nəticəsi kimi təqdim olunsa da, bizə elə gəlir ki, məsələyə bu mövqedən yanaşmaq dilimizin tarixi rolunu nəzərə almamaqdan irəli gəlir. Azərbaycan dili yazılı

abidələrində əks olunan tarixi faktlar bir sıra dilçilik ədəbiyyatında göstərildiyi kimi, yad təsirlərin nəticəsi yox, prototürk dilinin ən qədim xüsusiyyətlərini əks etdirən mənbə (kök) dil elementləri hesab edilməlidir.

Burada diqqəti cəlb edən əsas məqamlardan biri həm -dan, -dən, həm də -dın, -din şəkilçili çıxışlıq halın mənsubiyyət şəkilçisindən sonra n samiti olmadan işlənməsidir:

Sürmə gözidən olub siyəh ruz,
Vəsmə qaşın rəngidin cigər suz.
Çün hüsn özidin bula rəvacı,
Məşşatəyə qalmaz ehtiyacı.

“Vərqa və Gülşah”

Çıxışlıq halın -dın, -din şəkilçisi ilə işlənməsinə “Əsrarnamə”nin və “Oğuznamə”nin dilində də ara-sıra təsadüf olunur:

“Əsrarnamə”:

Dad edisər der degil səndin saña,
Yüz miñ altuñ apər həsəndin yaña.

“Oğuznamə”:

“Bir neçə günlərdin son gög tülüklük, gög calluk bu bödük erkək böri tutub turdı” (42, səh.197).

Çıxışlıq halın bu göstəricisinə “Qutadğu bilig”də və “Divani-luğat-it türk”də də rast gəlinir. Tənimdin çıkarda = canımdan çıxanda (“Qutadğu

bilig”), Ol məni suvdin keçrükli ərdi = o məni sudan keçirənlərdən idi (45, səh. 211, 46, səh.189).

5. -nan, -nən: “İsmin çıxışlıq halı bəzən canlı xalq dilinin təsiri ilə assimilyasiya nəticəsində -dan, -dən əvəzinə XVIII əsrin yazılarında, xüsusilə heca vəznli şeirlərdə -nan, -nən ilə ifadə olunmuşdur:

Biz doymadıq yarın şirin dilinnən,
Şəkər parçasınnan, ləbi-balınnan,
Mina gərdəninən, incə belinnən,
Tər sinə üstünnən salmaz bu yerdə.

M.P.Vaqif” (13, səh.308).

Qeyd edək ki, Kişvəri dilində də “çixışlıq hal çox az halda –nən formal əlaməti ilə işlənir. Məs:

Xaki-payin, birlə istərmən urum gözüvüznən,
Ol ki, qanımdin qılır hərdəm həna barmağinnən,
Vermədi nərgiz maña əl kim, öpəydim əyağinnən,
Binəvadur Kişvəri, didim ani bir qul sağın
Didi kim, can ver daği, öpgil əyağım tofrağinnən”

(35, səh.65).

Bu xüsusiyyəti Azərbaycan aşığı və el sənətkarlarının dilində də müşahidə edən tədqiqatçı alim M.Hüseynova yazır ki, “Aşığı və el şairlərinin əsərlərinin dilində ismin hal kateqoriyası ilə bağlı əsaslı faktlar müşahidə olunmur, lakin çıxışlıq halda bəzən şifahi nitqin tələblərinə uyğun olaraq -dan, -dən şəkilçisinin

–nan, –nən formasında işlənmə hallarına rast gəlirik. Məs: Onun gözlərinnən bildir-bildir yaş axırdı. Namərd olsan ilqarınnan dönəni, Göz dikməsin başqa yana deginən” (56, səh. 14).

Yazılı abidələrimizin dilində çıxışlıq halın əsas ifadə vasitəsi olan –dan, –dən şəkilçisinin mənşəyi haqqında dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu fikirlərin bir çoxunda –dan, –dən şəkilçisinin –da, –də şəkilçisinə n ünsürünün əlavə edilməsi ilə yarandığı söylənilir. M.Rəsənin –dan şəkilçisinin tərkibindəki –n samitini yerlik halın –da, –də şəkilçisi ilə qədim alət halın, M.Novruzov isə yerlik halla istiqamət halın şəkilçisindən (155, səh.23) yarandığını göstərmişdir. V.Şott, O.Bötlinq, V.V.Radlov da –dan, –dən şəkilçisini yerlik hal şəkilçisi ilə əlaqələndirmişlər (156, səh.98). Q.İ.Ramstedt və K.Kərimova görə, bu şəkilçi –da+yan “tərəf” sözlərinin birləşməsindən (171, səh.43: 154, səh.15), J.Deniyə görə, isə “bərabər, tən” mənalı sözdən yaranmışdır (156, səh.98). B.A.Serebrennikovun fikrincə, bu şəkilçi –da yerlik hal şəkilçisi ilə çıxışlıq məzmunu yaradan xüsusi –n ünsüründən törəmişdir (174, səh.283). Ş.Xəlilov da bu fikri əqlabatən hesab edir (64, səh.66). A.M.Şərbaka görə, çıxışlıq hal şəkilçisi “dayanmaq” mənalı tayın-tayan feili bağlanmasından (182, səh.47), V.Banqa

görə, qədim “adın” qoşmasından (87, səh.86) yaranmışdır. M.Məmmədliyə görə, -dan, -dən şəkilçisi ya məkan məzmunlu eyni və ya yaxın fonetik tərkibli müstəqil sözün aqlütinativləşməsi yolu ilə, ya da yerlik halın qrammatik əlamətinə fərqləndirici ünsür kimi n samitinin artırılması ilə yaranmışdır. “d və t samitləri ilə məxrəc cəhətdən eyni olan n samiti çıxış məzmunu ilə əlaqədar yarandığından müasir dövrümüzədək həmin məzmununda qavranılır” (87, səh.87).

Bizə elə gəlir ki, -dan şəkilçisinin çıxışlıq halın qədim –da morfemi ilə tarixən hal sistemimizdə xüsusi rol oynamış “n” ünsürünün birləşməsindən yaranmasını düşünmək daha ağılabatandır.

Birgəlik-alət halı - müasir türk dillərinin bir qisminə olsa da, Azərbaycan dilinin qrammatikasında XX əsrin 30-cu illərinə qədər hallar sırasında verilmiş, həmin dövrdən isə hallar arasından çıxarılmışdır. Vaxtilə M.Şirəliyev bu halın dilimizin hal sistemindən çıxarılmasına etiraz etsə də (184, səh.20-22), birgəlik halın qoşmalı hal olduğu əsas gətirilərək hallar sırasına qaytarılmamışdır. Bu halın qədim ifadə forması -ın, -in şəkilçisi, həmin şəkilçinin arxaikləşməsindən sonra isə birlən, birlə, bilə, ilən, ilə qoşması hesab olunur.

“Türkoloji ədəbiyyatdan məlumdur ki, türk dillərində birgəlik hal ilk dəfə M.Kazımbəyin əsərində tədqiq olunur” (99, səh.60). Azərbaycan dilçilərindən Ə.Abdullayevin “instrumental”, Ə.Şükürlünün “alətlik-birgəlik”, F.Cəlilovun “birgəlik-alət”, Y.Məmmədovun “birgəlik-vasitəlik”, E.Əzizov və M.Məmmədlinin “alət” adı ilə təqdim etdiyi bu halın Orxon-Yenisey və uyğur abidələrində alət mənası ilə yanaşı, bir çox mənalar ifadə etdiyi, sonralar həmin məzmunun zərf, feili bağlama və qoşmalarda müşahidə olunduğu göstərilir. M.Novruzov qədim alət halının dildən tamamilə çıxdığını göstərsə də (101, səh.124-128), Ə.Şükürlü bu halın təxminən X əsrə qədər türk dillərində işlək olduğunu, həmin dövrdən isə arxaikləşdiyini qeyd etmişdir (118, səh.19). F.Cəlilov A.M.Şerbaka əsaslanaraq birgəlik-alət halın türk dillərindəki şəkilçi və allamorflarını, onların tərkib hissəsini təqdim edir, -bıla, -pala, -bañ, -ben,- benen, -palan, -bınañ morfemlərinin -bı// -be// -ba// -na allamorfları içərisində səs yuvası qanununa uyğun olaraq -be variantını arxetip hesab etmişdir (28, səh.218). Müəllifə görə, ikinci hissədəki özü də iki tərkib hissəsinə ayrılan -nen, -lan, -nañ, -dañ morfemləri üçün -la arxetipi ilə n//ŋ elementləri əsasdır (28, səh.218-219). “Sonralar -la morfemi birlə

(bir-lə) və ilə (i-lə) qoşmasının, be morfemi isə -bıla//bılan qoşmasının formalaşmasında iştirak etmişdir ki, həmin qoşmalar da birgəlik-alət halının funksiyasını daşıyır. Buradakı -be morfemi qoşmanın əsasında dayandığı üçün onun daha qədim arxetipi morfem şəklində deyil, söz şəklində (be) bərpa olunmalıdır. Birgəlik anlayışı ilə yanaşı, topluluq çaları da bildiren -be morfemi kəmiyyət və dərəcə kateqoriyasında da iştirak edir” (28, səh. 219). E.Əzizov doğru olaraq qədim alət halının arxaikləşməsində ilə qoşmasının mühüm rol oynadığını vurğulayır, həmin qoşmanın müasir şəklə düşmə mərhələlərini aşağıdakı kimi təqdim edir:

Birlən > bilən > ilən > ilə > -la, -lə

(47, səh.155).

Bu halın qədim -ın, -in göstəricisinin yiyəlik halın analogiyası ilə feillərlə idarə əsasında meydana çıxmasını güman edən M.Məmmədli yazır ki, “-ın şəkilçili sözlər (yiyəlik hal) adlarla əlaqələndiyindən, feillərlə idarə alət halı passiv mövqeyə keçirmiş, nəticədə öz yerini başqa formalara verməli olmuşdur” (87, səh. 89). Ə.Abdullayev qədim türk yazılı abidələrində birgəlik-alət halın alət, vasitə, tərz, müqayisə, səbəb-məqsəd, zaman, birgəlik, vasitəsiz obyekt kimi səkkiz mənə ifadə etdiyini göstərmiş, bəzi

mənaların əski dilimizdə işlənməsinə dair əlimizdə məlumat olmadığını bildirmişdir. “Zaman mənəli instrumental halın əlaməti bütünlükdə müasir dilimizə gəlib çatmamışdır. Məsələn: O günü qardaşını gördüm. Keçən ili sizə gələ bilmədim. Bu misallarda instrumental halın əlaməti natamam şəkildə saxlanmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin misallar belə də işlənir: O gün qardaşını gördüm. Keçən il sizə gələ bilmədim” (3, səh.218-219).

Azərbaycan dilinin qədim yazılı mənbələri birgəlik-ələt halın hansı morfoloji əlamət və mənalarını özündə əks etdirdiyinə nəzər salaq:

1. -ın, -in -n şəkilçili:

a) Tərz bildirir: Oğuz bəgləri birin gələb yığnaq olmağa başladı (KDQ, səh.34).

Ağır qalqınca yeyin uçar.

“Oğuznamə”

“Dastani-Əhməd Hərami”də tərz bildirən -in şəkilçili birgəlik-ələt halının təkrarı ilə mürəkkəb sözlər yaratdığını müşahidə edirik:

Birin-birin çığın taşra varınız.

Maraqlıdır ki, “Oğuznamə”də -ın şəkilçisinin saitsiz işlənən -n variantına da rast gəlirik: İlətdüginə yayan yürüdü.

“Dastani-Əhməd Hərəmi”də isə birgəlik-alət halının -ən şəkilçisinə təsadüf etdik:

İçindən keçirir dərd ilə ahın,
O dərd odundan əriyəydi ahən.

b) Zaman bildirir: Bir yazın, bir güzin buğayla buğrayı savaşırdırlardı (KDQ. Səh.36).

Sabahın xana səninlə varalım,
Mübarək yüzini xanın görəlim.

“Dastani-Əhməd Hərəmi”

Nə dünin aram edər, nə gündüzün,
Eşq oduna saldı külli kəndözin.

“Vərqa və Gülşah”

Yazın kölgə bəkləyənin qışın unı qar olur

“Oğuznamə”

c) Müqayisə məzmunu yaradır: Ocağına buncı-layın övrət gəlsün (KDQ, səh. 14).

Vərdişi-eşq eyləsə bizciləyin kişilər,
Nola çü vərziş qılır günbədi dəvvar eşq.

Q.Bürhanəddin

Oğurlayın yügürən aşkarə puzalar.

“Oğuznamə”

“Qutadqu-bilig”də -ın, -in şəkilçili birgəlik-alət halına çox seyrək rastlandığını göstərən R.Əskər

həmin şəkilçinin aşağıdakı funksiyalarda çıxış etdiyini göstərir:

a) Vasitəsilə və ya ilə mənasında işlənərək hərəkətin hansı alətlə icra edildiyini göstərir: Yaşıl kök bəzədinq tümən yulduzun (Saysız-hesabsız ulduzlarla yaşıl göyü bəzədin, 22);

b) Zərflik düzəltməyə xidmət edir: Barır mən sakın. (Mən ehtiyatla gəlirəm, 1283);

c) Zaman vahidlərində, fəsillərdə, gecə və gündüzdə baş verən prosesi bildirir, vaxt və zaman məfhumu yaradır: Künin yimədi kör, tünün yatmadı (gündüz yemədi, gecə yatmadı, 38)” (45, səh.213).

Eyni xüsusiyyətləri M.Kaşğarlı “Divanın”da da müşahidə edirik. Məsələn: Kınqır közin baxıştılar = qızğın gözlə baxışdılar (I, 365); süsi otun oruldı = (düşmən) əsgəri ot kimi biçildi (I, 242); yılkı yazın atlanur = ilxı yazda atlaşır, at olur (I, 309) (46, səh.190-191)

Burada bir məqama toxunmaq istəyirik. M.Əmani “Divan”ının dilini araşdıran Z.Rzayeva yiyəlik hallı sözlərin müasir dilimizdən fərqli cəhətlərini qeyd edərkən yazır ki, “Divan”da sən şəxs əvəzliyinin inkar şəkilçisindən (-siz) sonra yiyəlik hal şəkilçisini qəbul etməsi və “sənsizin” formasında zərf vəzifəsində işlənməsi maraqlı xüsusiyyətdir. Məs:

Sənsizin yüz min bəlağə mübtəla buldu könül (səh.86). Sənsizin can zarü biaram olub (səh.86). Hiç nəstə sənsizin irməs, vəli Küfr irür bir şeyi qılmaq nisbətini (səh.74)” (108, səh.100). Tədqiqatçının fikrincə, “Sən şəxs əvəzliyinin inkar və yiyəlik hal şəkilçiləri ilə birlikdə işlənməsinə nə müasir Azərbaycan ədəbi dilində, nə canlı danışiq dilində, nə də dialekt və şivələrimizdə təsadüf olunur. Dilimizin tarixi abidələrinə aid yazılmış əsərlərdə də belə bir xüsusiyyətə rast gəlmirik” (108, səh.100).

Göründüyü kimi, tədqiqatçı sənsizin sözündə -in şəkilçisini yiyəlik, -siz şəkilçisini isə inkar şəkilçisi hesab edərək dilimizin başqa mənbələrində bu fakta təsadüf olunmadığını göstərir. Əslində isə bu sözdəki -siz şəkilçisi müasir dilimizdəki kimi sifət və ya zərf düzəldən leksik şəkilçi, -in isə birgəlik-alət halının şəkilçisidir. Bunu birgəlik-alət halına aid yuxarıda göstərdiyimiz nümunələrdən də aydın görmək olur.

2. - 1, -i şəkilçili:

Yazı əkinçi olan qışı dilənçi olmaz.

“Oğuznamə”

“Birgəlik halın –1, -ın forması Azərbaycan dili şivələrində fəsiləri bildirən müəyyən sözlərdə qeydə alınmışdır: yazı, yayı, qışı, yazın, yayın, payızın” (99, səh.61). Məsələn: Yazı geçirellər, sonra gələllər

(Qazax); Mən helə qışı oturuf baxımmı? (Şəki) Qışı burda qışda, yazı özün bilən yaxşıdı (Zəngilan).

3. Birlən qoşmasının müxtəlif variantları ilə:

a) birlə:

Kişi kim, xacəsi birlə qənimət tutsa xəlvətin
Yaman yaxşı ilə müdara eyləsə yaxşı.

Nəsimi

Yar əbrusinə bənzətməm səni, ey mahi növ,
Sən günəş birlə görünməzsən, sənə nə etibar.

Füzuli

Bir təbəssüm birlə huşum aldı duş ol nuşləb,
Valehü şeydayi olsam, ta əbəd irməs əcəb.

Əmani

b) bilən:

Axar sənəm ayağına çün çay
Dürdanə bilən səni qılır bay

Xətai

c) bilə:

Həsənlə Hüseyn iki qardaş bilə (KDQ, səh.32).

Ömr anın yadı bilə sərff et, sağın əğyardən,
İstəsən kim, ikki aləmdə bolasın kamran.

Əmani

İç ədügi olanın yarı abdəsti bilədir.

“*Oğuznamə*”

d) ilən, -yilən:

Bir işvəyilən taşı daxı mum edər ikən,
Nazik tən içində yürəgün xərə qılursan.

Q.Bürhanəddin

Nəsiminin sözü çün kim, bahalı gövhərdir,
Bu rəsmilən nə üçündür ki, satır anı bəlaş.

Nəsimi

Dünyəvü üqba həram oldu mənə bivəsli-yar,
Yar ilən yaram əzəldən, yara müştəqən yenə.

Həqiqi

Təğafül eyləsə birdəm o səngdil, deyərəm,
Fəğan ilən tutuban damənin qubarım ilə.

Zakir

e) -lan, -lən: Sağlən solına göz gəzdirdi, oğlancuğunu görmədi (KDQ, səh.38). Qırq incə belli qızlan Qazanı həlalını tutmuşuz (səh.43).

Tiğ ilən canu dilin qıldımsa hər birin iki,
İdi oxumlan eydür hər ikisin bir eyləyim.

Hidayət

g) -nan, -nən, -ynan, -ynən:

Bizə haq verməynən zəmin qurtarmaz,
Xudadan istərik pay, Kərbəlayi.

Zakir

Dinməz-söyləmöz üzünün suyunnan xalqın kağızlarını qoy yerinə!

h) ilə, yilə:

Oğlan yenə buğanın alnına yumruğılə qatı urdu. Bayandır xan qalın Oğuz bəglərilə təməşaya baxardı, təfərrüc edərdi (KDQ. səh.36). Diləg ilə bir oğul güclə buldum (səh.38).

Yanağun alı yilə sən başladıun ala, eyləmi?

Gözlərimün yaşını sən boyadun alə, eyləmi?

Q.Bürhanəddin

İzzü cah ilə mənim qeyr ilə yox davam vəli,

Mən Vidadi xəstəyəm, öz şəhrimin sultanıyəm.

Vidadi

i) -la, -lə, -la, -yla, -ylə:

Oğlan bu qatla buğanıñ alnına yumruğıni tayadı, sürdi meydanıñ başına çıqardı (KDQ. səh.36). Səniñ oğlıñ bizim sözimiz almaz, bizim sözümlə gəlməz (səh.37).

Qapundan ayru bazaram, özümdən daxı bizaram,
Fərağ odıyla yanaram, irax səndən, irax səndən.

Q.Bürhanəddin

Üzünə səbül-məcani gər oxursam la demə,

Kim qaşınla kipriğin zülfündən oldu bu rəsım.

Nəsimi

Ər libasın geyə hər rənglə zən, mərd olmaz.

Mərd hərçənd ki zən öldürə, namərd olmaz.

Atı arpasıyla talaşdurma

“Oğuznamə”

Ə.Əbdullayev -in şəkilçili sözlərin tarixi inkişafından bəhs edərkən düzgün göstərir ki, “İndi zaman bildirən isimlərin adlıq halı ilə uyğun gələn zərflər və zərflilər vaxtilə -in şəkilçisi ilə işlənmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında bunun keçid formaları özünü göstərir. Məsələn:

1) Məgər, sultanım, yenə yazın buğayı saraydan çıxardılar (KDQ, səh.19).

2) Qışda-yazda qarı-buzu əriməyən Qazlıq dağına gəlüb çıxdı (səh. 23).

3) Gecə-gündüz yortdılar, nəgəhandan yetdülər (səh.101)” (3, səh.222).

Tədqiqatçı-alimin doğru olaraq təxmin etdiyi kimi, “Bu hadisə birdən-birə baş verə bilməzdi, görünür, bunlar bir-birini tədricən əvəz etmiş, bu əvəz etmə zamanı keçid halları da özünü göstərmiş, bir müddət köhnə və yeni formalar paralel işlənmişdir: Amma gətürmüyəcəksən, bu qatla öldürmədim, ol vaxtın öldürərin” (3, səh.222). Eyni fikrin ifadəsini A.M.Şərbakın Türkünstan abidələri ilə bağlı araşdırmalarında da görürük. Türköloqa görə, -in, -in şəkilçili alət halı artıq XI-XIII əsrlərdə zərfliyin bir qrupuna

çevrildiyyindən onun yerini bilə, birlə qoşmaları tutmuş, daha sonralar isə -la, -lə şəkilçili alət halı geniş yayılmağa başlamışdır” (180, səh.88-89).

E.Əzizova görə də “Azərbaycan dilində qədim alət halının qalıqları hesab edilən sözlər tarixən zərf kimi formalaşmışdır” (47, səh.156). “Oğuznamə”nin dilini araşdıran A.Əsgərova da -ın, -in, -un, -ün şəkilçisinin adlara qoşularaq zaman məzmunlu zərflər əmələ gətirdiyini göstərmişdir: Sabah iştahı quşluğun bulunmaz. Müəllifə görə, “Bu qədim zərf şəkilçisi leksik-semantik funksiyanı itirərək sadə zərflərdə izini saxlamışdır” (44, səh 94). Müasir türk dilində işlənən yazın, kışın, güzün, yarın, ansızın kimi sözlərin qədim birgəlik alət halından törəmiş zərflər olduğunu göstərənlər də haqlıdır. Dilimizin şivələrində işlədilən güjün = güclə, zorun = zorla (Qafan, Cəbrayıl və s.) sözləri də bu halın ifadəsidir. Zənnimizcə, ədəbi dilimizdəki dizin-dizin, için-için, xısın-xısın, həzin-həzin sözlərinin birgəlik-alət halının qalıqları hesab edilməsi fikri də ağlabatandır. “Oğuznamə”də bu halı əks etdirən maraqlı bir nümunəyə rast gəldik: Ataların sözi Qurana girməz, amma Quran yanınca yalın-yalın yalışur (səh.18).

Ə.Abdullayev doğru olaraq qeyd edir ki, “bu qədim hal formasını nəzərə almamaq çap işlərində

müəyyən səhvlərə gətirib çıxarır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”un yeni əlifba ilə nəşrlərində belə səhvlərə yol verilmişdir:

İri qobulu Ala dağı dünən aşdın,
Axıntılı suyun dünən keçdin,
Qanlı kafir elinə dünən girdin.

Halbuki həmin sətirlərdə dünən əvəzinə dünin olmalı idi:

İri qobulu Ala dağı dünin aşdın,
Axıntılı suyun dünin keçdin,
Qanlı kafir elinə dünin girdin.

Aydın olur ki, hər üç sətirdə görülən işlər gecə ikən, gecə vaxtı icra edilmişdir. Yoxsa o işləri dünən, ya bu gün yerinə yetirmək qoçaqlıq kimi qələmə alınmazdı” (3, səh.222).

Müasir dövrdə türk dillərinin bir çoxunda mövcud olan, ədəbi dilimiz üçün sə arxaik hal forması hesab edilən birgəlik-alət halın müxtəlif formalarına Ordubad, Tovuz, Şəki, Şəmkir, Zəngilan kimi şivələrimizdə rast gəlinməsi bu qədim halın qazandığı keyfiyyətlərdən xəbər verir. Məs: Qazağa haravıynən gedərdim (Tovuz). Divarı maleynən yaxşıca hamarra (Ağdam). Atasiynən getdilər (Ordubad) və s.

Tarixən birlən qoşmasından təşəkkül tapan ilə qoşması (və onun şəkilçiləşmiş forması olan -la, -lə)

birgəlik halın ifadə forması olmuş, həm sözlərə bitişik, həm də ayrı yazılmışdır. A.Axundov bu qoşmanın müxtəlif fonetik variantlarla Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində birgəlik halın ifadəsinə xidmət etdiyini göstərmişdir.

“Beləliklə, a) orta türk dövründə həm qədim türk yazılı abidələrindəki hal sistemi ilə bağlı əski dil ənənələri davam etdirilir, həm də yeni norma keyfiyyətləri üzə çıxır; b) arxaik normanın işləkliyi azalır və bunun müqabilində yeni normativ meyillər intensivləşir; c) dil faktlarındakı integrativ xüsusiyyətlərin təyinatı dəyişir, onlar qeyri-kommunikativ ünsürə çevrilir və ədəbi nitq göstəricisi olduğu üçün bir müddət xələf dillərdə-türk ədəbi dillərində qalırlar” (42, səh.199).

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin hal sistemi ümumtürk hal sisteminin tərkib hissəsi olsa da, tarixi inkişaf prosesində özünəməxsus səciyyəvi keyfiyyətlər qazanmış, digər türk dillərindən fərqlənən müəyyən xüsusiyyətlər əldə etmişdir. “Hər şeydən əvvəl halların miqdarı get-gedə azalmış, vaxtilə qədim yazılı abidələrimizdə mövcud olan yönəlmə, birgəlik, alətlik və istiqamət halları arxaikləşərək sıradan çıxmış, hal şəkilçiləri isə öz morfoloji xüsusiyyətlərini tamamilə itirərək ayrı-ayrı sözlərin tərkibində daşlaşmışdır” (46,

səh.192-193). Sözsüz ki, Azərbaycan dili inkişaf etdikcə qazandığı yeni qrammatik keyfiyyət və fərdi xüsusiyyətlər dilimizin özünəməxsus cəhətlərini daha çox nümayiş etdirməyə imkan yaratmışdır. Azərbaycan dilində hal kateqoriyasının müəyyən mənzərəsini yaratmaqla kifayətlənsək də, sonrakı tədqiqatlarda bu istiqamətdəki araşdırmaları daha da dərinləşdirməyi vacib hesab edirik.

III FƏSİL

Azərbaycan dilində tarixi hal əvəzlənmələri

Bundan əvvəlki fəsillərdə türk hal sisteminin yaranması və dilimizdəki tarixi inkişafı, struktur-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi göstərdi ki, Azərbaycan dilinin müxtəlif tarixi mərhələlərində hallanma müasir dilimizlə uyğunluq təşkil etsə də, müəyyən funksional-semantik diferensiallıqlar da özünü göstərmişdir. Belə ki, dilimizdə hal kateqoriyasının normalaşması və halların funksional dəqiqləşməsi davam etdikcə tarixən ismin hallarının bir-birini əvəz etməsinə, yəni funksional-struktur əvəzlənmələrə rast gəlinmişdir. Müasir dövrümüzdə, əsasən, dialekt-şivə səciyyəli olan bu xüsusiyyətə klassiklərimizin əsərlərində, eləcə də tarixi abidələrimizdə tez-tez təsadüf olunması bu dil faktlarının tarixi köklərini və səbəblərini araşdırmaq zərurətini ortaya qoyur. Təkcə Azərbaycan dilində deyil, türk dillərinin əksəriyyətində müşahidə olunan bu xüsusiyyətə qədim türk və uyğur yazılı abidələrində rast gəlinməsi hal əvəzlənmələrinin daha qədim tarixə malik olmasından xəbər verir. H.Məmmədov cümlədə sözlər arasında sintaktik əlaqəni yaradan formal əlamətlərin daha əvvəllər müəyyən qədər dəqiq olmadığını göstərərək

yazır ki, “İsmin müəyyən bir hal şəkilçisi bəzən paralel, bəzən də bir vəzifədə işlənmişdir. Müasir dilimizdə tam sabitləşən hal şəkilçiləri hələ əvvəllər yerinə görə biri digərini əvəz etmişdir” (97, səh.42). Y.Məmmədov qədim türk yazılı abidələrində geniş yayılan hal əvəzlənmələrindən bəhs edərkən bu barədə yazır ki, “Orxon-Yenisey abidələrində ismin hallarının funksiyaca bir-birini əvəz etməsi, müasir türk dillərindən fərqli olaraq, o qədər geniş yayılmışdır ki, bunu abidələrin dilinin qanunauyğun xüsusiyyəti hesab etmək olar (93, səh 34)”.

V.Aslanov dilçilik ədəbiyyatında, əsasən, “miqrasiya” termini ilə araşdırılan hal əvəzlənmələri haqqında danışarkən bu hadisənin türksistemli dillərdə iki yolla baş verdiyini göstərir:

1. Dilin qrammatik quruluşunun inkişafı ilə əlaqədar olaraq, bir halın aradan çıxması və öz mənasını başqa bir hala verməsi, yaxud halların sintaktik funksiyalarının sabitləşməsi və yeni halların təşəkkülü yolu ilə.

2. İdarə edən feilin leksik mənasının inkişafı yolu ilə” (10, səh.102).

Burada bir cəhəti nəzərə alsaq ki, ismin halları tarixən tək feillərlə deyil, adlarla da idarə olunmuşdur, o zaman ikinci bənddə “idarə edən feilin” ifadəsini

“idarə edən sözün” kimi başa düşmək daha məqsədəuyğun olar.

Bu faktı M.Rəhimov kimi “dilin inkişafının ilkin mərhələsində, demək olar ki, bütün hal formaları arasında sıx surətdə funksional və məna əlaqəsinin mövcudluğu” (167, s. 122) ilə əlaqələndirən E.Əzizov yazır: “Yazılı abidələrin və müasir şivələrin materialları göstərir ki, köhnə Azərbaycan dilində hal formaları arasında müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi qrammatik diferensiasiya və funksional bitkinlik olmamışdır” (47, səh. 160). Q.Bağirov da bu prosesi eyni səbəblə əlaqələndirərək yazır ki, “... Halların bir-birini asanlıqla əvəz etməsini tədqiqatçılar çox vaxt halların əlavə üslubi imkanı kimi izah etmişlər. Bizcə, bu, dilimizin qədim dövrlərində halların tam şəkildə bir-birindən fərqli formada diferensiallaşmaması ilə əlaqədar olmuşdur. Getdikcə halların ifadə etdiyi mənalar dəqiqləşmiş, sabitləşmiş və nəticədə əvəzlənmə üslubi mahiyyət kəsb etmişdir” (17, səh.104). Hal şəkilçilərinin tarixən bir-birini əvəz etməsi hadisəsinin Azərbaycan dili üçün XVI əsrə qədər xarakterik olduğunu vurğulayan Ş.Xəlilov göstərir ki, “...dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində bu cəhət nəzərə çarpacaq dərəcədə azalmışdır. Heç də təsadüfi deyildir ki, halların mənaca əvəzlənməsi XVII

əsr Füzuli ədəbi məktəbinin ən böyük davamçılarından olan Qövsü Təbrizinin, qaynar xalq çeşməindən qidalanmış XVIII əsrin görkəmli simalarından M.V.Vidadinin, M.P.Vaqifin əsərlərində, habelə XIX əsrdə yazıb-yaratmış bir çox sənətkarların dilində az müşahidə edilir” (65, səh. 83). E.V.Sevotyana görə, “Belə bir xüsusiyyət, hər şeydən əvvəl, halların qədim dövrlərdə semantik cəhətdən diferensiaslaşması, ifadə vasitələrinin dəqiqləşməsi və sabitləşməsi prosesinin başa çatmasından, habelə feili idarənin müasir dövrdən fərqli xüsusiyyət kəsb etməsindən irəli gəlmişdir (173, səh. 46).`

Deməli, “tarixən halların mənaca əvəzlənməsinə səbəb hal şəkilçilərinin semantik cəhətdən normalaşması, dəqiqləşməsi, habelə feil növlərinin və şəkillərinin diferensiaslaşması prosesinin başa çatmaması olmuşdur” (65, səh. 83). Bura qoşmalarla idarənin dəyişməsi, isimlə feil arasındakı əlaqənin zəifləməsi kimi səbəbləri əlavə etmək olar.

Burada, hər şeydən əvvəl, bir məsələni qeyd etmək istəyirik ki, tarixi dilimizdə tez-tez təsadüf etdiyimiz -a, -ə şəkilçisinin yerlik, -da, -də şəkilçisinin isə çıxışlıq halı bildirməsini hal əvəzlənməsi kimi təqdim etməmişik. Çünki əvvəlki hissələrdə də göstərdiyimiz kimi, tarixən şumer dilindən başlayaraq

türk dilində yerlik halın ən qədim morfoloji göstəricisi -a, -ə, çıxışlıq halın isə -ta, -tə, -da, -də şəkilçiləri olmuşdur. Ona görə də bu xüsusiyyət həm yerlik, həm çıxışlıq halların uzun müddət paralel olaraq iki şəkilçi ilə: yerlik halın –a, -ə və -da, -də, çıxışlıq halın isə -da, -də və -dan, -dən şəkilçiləri ilə işlənməsinə səbəb olmuşdur. Çox güman ki, çıxışlıq halın -dan, -dən şəkilçisi meydana çıxdıqdan sonra -da, -də şəkilçisi yerlik hal funksiyasında işlənməyə başlamış, lakin həm yerlik, həm də çıxışlıq halın öz morfoloji göstəricilərini sabitləşdirməsi prosesi təxminən XVIII-XIX əsrlərə qədər davam etmişdir. Ona görə də əksər tədqiqatçıların hal əvəzlənməsi kimi təqdim etdiyi bu dil faktlarını biz həmin sıraya daxil etməmişik. Maraqlıdır ki, tarixi hal əvəzlənmələrindən bəhs edilən tədqiqatların, demək olar ki, hamısında yönlük halın yerlik, yerlik halın çıxışlıq hal mövqeyində işlənməsi hal əvəzlənmələrindən biri kimi təqdim edilmiş, digər əvəzlənmə halları ilə müqayisədə bu faktların çoxluğu araşdırıcıların diqqətini cəlb etsə də, məsələnin əsl səbəbi haqqında aydın fikir irəli sürülməmişdir. Burada H.Mirzəzadənin yönlük və yerlik halların morfoloji əlamətlərinin müvaziliyi haqqında söylədiyi fikirlərə diqqət yetirməyi əhəmiyyətli hesab edirik. Müəllif yazır ki, “Yerlik hal iki morfoloji əlamətlə,

yəni bu hal həm -da, -də şəkilçisi ilə, həm də yönlük hal şəkilçisi olan -a, -ə, -ya, -yə ilə ifadə edilmişdir. ...Bəzən də bunun əksini müşahidə edirik” (97, səh.46). Müəllifin haqlı gümanına görə, “...həm yerlik, həm də yönlük hal ehtimal ki, qədim dövrlərdə bir-birinə çox yaxın bir şəkilçi ilə ifadə olunmuşdur. Bu dəqiqləşmə isə sonrakı dövrlərdə başa çatdırılmışdır. Yazı abidələrinin dilində təsadüf etdiyimiz bu müvazilik keçmişin bir növ qalığı hesab edilə bilər” (97, səh.47).

Göründüyü kimi, H.Mirzəzadə yönlük-yerlik hal müvaziliyini adi hal əvəzlənməsi hesab etməmiş, doğru sövq-təbii ilə bu hadisəni qədim dil faktının qalığı hesab etmişdir.

Yerlik halın çıxışlıq hal mövqeyində işlənməsi barədə R.Əskərin də fikri maraq doğurur. Tədqiqatçının fikrincə, “Yerlik halın çıxışlıq hal əvəzində işlənməsi orta türk dilinə qədim türk dövründən “miras” qalmışdır. Orxon-Yenisey və uyğur abidələrində yerlik hal hər iki halı ifadə edir. Məs: yerlik halda – Ötükün yışda yig idi yok ərmış “Ötükən meşəsində yaxşı hökmdar yox idi (KT, s.4). çıxışlıq halda – Tübüt kağanda Bölön kəlti “Tibet xaqanlığından Bölön gəldi” (46, səh.188). Daha sonra “Kitabi-Dədə Qorqud”da, dialekt və şivələrimizdə,

həm də “Divani-lüğət-it türk” əsərində yerlik halın çıxışlıq halı əvəz etməsi faktlarına rast gəldiyini söyləyən müəllif müxtəlif nümunələr təqdim etmişdir.

Göründüyü kimi, R.Əskərin yerlik halın çıxışlıq hal əvəzində işlənməsini orta türk dilinə qədim türk dövründən “miras” hesab etməsi fikri bu faktın qədimliyinə işarə olsa da, hadisənin əsl mahiyyəti tam şəkildə açılmır. Ona görə də həm qədim türk yazılı abidələrində, həm Azərbaycan dilinin qədim və orta əsrlər yazılı abidələrində, həm də müasir türk dilləri və dialektlərinin bir çoxunda özünü göstərən bu tarixi dil faktına düzgün mövqedən yanaşılmaması türk dillərində çıxışlıq halın gec inkişaf etməsi, qədim türk yazılı abidələrində hələ tam formalaşmaması kimi yanlış fikirlərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

Adlıq halın digər halların funksiyasında çıxış etməsi:

Adlıq halın struktur-semantik xarakteri tarixən müasir dilimizlə uyğunluq təşkil etsə də, qədim yazılı abidələrimizdə və klassiklərimizin əsərlərində bu halın digər halları əvəz etmə xüsusiyyətinə də rast gəlinir. Kişvəri dilinin tədqiqatçısı R.Eyvazova şairin əsərlərində adlıq halın müasir dilimizlə eyni morfoloji-sintaktik funksiya daşdığını, adlıq halın müxtəlif halların yerində işləmə bilməsi imkanlarını qeyd etmişdir.

Müəllif yazır ki, “Kişvəri əsərlərinin dilində adlıq hal müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, bütün nitq hissələrini əhatə edir və formal əlamətsiz işlənir (məs: baş, binəva və s.). Lakin müasir ədəbi dildən fərqli olaraq, Kişvərinin əsərlərində bəzən adlıq halın ismin başqa hallarının funksiyalarında işlənməsinə rast gəlik (35, səh.61). “Şəhriyar” dastanının dilini araşdıran S.Mehdiyeva, “Əsrarnamə”nin tədqiqatçılarından Ş.Xəlilov, M.Əmaninin dilini araşdıran Z.Rzayeva da tədqiq etdikləri mənbələrdə adlıq halla bağlı eyni fikirdədirlər. Vaxtilə V.Kotviç apardığı araşdırmalara əsasən belə bir haqlı qənaətə gəlmişdir ki, “Adlıq hal türk dillərinin qədim yazılı abidələrində, habelə folklor nümunələrində mənaca istənilən halı asanlıqla əvəz edə bilmişdir” (159, səh. 161). “Türk dillərinin sonrakı inkişaf mərhələlərində halların semantik cəhətdən diferensiasiyası, ifadə vasitələrinin dəqiqləşməsi və normalaşması prosesinin tədricən başa çatması, habelə feili idarənin müasir dövrdəki vəziyyətini alması nəticəsində adlıq halın istifadə dairəsi get-getdə məhdudlaşmış, daha çox qrammatik hallar yerində işlənməyə meyil göstərmişdir” (64, səh.44). Faktlara diqqət edək:

Adlıq hal yiyəlik hal funksiyasında:

Adlıq hal tarixi dilimizdə həm yiyəlik hallı

isimlərin, həm də əvəzliliklərin yerində işlənmişdir.
Məsələn;

Bir dəxi urdı, dəvə ayağı üzərinə turımadı.

“Kitabi-Dədə Qorqud”

Vərqa verdilər Hümam oğluna ad,

Qız adı Gülşah dedilər xoş nihad.

“Dastani-Əhməd Hərəmi”

Gecə-gündüz mən onun hicrində yanmaq işim.

Xətai

Bir təbəq içi dolu duzlu təam,

Xacə önüncə götürmüş ol ğulam.

“Əsrarnamə”

Gilan padşahı Məlik Əhməd Druğlu Əhməd ilə
ədavəti var idi.

“Şeyx Səfi”

Qarı bağrını qüssələr dəldi.

M. Əmani

“Şəhriyar” dastanının dilini araşdıran S.Mehdiyə-
va abidədə adlıq halın yiyəlik hal funksiyasında çıxış
etməsinə aid aşağıdakı nümunələri təqdim etmişdir:

“Mən sənin ayruluquna tabim yoxdur (35); İndi
buni yolda qoy görək Şəhriyarın atası gəlməyi və
Şəhriyar Tiflisdə ruzigar necə olmağın zikr edək (57).

Mətnlərdəki tabim, olmağın kimi mənsubiyyət

şəkilçili sözlər əslində mənim tabım, Şəhriyarın olmağı kimi yiyəlik birləşmələridir. Adından görün-
düyü kimi, belə birləşmələrin birinci tərəfi ismin adlıq
halında deyil, yiyəlik halında olmalıdır. Bu tip birləş-
mələrdə Birinci tərəfin ismin yiyəlik halında deyil,
adlıq hal formasında verilməsi adlıq halın vaxtilə
geniş məzmun dairəsinə malik olması ilə əlaqədardır”
(84, səh.85).

Adlıq halın yiyəlik halı əvəz etməsinə dilimizin
müxtəlif yazılı abidələrində, və şivələrimizdə rast
gəldiyini göstərən R.Eyvazova bu faktın Kışvəri dili
üçün təsadüfi olmadığını qeyd edərək bir sıra
nümunələr təqdim edir: “Beytül-hüznimdə kim pəri
yeri iməz // Baş ağrıdur səhər bu müəzzin dedükləri”
və s. (36, səh.17).

Göytürk abidələrinin dilində adlıq halın yiyəlik
halı əvəz etmə faktını qeyri-müəyyən yiyəlik halla
qarışdırmamağı tövsiyə edən Ə.Rəcəbli yazır: “Əgər
müasir türk dillərində ikinci növ təyini söz
birləşmələrində birinci tərəf kimi çıxış edən isimlərin
şəkilçi qəbul etməməsi təbii haldırsa, göytürk Orxon-
Yenisey yazılı abidələrinin dilində yiyəlik hal
mövqeyində çıxış edən belə isimlər türk dillərinin
qrammatik qanunlarına əsasən yiyəlik hal şəkilçisi
qəbul etməli idi, məsələn: Ekinti İşbara Yamtar boz

atıǵ binip tǵdı, ol at anta ǵltı (KTş 33)” (103, səh. 97).

Adlıq halın yiyəlik hal funksiyasında çıxış etməsinə qədim türk yazılı abidələri ilə yanaşı, şivələrimizdə bu gün də rast gəlinməkdədir. Məsələn; Bodun boǵazı tok erti (Xalqın boǵazı tox idi). (Tonyukuk abidəsi). Vəzir gördüklərinin hammısını şah da gördü (Qazax). Kız oǵlan kozu düşdü (Zaqatala). Oǵlan yazıǵı gəlib genə saldı öz surətinə (Naxçıvan) (87, səh. 92).

Eyni xüsusiyyətə Kərkük dialektində də rast gəlinir. Məsələn: Qızdu hər dəqqə bir məana ediri, varı Qəmbər yanına (64, səh.43).

Nuxa dialektinin morfoloji xüsusiyyətlərini araşdıran M.İslamov bir qrup kənd şivələrində sonu səslilərlə bitən isimlərin yiyəlik və təsirlik hallarda adlıq halla eyni – şəkilsiz olduğunu, bunların yalnız cümlə içində fərqləndiyini göstərir (71, səh.62).

Ş.Xəlilov adlıq və yiyəlik hal əvəzlənməsindən bəhs edərkən doğru olaraq yazır ki, “Tarixən adlıq və yiyəlik halların bu cür çulğışması, formaca və mənaca üst-üstə düşməsi, hər şeydən əvvəl, ismin birinci halının türk dillərinin qədim dövrlərində geniş istifadə dairəsinə malik olmasından irəli gəlmişdir” (64, səh.43-44). Z.Rzayeva adlıq halın mənaca başqa

halları əvəz etməsinin yalnız klassik Azərbaycan ədəbi dilinə aid xüsusiyyət olmayıb həm də qədim türk dili abidələrində də mövcud olduğunu göstərir (108, səh. 98). V.Aslanov feili idarə ilə əlaqədar olaraq ismin hallarının miqrasiyası haqqında danışarkən yazır ki, “Türk sistemli dillərdəki hal kateqoriyası, şübhəsiz, ayrı-ayrı sözlərin sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər halına düşdüyü dövrdən təşəkkül tapmağa başlamışdır. Məşhur türkoloqlardan O.Byötlinq, K.Qrönberx və Q.İ.Ramstedt göstərirlər ki, hələ lap qədimlərdə türk sistemli dillərdə sözdəyişdirici şəkilçilərin o qədər də inkişaf etmədiyi dövrdə qeyri-müəyyən hal (adlıq hal – Y.Q.) müasir dillərdə mövcud olan bütün halların mənasını ifadə edə bilirdi” (10, səh.101). Məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda adlıq halın türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin hal sistemində birinci yerdə durmasını onun tarixən ən qədim və ilkin hal olması ilə də əlaqələndirmək olar. Bu barədə Q.İ.Ramstedtin fikri yerinə düşür ki, “Nə qədər ki, adlıq hal geniş və hərtərəfli istifadə dairəsinə malik idi, bundan əlavə əsas feillər köməkçi feillərin yardımını ilə hərəkətin dəqiq təsvirini verə bilirdi, həmin dövrdə hallara və hal şəkilçilərinə bir o qədər də ehtiyac olmamışdır” (171, səh. 32).

Qeyd edək ki, M.Novruzov da adlıq halın digər halları əvəz etməsini halların meydana çıxmadığı dövrün qalığı, abidələrdə və müasir türk dillərində qorunan relikt kimi izah etmiş, M.Məmmədli isə bu xüsusiyyətin bütün hallara aid edilməsinin mümkün olmadığını göstərərək yazmışdır: “Şivələrdə hal şəkilçilərinin əvəzlənməsinin qalmasını doğuran müxtəlif səbəblər vardır. Ümumi olaraq qeyd edə bilərik ki, şivələrdə feillə idarənin müasir şəkliindən fərqli qədim cəhətlərin qorunub saxlanması, eləcə də qoşmalarla idarənin dəyişməsi, inversiya hadisəsinin geniş yayılması ilə isimlə feil arasındakı əlaqənin zəifləməsi hal formalarının qrammatik və mənə cəhətdən əvəzlənməsini meydana çıxarır” (87, səh. 92).

Adlıq hal yönlük hal funksiyasında:

Yigit bəglər toyım olmaz. Uruz qarşısında yay
söykənib durdu. “Kitabi-Dədə Qorqud”

Gördi bir cəm mələk ruhanilər,
Çövrə almış qəbrini rəhmanilər.

“Əsrarnam

Kafər məgər, belə iş kafər qılar.

“Şühədanamə”

Şükufə övrağı hər yan saşıldı,

Sərvinazım, sallanıban seyr elə.

Əmani

El oğlu böhtan söyləllər,
Ay qız, qoy məni, qoy məni.

“Şəhriyar” dastanı

Bu çıraq nə lazımdır?

M.Ş.Vazeh

Göründüyü kimi, yuxarıdakı nümunələrdə bəglər, yay, cəvrə, kafər, həvəsim dərdi, oğlu və çıraq sözləri yönlük halı əvəz etmişdir.

Maraqlıdır ki, adlıq halın yönlük halı əvəz etməsi faktı XX əsrin əvvəllərində də davam edir. Məs:

... çünki bu otaqları onun atası tikdirib və bilmir hansı usta tikdirib.

Cəlil Məmmədquluzadə

Azərbaycan dilinin bir sıra dialekt və şivələrində bu gün də adlıq halın müxtəlif halların vəzifəsində işlənməsi müşahidə olunur: Sənə gələn ağrı mənciyəz gəlsin (Qax şivəsi).

Bu faktı “Qutadqu bilik” əsərinin dili üçün səciyyəvi hesab edən K.Kərimov yazır: “Yönlük halın səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onun şəkilsiz işlənməsidir” (154, səh.8). Ş.Xəlilova görə isə, “bu

xüsusiyyət “Əsrarnamə”nin dili üçün səciyyəvi olmamış, yalnız qədim dövrlərin qalığı kimi özünü təzahür etdirmişdir” (65, səh.85).

“Müasir dilimizdən fərqli olaraq orta əsr abidələrində sarı qoşmasından əvvəl gələn isimlər yalnız yönlük halda deyil, həm də adlıq, yiyəlik və təsirlik hallarda da işlənmişdir” (108, səh.101). Bunu klassiklərimizin əsərlərində də müşahidə etmək mümkündür: Cananı Əmani sari gəlsə (Əmani) (108, səh.101). Eyni faktı Kişvəri dilində də müşahidə etmək mümkündür: Dostlar sarı inayət baxışı kəmdür yenə (36, səh.17). Ki hiç qılmaz gəriblər sarı pərvay (36, səh.17). Həmin xüsusiyyətə “Şühədanamə”nin dilində rast gəlinməsi də təsadüfi deyil: Düşmənin cövrələrindən gedərəm Məkkə saru.

Maraqlıdır ki, Kişvəri dilində adlıq hallı söz yönlük halı əvəz edib sarı qoşması ilə işlənərkən yönlük hal şəkilçisini sarı qoşması qəbul edir. Yəni “İsim adlıq halda, qoşmanın özü isə yönlük halda olur: Səhrayi-adəm sarusinə qıldı rəvan; Ey səba, qıl bir nəzər ol bivəfa sarusinə” (35, səh.65).

Sarı qoşmasının adlıq hallı sözlərlə işlənməsi faktına orta əsrlərə aid bəzi yazılı abidələrdə rast gəlindiyini göstərən M.Məmmədli yazır ki, “Basarkeçər şivəsində və Dərbəndin Rukəl kənd

şivəsində istiqamət bildirən sarı qoşması yönlük halla deyil, adlıq halla işlənir; məs.: - Meşə sarı qaçdı ineg;- Alıb unı da gələdilər paccah sarı (Dərbənd);- Mən gördüm dağ sarı çıxdı (Basarkeçər)” (87, səh.95).

Müəllif bu faktın qədimliyini və XVIII əsrə qədər davam etdiyini göstərərək klassik ədəbiyyatımızdan gətirdiyi nümunələrlə fikrini sübut etməyə çalışır:

Məqbər saru yeridi tez-tez.

“Əsrarnam

Əzm edib gülşən saru seyran edərsən, vəqtidir.

Xətai

Saldı əcz ilə pir saru güzər.

Füzuli (87, səh. 95).

Daha sonra müasir özbək dilində də sarı qoşmasının adlıq hallı sözlərlə işləndiyini göstərən tədqiqatçı-alim xakas və şor dillərində bu qoşmanın yönlük hal şəkilçisinə (-sarı, -zarı, şor; -sar, -ser, -zar, -zer. xakas) çevrildiyini vurğulayır (87, səh. 95).

Qeyd edək ki, adlıq halın yönlük halı əvəz etməsi Orxon-Yenisey abidələrində o qədər də xarakterik olmasa da, müasir özbək və noqay dillərində türkmən dilinin sakar dialektində, eləcə də digər türk dillərinin dialekt və şivələrində bu gün də rast gəlinməkdədir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində də adlıq halın yönlük hallı zərfləri əvəz etmə faktı müşahidə edilir:

Uşaq heyrətlə irəli (yə) baxdı. Qoca yavaşca aşığı düşdü.

Eyni xüsusiyyət Azərbaycan folklorunda bu gün də müşahidə işlənməkdədir. Məs:

Əzizim, vətən sarı,
Köynəyi kətan sarı.
Çıxaydım dağ başına,
Baxaydım vətən sarı.

“Bu faktın Azərbaycan ədəbi dilinin Güney qolunda qalmasını M.Şəhriyarın dilindən görmək olar:

Vətən sarı yeriyən qafilə dağı oyadır,
O şad xəbər gətirən zənglərin sədası ilə.
(Şəhriyar. səh.240)” (87, səh.95).

Adlıq hal təsirlik hal funksiyasında:

“Ural dillərində ədəbi dil norması kimi qəbul edilən” (87, səh.94) bu hadisə samodi, mansı, xantı və yukaqır dillərində, türk dillərinin qədim yazılı abidələrində və klassiklərimizin əsərlərində, eləcə də türk dillərinin dialekt və şivələrində işlək xüsusiyyət kimi diqqəti cəlb edir:

Babanın ağ-ban eşigində qaravaşlar inək sağər görmədiñmi? Həman burada Qazan at meydana sürdi, qırım dilədi. Bağrım ilə ürəgim nə dağlarsan? Keçər bənüm günüm nə andırırsan? (KDQ)

Güləndam bunların fikrini bildi,

Baş aşağı əgib fikirə daldı.

“Dastani-Əhməd Hərəmi”

Bənüm halüm Yaqubə ismarlağıl.

Əli “Qisseyi-Yusif”

Aqıl aydır; ey Xətai, ixtiyar əldən qoma.

Xətai

Fitnə düşmüşdi bu qövm içinə həm,

Fitnə dəf eylədi ol zülkərəm.

“Əsrarnamə”

Həzrətqulu bəyin ağ dəyəneyi

Alıbsan əlinə, məgər ağlarsan?

Vidadi

-Əhvalat xəbər al, soruş ki, nə mətləbə gəlirlər?

(M.F.Axundzadə “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”).

Adlıq halın təsirlik hal vəzifəsində çıxış etməsi faktının yazılı abidələrimizdə, dialekt və şivələrimizdə, eləcə də qədim türk dillərində işləndiyini qeyd edən R.Eyvazova Kişvəri dilində bu hadisənin, əsasən, özünü təyini söz birləşmələrində göstərdiyini vurğulayır. Məs: Tilbə könlüm çün saçın sevdası istər hər gecə (36, səh.18).

“Əsrarnamə”nin dilində təsirlik hallı sözlərin adlıq hal kimi şəkilçisiz işlənməsini maraqlı xüsusiyyət hesab edən Ş.Xəlilov yazır ki, “Əksər hallarda

mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik halın qrammatik göstəricisi düşür. Məs: “İntiqamüm bundan algil, ei rəhim; Cümlədən birisi Musa söylədi; Edə bilməzsən mənüm halüm təmiz; Yəranlar rəmzi yerünə gətürdüm vəs.” (64, səh.60). Müəllif belə bir xüsusiyyətin XVI əsrə qədərki ədəbi materiallarımızın dilində, habelə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində çox geniş yayıldığını göstərərək nümunələr təqdim etmişdir.

Ə.Rəcəbliyə görə, “Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində hal şəkilçisi qəbul etməyən isimlər türk dillərinin qrammatik qanunlarına görə mütləq (!) təsirlik hal şəkilçisi qəbul etməlidir. Belə ki, xüsusi isimlər, şəxs əvəzlilikləri, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri feillər tərəfindən idarə edildikdə müasir türk dillərində müəyyən təsirlik halda durur, Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində isə isimlər bu mövqedə çıxış etdikdə təsirlik hal şəkilçisi qəbul etmir. Məs: Kem keçə çik tapa sülədim. (Kem çayını keçərək çiklərə qarşı qoşun çəkdim)” (103, səh. 98-99).

“Bu hadisənin izləri hazırda Bakı dialektində qalmaqdadır. Məs: Qız əmisi oğlının əvəzinə Məhəmməd alat tərkinə” (65, səh.85) .

Qeyd edək ki, xalq danışığı dili nümunələrində özünü göstərən bu fakta şifahi xalq ədəbiyyatı

nümunələrində də təsadüf etmək mümkündür:

Mən aşiq, Bağdad ara,
Zülfünü bağda dara.
Vəfalı bir yar üçün
Rumu gəz, Bağdad ara.

Adlıq hal yerlik hal funksiyasında:

Adlıq halın yerlik hal mövqeyində çıxış etməsinin başqa hallarla müqayisədə daha çox işlək olduğunu qeyd edən Ə.Rəcəbli abidənin dilindən nümunələr gətirir: Üzə gök tenri, asra yağız yer kılıntukda ekin ara kisi oğlu kılınmış. Mağə kurqan kışlap yazına oğuzğaru su taşıkdımız və s. (103, səh. 99).

Orxon-Yenisey abidələrindən fərqli olaraq, bu dil faktına Azərbaycan dilinin XIII əsrə qədərki yazılı abidələrində ara-sıra təsadüf olunmuş, o qədər də işlək olmamışdır:

Aşağı duranın kəsdı başını.

“Dastani-Əhməd Hərəmi”

Qamuyə tövfiq vergil, ya ilah,
Ta qiyamət olmiyavuz rusiyah.

“Əsrarnamə”

Səbr eylə məhəbbət bağın,
Qənimətdir səfa sürmək.

Əmani

Maraqlıdır ki, adlıq halın yerlik hal əvəzində işlənməsinə XIX-XX əsr sənətkarlarının dilində də təsadüf olunur. Məs: Qış tapsan, yaz tapmazsan; yaz tapsan, qış tapmazsan. (M.F.Axundzadə “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”) Qış fəslə məscidin qabağından keçəndə görürsən ki, Məşədi Molla Həsən əbayə bürünüb (C.Məmmədquluzadə).

Adlıq halın yerlik hal funksiyasında çıxış etməsini yazılı abidələrimiz və klassiklərimizin dili üçün səciyyəvi hesab etməyən Ş.Xəlilov yazır ki, “Adlıq halın mənaca yerlik hal kimi çıxış etməsi öz əksini nisbətən daha çox şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində tapmışdır. Belə bir hal şifahi xalq ədəbiyyatında, əsasən, zaman mənalı sözlərdə müşahidə edilir. Məs.: Əzizim, yaz aranda, Yay dağda yaz aranda (“Bayatılar”, 16) (65, səh.86). Daha sonra müəllif bu dil faktına bəzi dialekt və şivələrimizdə, habelə qaqauz dilində də zaman məzmunlu sözlərdə təsadüf olduğunu (65, səh.86) qeyd etsə də, nümunələr göstərməmişdir.

Adlıq hal çıxışlıq hal funksiyasında:

Tədqiqatçıların əksəriyyəti Orxon-Yenisey abidələrində adlıq halın çıxışlıq hal yerində işlənməsinə tez-tez rast gəlindiyini qeyd edirlər. Bu dil faktına Yenisey abidələrində daha çox təsadüf olduğunu vurğu-

layan Ə.Rəcəbli aşağıdakı nümunələri göstərir: Kunin, kadaşım, yıta adırıltım. “Arxadaşım, dostumdan, əfsus, ayrıldım”... küdələrim, kız kəlinlərim bökmədim. “kürəkənlərimdən, qız-gəlinlərimdən doymadım” Siz elim, kanım bökmədim. “Sizdən, elimdən, xanımdan doymadım” (103, səh.99).

Əksər tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, abidələrdə adlıq halın çıxışlıq hal məzmununda işlənəbilmə imkanları genişdir.

Azərbaycan dilinin qədim və orta əsrlər yazılı abidələrində də adlıq halın çıxışlıq hal mövqeyində işlənməsinə aid kifayət qədər nümunələr vardır. N.Xudiyev “Dastani-Əhməd Hərami”nin dilində və Nəsimi yaradıcılığında adlıq-çıxışlıq hal əvəzlənməsinə təsadüf edildiyini göstərərək yazır ki, “...poemada mənsubiyyət şəkilçili adlıq hallı sözün çıxışlıq hal məzmunu ifadə etməsinə rast gəlinir. Məsələn:

Qapının ikisin filhal çıxdı,
İrişdi taş qapıdan taşra baxdı.

Nəsimidə:

Şəha, mehrindənmidir, ya aşinalıqdanmıdır,
Cismimi sər ta qədəm bin kəz yararlar, ağrımaz.

(66, səh.225)

Məhəmməd Əmaninin dilini araşdıran Z.Rzayeva burada bəzi hallarda adlıq halın məzmunca çıxışlıq halı əvəz etməsini göstərərək aşağıdakı nümunəni təqdim edir:

Bişək, Əmani tof edəməkdir,
Lütfün ona çün olmuş əzəl rəhnüma.

(108, səh.98)

Xətai dilində də adlıq halın çıxışlıq hal mövqeyində işlənməsinə rast gəlirik:

Ayrılıq, billah! Sorman mən səni, ey dilruba

(154, səh.8).

Adlıq halın çıxışlıq hal əvəzində işlənməsini qədim dövrlərin qalığı hesab edən Ş.Xəlilov “Əsrarnamə”də bu faktın yalnız bir beyt daxilində özünü təzahür etdirdiyini göstərir:

Həm cənazə dutmağə yer bulmadım,

Altına girdim, təhəmmül qılmadım (65, səh. 86).

“Adlıq hala xas olan belə bir xüsusiyyətə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin dilində də rast gəlmək olur. Məs:

Qonar budaq-budağa – budaqdan budağa
 (“Bayatılar”, 62). Dolandım dünyanı. Gəzdim baş-
 başa – başdan-baş (Aşıq Ələsgər) (65, səh.86).

Qeyd edək ki, qədim türk yazılı abidələrində, eləcə də digər tarixi abidələrimizdə adlıq halın alətlilik-

birgəlik hal funksiyasında çıxış etməsi (Mağı Kurğan kışlap yazın oğuzğaru sü taşıkdımız. Mağı Kurğanda qışlayıb yazda oğuzlara qarşı qoşunla sərhəddi aşdıq (103, səh.100) faktlarına da rast gəlinir.

Yuxarıda göstərilənlərdən bir daha aydın olur ki, adlıq hal tarixən müasir ədəbi dilimizdə olduğundan artıq mənə tutumu və funksiya daşımış, öz struktur-semantik zənginliyi ilə diqqəti cəlb eləmişdir. Adlıq halın bütün digər halların funksiyasında çıxış edə bilməsi də bu halın vəzifəcə çoxcəhətliliyini ifadə edir. Bu xüsusiyyətə qədim dilimizdə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə, eləcə də digər türk dillərində də rast gəlinir.

Yiyəlik halın digər halların yerində işlənmə imkanları.

Məlumdur ki, yiyəlik hal tarixən adlarla idarə olunmuş, feil və ya feili birləşmələrlə əlaqə qura bilməmişdir. Ona görə də yiyəlik halın digər halları əvəz etmə imkanları məhdudlaşsa da, tarixi dilimizdə bu halın az da olsa, yönlük, təsirlik və başqa halların yerində işlənməsinə təsadüf olunur. Qədim türk yazılı abidələrindən başlayaraq yiyəlik halın yönlük, təsirlik və digər halların mövqeyində işlənməsi faktlarına diqqət yetirək:

Yiyəlik hal yönlük hal funksiyasında: Yiyəlik halın yönlük hal funksiyasında işlənməsinə həm qədim türk yazılı abidələrində, həm də dialekt və şivələrimizdə təsadüf etmək mümkündür.

Qədim türk yazılı abidələrində: Yüz ər kadaşım uyarım üçün yüz ərən(ə)lik öküzün təgdik üçün adırıldım = Yüz igid dostum güclü olduğu üçün, yüz ərən əlli öküzə hücum etdiyi üçün ayrıldım (Yenisey, 10-cu abidə) (87, səh.98).

Şivələrimizdə: Onun nə lazımdı, onun hammısın sənnən istirəm (88, səh.84).

Yiyəlik hal təsirlilik hal funksiyasında: Üç oğlanımın ulğaturu umadıım = Üç oğlanımı böyütməyi bacarmadım (Y. ab.47).

Maraqlıdır ki, “Əsrarnamə”nin dilində halların mənaca əvəzlənmələrini tədqiq edən Ş.Xəlilov, “Şühədanamə” tədqiqatçılarından S.Əlizadə digər hallardan geniş bəhs etsələr də, yiyəlik halın əvəzlənmə prosesində iştirakından danışmamışlar. “Şəhriyar” dastanının dilində yiyəlik haldan bəhs edərkən S.Mehdiyeva yazır ki, “Bu halın məzmununa gəlincə, -ın, -in, -un, -ün formalı söz mətnində digər halın, məsələn yönlük halın mənasını ifadə edir: Səfərin mübarək olsun; Müddəan əlünə gəlsün; Gər səndən işarə olsun; Özi gəlür sənin sari 27)” (84, səh.87).

N.Kişvəri “Divan”ında “nəzəri cəlb edən cəhətlərdən birinin yiyəlik halın sarı qoşması ilə birlikdə yönlük hal mənasında işlənməsi olduğunu göstərən R.Eyvazova həmin fakta aid bir neçə nümunə təqdim etmişdir: Məs: Səniñ sarı əgər qonsa, həzər qılqıl qubarımdın (64). Qənatlu quş kimi hərdəm səniñ sarı uçaydurmən (74). Dil uzatti həlqəyi-zülfi-pərişanıñ sarı (41).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində “sarı” qoşmasından əvvəl yiyəlik hal şəkilçisi işlənmir. Yuxarıda verdiyimiz misallardan aydın olur ki, sənin sarı, zülfi-pərişanın sarı müasir dilimizdə sənə sarı, zülfi-pərişanına sarı mənasındadır” (35, səh.64).

Qeyd edək ki, M.Əmaninin yaradıcılığında da sarı qoşmasının yiyəlik halla işlənməsinə təsadüf olunur. Məsələn:

Yox, eşqə köçürgilən mədari,
Gər düşsə mənim sarı güzari.

Azərbaycan SSR EA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun 1982-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü)” kitabında (III cild) Azərbaycan mətbuat dilindən bəhs edilərkən qeyd olunur ki, “Bəzən yiyəlik hal əlaməti ixtisar edilir: Dairələrdə maarif gedişi (K., 1924, 272); Qızların, bilxassə türk və azlıqda qalan millətlər qızlarının

məktəbə cəlb edilməsinə ayrıca fikir verilməlidir (K.,1993, 214)” (12, səh.137). Məsələnin təsadüfi hal olmadığı göstərilərək qeyd edilir ki, “İlk baxışda elə görünə bilər ki, bu misallarda yiyəlik hal şəkilçisinin ixtisarı təsadüfi haldır, bəlkə də, imla xətasıdır. Lakin o dövrdə mətbuat səhifələrində az qala bir sistem halına düşmüş bu hadisəyə rez-tez rast gəlmək olur” (12, səh.138).

Yönlük halın digər halların funksiyasında işlənməsi

Tarixi mənbələrimizdə, eləcə də dilimizin dialekt və şivələrində yönlük halın da bir sıra digər halların yerində, eləcə də digər halların yönlük hal vəzifəsində iştirakına rast gəlirik. N.K.Dmitriyev türk dillərində adlıq halın funksiyaca rus dilində olduğundan daha geniş imkanlara malik olduğunu göstərərək yazır ki, “Əgər rus dilinin adlıq halı yalnız mübtəda halı kimi işlənirsə, başqırd dilindətən kileş (yəni adlıq hal) yalnız mübtəda halı deyil, başqa halları da (təsirlilik, yiyəlik, bəzən hətta yerlik, çıxışlıq və yönlük) ifadə edə bilər” (144, səh.62). Türkoloqun adlıq hal haqqında dediyi bu fikri yönlük hala da aid etmək mümkündür. F.Q.İsxakov türk dillərində yönlük halı məna və funksiya baxımından rus dilinin

yönlük halından geniş və zəngin hesab edir (152, səh.103).

Tarixi dilimizdə tərəf, yön, istiqamət kimi müxtəlif məzmunlar ifadə edən yönlük halın həm müasir dilimizdə olduğu funksiyada, həm də digər halların yerində işlənməsinə aid yazılı ədəbiyyatımızda kifayət qədər dil faktları vardır. Nümunələr diqqət yetirək:

Yönlük halın adlıq hal mövqeyində çıxış etməsi:

Qəsdı azar eyləyıpdir müddəi,
Yarəb, ol halıgə məqdur olmasun.

Əmani

Dün eylədim nəzərə bəsi lələ dağına,
Gəlməz o dağ, dağı dərunum ayağına.

Zakir

Bu xüsusiyyətə şivələrimizdə bu gün də ədəbi dilimiz üçün arxaik əlamət kimi təsadüf etmək mümkündür. Məsələn: Mən bu qün ova getməgə isdəyirəm (Zaqatala) ... Sağ olsun mını saxlayan arvada, hindiyəcən saxleyıb (Şamaxı)” (87, səh.99).

Yönlük halın yiyəlik hal mövqeyində çıxış etməsi:

Ben tenri elimkə elçisi ertim = Mən müqəddəs elimin elçisi idim (Yenisey, I abidə).

Azərbaycan dilinin Təbriz, Zaqatala və Qax şivələrində mənsubiyyət şəkilçili sözlərdən sonra yönlük halın yiyəlik halı əvəz etməsi faktından bəhs edən M.Məmmədli bir neçə nümunə təqdim edir: “- Həsən ağa:n oğluna toyidi öydə bi də var, iksi də var gəlsin (Təbriz); Mənim atama on uşak vardı (Zaqatala, Qax)” (87, səh.99-100).

Yönlük halın təsirlik hal mövqeyində çıxış etməsi:

Babasına çağırıb soylar, görəlim, xanım, nə söylar.

“Kitabi-Dədə Qorqud”

Zülfünə seyr elədi badi-səba vəqti-səhər,

Şol səbəbdən doldu aləm, əzruxət ənbər-şəmim.

Nəsimi

Laçın tək başda ala tomağa,

Yaşmağı tutmağa dişə, dodağa.

Cəllad kimi durub qabaq-qabağa

Baxıb can almağı, hayıf ki, yoxdur!

M.P.Vaqif

S.Əlizadə yönlük halın təsirlik hal mövqeyində işlənməsini “Şühədanamə”nin dili üçün spesifik cəhətlərdən hesab etmiş və nümunələr göstərmişdir. Məs: Mərcanənün oğlinə lənət gəlsün, bu işə ki elədi və məni İraq ilə Şamda bədnam qıldı. İmam Hüseyn

bu sözə təsdiq eləyüb dedi. Bildi ki, anun dedüginə qəbul eləməz (41, səh.74).

“Şühədanamə”dən fərqli olaraq, “Əsrarnamə”də bu xüsusiyyəti araşdıran Ş.Xəlilov abidənin dilində yönlük halın təsirlik halı əvəz etməsinə çox az rast gəlindiyini qeyd etmişdir. Məs: Cənnət ilə hə cəhənnəmə qıldı seyr (64, səh. 87).

“Şəhriyar” dastanında yönlük halın təsirlik hal məzmununu ifadə etməsindən danışan S.Mehdiyeva “Ey qızlar, ... bu quşlara görüb nə fikr edirsiniz” nümunəsi haqqında yazır: “Aydındır ki, “gör” təsirli feilinin tələbi ilə quşlar sözü quşları şəklində işlənməlidir. Lakin tarixi abidələrin dilində olduğu kimi, burada da təsirli feillər öz təbiətinə uyğun olaraq yalnız vasitəsiz tamamlığı deyil, bəzən mətn daxilində yönlük halı idarə etmiş, tələb etdiyi obyekt yönlük halda işlənməmişdir” (84, səh.88).

M.Kaşğarlının “Divan”ında da yönlük halın təsirlik hal mövqeyində çıxış etməsinə təsadüf olunur. Burada da –a, –ə şəkilçili yönlük halla yanaşı, –ka, –ğa şəkilçili sözlərin də əvələnmə prosesində iştirak etdiyinin şahidi oluruq. Məsələn: Bəg yağıka pusdı = Bəy düşməni pusdu.

Maraqlıdır ki, tarixi dilimizdə -qa, -ğa, -gə şəkilçili yönlük halın da təsirlik hal mövqeyində çıxış

etməsinə rast gəlirik. Kişvəri dilini tədqiq edən R.Eyvazova “Divan”dan aşağıdakı nümunə təqdim edir:

Sözünqa şirinlədim, ol vəleykən aqibət,
Bəh ki, qıldım təlxı-kam ol ləli şəkkərbardin

(35, səh.65).

M.Kaşğarlının “Divan”ında da yönlük halın təsirlik hal mövqeyində çıxış etməsinə təsadüf olunur. Burada da -a, -ə şəkilçili yönlük halla yanaşı, -ka, -ğa şəkilçili sözlərin də əvələnmə prosesində iştirak etdiyinin şahidi oluruq. Məsələn: Bəg yağıka pusdı = Bəy düşməni pusdu.

Yönlük halın təsirlik halın əvəzində işlənməsinə XIX əsrdə də rast gəlinir. Bu fakta xüsusilə M.F.Axundzadənin əsərlərində tez-tez təsadüf edirik. Məs: Mənə dedilər ki, rus həkimi qızdırmaya xleb-sol ilə müalicə edir (“Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”).

E.Əzizov müasir şivələrimizdə və Qərbi, eləcə də Mərkəzi Anadolu dialektlərində də (Sivas, Ankara, Balıkesir, Qastəmonu) yönlük halın təsirlik halı əvəz etməsi faktlarına rast gəldiyini göstərmişdir. Müəllif A.Vəkilova əsaslanaraq aşağıdakı nümunələri təqdim etmişdir: Çocuğa aldı hokuməte vardı (Ankara ili), Dərdimə eşmə mənim (Balıkesir ili) (47, səh.157).

Müasir şivələrimizdə: Mən sana inanderəm ki, bizim bu kətdən keçif gederdi dağa gedən (Qazax); Döymə qarıma barmağnan, döyəllər qapua toxmağnan (Şəki); -Allah sizə salamat eləsin (Ucar- Qarabörk) Çocuğa aldı hokumete vardı (Ankara ili); Dərdimə eşmə bənim (Balıkesir ili) (47, səh.157). M.Məmmədli də şivələrimizdə yönlük halın təsirlik halı əvəz etməsinə aid nümunələr göstərmişdir: -Bu ceyrana vuradı (Dərbənd); -Dədəm mə: kor dedi, hər gələn adama vır dedi (Təbriz); -Mana kim bə:nər (bəyənər), kim gələr? (Laçın) və s. (87, səh.100).

Yönlük halın çıxışlıq hal mövqeyində işlənməsi:

Mən aşağı qulpa yapışuram, sən yuqaru qulpa yapışursan

(KDQ. Səh.92).

Bu yana oynadı düşmən ləşkəri

“Vərqa və Gülşah”

Gördüm çəmən içrə bağibani,

Sordum ki, xanı ona Səbanı.

Ş.İ.Xətai

Hər kim sorar olsa Qeysə bir raz.

M.Füzuli

Yönlük halın tarixən çıxışlıq halın yerində işlənməsi hallarına tez-tez rast gəlinir. Bu fakta “Əsrar-namə”nin dilində də təsadüf edirik. Məs:

Ki tökmə qanlı yaşını gözünə.

R.Əskər “Qutadğu bilig”də yönlük halın digər halları əvəz etməsindən danışarkən üç halın adını çəkir: yerlik, çıxışlıq və yiyəlik. Yönlük halın yerlik halı əvəz etməsi fikrini qəbul etməsək də, yiyəlik və çıxışlıq halların yerində işlənməsi faktları maraqlıdır. Tədqiqatçı-alim əsərdə yönlük halın çıxışlıq halın yerində işlənməsinə ara-sıra, yiyəlik hal mövqeyində işlənməsinə isə nadirən rast gəldiyini göstərək nümunələr təqdim edir: Keyik sanı devlət kişikə təzig (dövlət ahu kimi adamdan qaçar, 712); kör arslan bolı birsə, itka başı (bax, əgər aslan it(lər)in başçısı olsa, 2047); budunka başı sən, ay ilig, bu kün (ay elik, bu gün sən xalqın başçısısan, 1436) (45, səh.207).

E.Əzizov yönlük halın çıxışlıq hal funksiyasında işlənməsini şivələrimiz üçün də xarakterik hesab edərək aşağıdakı nümunələri təqdim edir: -Mənim ata xoşım gəlir (Şalyan); Ağız, mən suya gederəm, sən ö:ə muğayat ol (Borçalı); -A:z, kişiyə muğeyit ol, sa: qalası hodu genə (Şəki) –Üzümə, əriyə, qavına xoşum

gəlir (Culfa); -Sən ona nahax inciyrirsən (Ağdam);
Məni əvəzinə suya həyif alma (Quba)” (47, səh.158).

Maraqlıdır ki, tarixi dilimizdə yönlük halın birgəlik-alət halının (ilə, -la, -lə) əvəzində işlənməsini də müşahidə edirik. Əmaninin dilindən gətirdiyimiz nümunədə bu faktı aydın müşahidə etmək olur:

Məşğul olub xəyalına,
Müştaq idim camalına.
Şərəf tapıb vüsalına,
Şükrülillah, gördüm səni.

Yönlük halın ilə qoşmasını əvəz etməsi faktına mətbuat dilimizdə də rast gəlinir. Azərbaycan SSR EA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun “Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü)” kitabında bu barədə belə bir qeydə rast gəlirik ki, “Mətbuat dilində ismin hal şəkilçisinin işlənməsinin dil tarixi üçün maraqlı olan və indiyə kimi tədqiqatçıların nəzərindən qaçmış bir xüsusiyyəti də hal şəkilçilərinin bəzən ilə qoşması mənasında çıxış etməsidir: Kəndlilər bağ işlərinə məşğuldur (K., 1929, 87); Xorasana gedərək mollalıq dərşinə məşğul olmuşdu (K.,1925, 173) (12, səh.138).

Bu dil faktı Bakı şivəsində bu gün də qorunmaqdadır. Məs: Şaxnan işün olmasun, dərşünə məşğuldi.

Göründüyü kimi, tarixi ədəbi dilimizdə yönlük halın digər halları əvəz etməsi faktına tez-tez təsadüf edirik. Bu hadisəyə “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlamış əksər bədii nümunələrimizdə rast gəlməyimiz bir daha sübut edir ki, yönlük hal tarixən funksiya və məzmun baxımından zəngin hallardan biridir.

Təsirlik halın digər halların funksiyasında işlənməsi:

Tarixi abidələrimizin dilində digər hallar kimi təsirlik halın da müxtəlif halların funksiyasını daşdığı müəssisə edirik. Maraqlıdır ki, təsirli hallı sözlər müasir dilimizdə yalnız təsirli feillərlə əlaqəyə girir. Tarixi dilimizdə isə bu halda olan sözlərin bəzən təsirsiz feillərlə əlaqələndiyini də görmək mümkündür.

Təsirlik hal adlıq hal funksiyasında:

Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində adlıq halın təsirlik halı əvəz etməsi faktı ilə yanaşı, təsirlik halın da adlıq hal mövqeyində iştirakına təsadüf olunur. Belə nümunələr çox tez-tez müşahidə olunmasa da, söz ustalarımızın yaradıcılığında ara-sıra rast gəldik. Məsələn:

Kimin ki, eşq həqiqətdən olmadı canı,
Sən adəmi demə ana, anın adıdır daş.

Cəfa ilə tapılan şeyi şirin və əziz olur.

“Şəhriyar”

S.Əlizadə “Şühədanamə”nin dilində təsirlik haldan danışarkən yazır ki, “Təsirlik halın çox qəribə spesifik xüsusiyyətlərindən biri də adlıq hal funksiyasını daşıya bilməsidir. Başqa sözlə desək, bir çox sözlərdə təsirlik halı ifadə edən şəkilçi əslində sıfır bərabərdir. Məs: Həman ki, Adəm ilə Həvva anayi rəvanə oldilər Cəbrayıl gəldi” (41, səh.76). Müəllifin doğru qənaətinə görə, “Bu tip nümunələrdə təsirlik hal şəkilçisi obyekt deyil, subyekt bildirir” (41, səh. 76). Lakin tədqiqatçının belə bir fikrinə haqq qazandırmaq olmur ki, “Belə vəziyyətdə təsirlik hal şəkilçisi ilə işlənən isimlərin bu halını şərti olaraq “təsirlik-adlıq” hal adlandırmaq olar. Çünki burada şəkilçi ancaq formal göstəricidir, qrammatik məzmun isə tamamilə adlıq hala uyğundur” (41, səh. 76). Burada şəkilçinin, tədqiqatçının göstərdiyi kimi, formal əlamət daşması təsirlik halın arxaik funksiyalarından biri, başqa sözlə desək, məzmun baxımından dəqiqləşmə prosesinin başa çatmaması faktının göstəricisidir. Ona görə də hər hansı halın hansısa digər halların mövqeyində işlənməsini iki adla göstərmiş olsaq, o zaman “adlıq-yiyəlik”, “adlıq-

yönlük”, “yiyəlik-təsirlik”, “yönlük-çıxışlıq”, “çıxışlıq-yönlük” və s. bu kimi çoxsaylı terminlər ortaya çıxar ki, bu da anlaşılmazlıqdan başqa bir şeyə xidmət etməz. S.Əlizadənin “Azərbaycan dili tarixi ilə məşğul olan alimlərdən Q.Bağirov, M.Hüseynzadə və başqaları belə bir hadisəsinə qeyd etməmişlər. Hələlik nə Azərbaycan dili, nə də qonşu türk dillərinin abidələrində bu xüsusiyyətə rast gəldik. “Şühədanamə”də isə bu xüsusiyyət geniş yayılmışdır” (41, səh.76) fikri haqqında isə onu əlavə edə bilərik ki, belə bir dil faktına klassik ədəbiyyatımızda çox təsadüf olunmasa da, ara-sıra rast gəlinir ki, bu da həmin dil faktının yalnız “Şühədanamə”nin dili ilə bağlı olmadığını göstərir. Müəllifin “Şühədanamə”dən təqdim etdiyi nümunələrin bir neçəsinə nəzər yetirək:

“Əgər mənüm qurbanlığumu qəbul olmiyə. Atamun ölən çağı dilini bağləndi və yüzi qəra oldi. Əmma çün qərdaşlarınun qəsdini Yusifə mühəqqəq oldi və s.” (41, səh. 76). Müəllif əsərin dilindəki bu xüsusiyyəti əvvəlcə tərcümə ilə, daha sonra Azərbaycan danışığı dilinin təsiri ilə əlaqələndirsə də, yuxarıda dediyimiz kimi, bu fakta təsirlik halın tarixi dilimizdəki diferensiallaşma və mövqe dəqiqləşməsinin təzahürü kimi yanaşmaq daha doğru olardı.

M.Kaşğarlı “Divan”ında da təsirlik halın adlıq halı əvəz etməsini müşahidə etmək olur. Məs: Bu ər ol kuşğ uçurğan = bu adam çox quş uçurur. (I, 210); ol kanığ sorturdı = o, atından qan aldırdı, sordurdu (I, 196) (46, səh.187).

Təsirlik hal yiyəlik hal funksiyasında: Təsirlik halın yiyəlik hal mövqeyində işlənməsi daha qədim dil faktlarından biri kimi diqqəti cəlb edir. Müasir qumuq və qaraçay-balkar dillərində, eləcə də dilimizin Şəki, Zaqatala-Qax, Quba, Dərbənd qrupu şivələrində olduğu kimi, tarixən də yiyəlik halla təsirlik halın hər ikisinin morfoloji göstəricisinin -ı, -i, -u, -ü, -nı, -ni, -nu, -nü şəkilçisinin olması faktına təsadüf olunur. Bu fakta “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində rast gəlirik. Məsələn: Ordusını ucuna gəldi (səh. 105).

M.Kaşğarlı “Divan”ında da təsirlik halın yiyəlik hal mövqeyində işlənməsinə təsadüf olunur. Bu əvəzlənmə o qədər geniş yayılmasa da, əsərdə təsirlik hallı sözlər bəzən mənsubiyyət şəkilçisi ilə, bəzən də mənsubiyyət şəkilçisi olmadan yiyəlik hal funksiyasını daşıya bilir. Məs: Yaşnat kılıç başını üzə kakkıl yara = qılıncı onun başının üstündə parlat, ona yara vur. (II, 336); Bizni taba = bizim tərəfə (I, 157) (46, səh.187).

Müasir türk dillərində bu gün də müşahidə olunan həmin hadisə haqqında F.Zeynalov yazır ki, “Müasir qumuq və qaraçay-balkar dillərində yiyəlik hal forması təsirlik halla sinonimlik təşkil edir. Belə ki, bu dildə yiyəlik hal da –nı, -ni, -nu, -nıo (-nü) şəkilçiləri ilə düzəlir” (125, səh.46).

Azərbaycan dili şivələrində təsirlik halın yiyəlik hal mövqeyində çıxış etməsinə aid aşağıdakı faktları göstərmək olar: “Gidib baxadı ki, aslanı ayağında bir tikan; -Qoyub bir padnosu işinəhəmin bostannarı qız yibərdi atasına (Dərbənd); (71, səh.62). –Bu suyi zərəli var (Təbriz) (88, səh.85) Azərbaycan dilinin Şəki şivəsində təsirlik və yiyəlik hal məzmununun yalnız cümlə daxilində aydınlaşması haqqında M.İslamovun da xeyli fikirləri vardır. Maraqlıdır ki, şumer dilində də təsirlik hal, əsasən, yiyəlik hal şəkilçisi olan -ak morfemi ilə ifadə olunmuşdur. Həm qədim türk yazılı abidələrində, həm də müasir türk dillərinin bir qismində, eləcə də şivələrimizdə yiyəlik halla təsirlik halın morfoloji göstəricilərinin eyni olması bu dil faktının daha qədim tarixi köklərlə bağlı olduğunu sübut edir .

Təsirlik hal yönlük hal funksiyasında:

Təsirlik halın yönlük hal funksiyasında çıxış etməsinə həm klassiklərimizin əsərlərində, həm də

“Əsranamə”, “Şühədanamə”, “Şeyx Səfi” təzkirəsi kimi yazılı abidələrimizdə rast gəlirik. Məs:

Səni dəvə burnundan zəbun olur dedilər,
biməzmişən?

“Kitabi-Dədə Qorqud”

Ey Nəsimi, sana çün Fəzli-ilah oldu müin,
Məni eyb eyləmə kim, tapuna sultan demişəm.

Nəsimi

Nişün köbridən keçməzsən özünü və mənə
zəhmət verürsən.

“Şeyx Səfi

Səni yaxşı deməyir xalq, məlamətdir bu,
Sizə hərcayi desəm mən, nə ləyaqətdir bu?

Zakir

R.Eyvazova Kişvəri dilində də təsirlik halın yönlük hal mövqeyində işlənməsinə aid nümunələr təqdim etmişdir: “Xansi yani getdi ol ahuyi-vəhşi, ey könül? Xansi yani kim qaçaqrsan, ey qəzali-mişkbu” (37, səh.23).

Maraqlıdır ki, “Şəhriyar” dastanının dilində də təsirlik hallı sözlərin yönlük hal məzmunu ifadə etməsinə təsadüf olunur. Məs: “Ana yar, yoldaşini, Olma bivəfa səbr ilə; Dinməzsən dərdini dərman eyləyim” (84, səh. 88).

“Əsrarnamə”də diqqəti cəlb edən əsas cəhətlərdən birinin təsirlik hallı sözlərin yönlük hal mövqeyində işlənməsi olduğunu deyən Ş.Xəlilov yazır ki, “Əlbəttə, belə bir cəhət özünü abidənin dilində arxaik bir xüsusiyyət kimi büruzə vermişdir. Məsələn: Bayəzidi-nursəfa; şuridə hal, haləti gəldi dedi, ey zülcəlal; Öz-özi gəlür sana ol padişah; Çün sabah oldi düdi xülqüməzid, Bunı tədbir etməz illa Bayəzid” (64, səh.61).

Göründüyü kimi, tədqiqatçının təsirlik halın yönlük halı əvəz etməsinə dair təqdim etdiyi nümunələrin birində “öz-özi” sözü təsirlik hal şəkilçisi ilə yox, mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənmişdir. Eyni nümunəni E.Əzizov da həmin məqamda təqdim etmişdir (47, səh. 158). Əslində isə həmin sözü təsirlik hallı sözün deyil, mənsubiyyət şəkilçili adlıq hallı sözün yönlük hal mövqeyində işlənməsi kimi təqdim etmək daha düzgündür. İkinci nümunədəki bunu sözünün isə cümlənin məzmununa əsasən yönlük halı əvəz etdiyi aydın görünür. Müəllif bu hadisənin bu gün də bəzi dialekt və şivələrdə, həmçinin Kərkük dialektində yaşadığını göstərərək Kərkük folklorundan belə bir maraqlı nümunəni təqdim edir:

Bu sular uluğ-uluğ,
Qızlar dolduru tuluğ,

Biləzüğün tapanı,
Nə verisən muştuluq?” (64, səh.62).

C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında da bu dil faktı çox işləkdir. Məs: Usta Zeynal balkonda əyləşib çıxartdı çubuğunu və başladı çəkməyi. ...Sol əlilə gəci götürüb qoydu malanın üstünə və səqfə vurub başladı suvamanı. Muğdusi gördü ki, ustalar işləməyi başladılar... Qurban başladı gəc qayıрмаğı və söhbəti. Usta Zeynal başladı aşağı yenməyi və küpəni əlinə götürüb üzünü tutdu Qurbana.

Təsirlik halın yönlük hal funksiyasında çıxış etməsi Azərbaycan dilinin şivələrində də müşahidə olunmaqdadır. Məsələn: -Tazıya tut de:r, davşanı qaç (Zəngilan) Buzoyun divannı kəsərmiş ağalar, bəylər, torpağı olar yə:lənif (Qazax); -Qızı faytun göndərdilər, gildi (Şəki, Qışlaq); - Yolda bir gölə sarı getməyi başladılar (Bakı)” (47, səh. 158). Bi gün bi əkinçi yerni şoxım vırırdı (Təbriz) (88, səh.85)

K.Musayev bu hadisənin müasir karaim dilində geniş yayılmasından bəhs etmişdir (164, səh.155).

“Divani-lüğət-it türk” əsərində də təsirlik halın yönlük hal mövqeyində iştirakına rast gəlinir. Məs: Ol arıknı ağızladı = O, arxa ağız açdı (I, 321); avçı keyikni anqıdı = ovçu keyikə hiylə etdi (I, 328) (46, səh.187).

Təsirlilik hal yerlik hal funksiyasında:

Zülfü-yüzün həsrətindən xandə kim ağlar gözüm,
Dəstə-dəstə gül bitər hər yani sünbüllər bilə.

Kişvəri

“Müasir şivələrdə: Mən də gedib başdadım bağı işdəmegə (Bakı)” (47, səh.158).

M.Kaşğarlı “Divan”ında da təsirlilik halın yerlik halı əvəz etməsi faktı ilə qarşılaşırıq. Məs: Bu ışıq olar kamuğ onaşdılar = onlar hamısı bu işdə (bu xüsusda) yekdil oldular, razılaşdılar (I, 238)” (46, səh. 187).

Dialektoloq M.Məmmədlinin Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyalarının tədqiqi sahəsindəki xüsusi fəaliyyətini nəzərə almaqla yanaşı, belə bir halı da qeyd etmək istəyirik ki, tədqiqatçı-alimin şivələrimizdə təsirlilik halın yerlik hal mövqeyində çıxış etməsinə aid verdiyi nümunələr əslində təsirlilik yox, qədim birgəli-alət halının müasir şivələrimizdəki izlərini əks etdirir. Həmin nümunələr aşağıdakılardır:

“-Biz helə yazı-yayı işliyrıx, qışı oturuf yiyirıx (Şəki); -Payızı əkellər, sonra da alasını çəkellər toxoynan (Qazax)” (87, səh.105).

Göründüyü kimi, bu nümunələrdəki yazı-yayı, payızı sözləri hazırda dilimizdə zərf mövqeyində

sabitləşmiş, dialektlərimizdə isə qədim formasını saxlayan birgəlik-alət halının qalığıdır.

Təsirlik hal çıxışlıq hal funksiyasında:

Beyrəgin sakalını bərk tutdı, bəglərə baqdı.

“Kitabi-Dədə Qorqud”

Şivələrimizdə də təsirlik halın çıxışlıq halın əvəzində işlənməsi faktına təsadüf olunur. Məs: Bi kəndin adami var şə:rdə, oni bi i:rmi dana bağlir gətirir qoyır şə:rdə (Təbriz) (87, səh.105).

V.Aslanov “sor” felinin özündən əvvəlki sözləri idarəetmə imkanlarından danışıarkən “Codex Cumanicus”da və bəzi digər abidələrdə həmin feilin özündən əvvəlki sözü çıxışlıq yox, eyni məzmununda təsirlik halla idarə etdiyindən bəhs edir. Müəllif təsirlik halı vasitəsiz tamamlıq halı kimi təqdim etsə də, aydındır ki, “tamamlıq halı” ifadəsi ilə söhbət məhz təsirlik haldan gedir: “Bu feil Codex Cumanicus-da və bəzi başqa abidələrdə çıxışlıq hal əvəzinə bəzən vasitəsiz tamamlıq halı idarə edir:

Ol üç kan alay sordular herodəs kannı (Codex Cumanicus)

Ol üç xan Herodes xandan bu cür soruşdu.

Sorğıl sənin könlünni səyərmə təhrini (Codex Cumanicus)

Öz könlündən soruş, tanrını sevirmi?" (10, səh.105).

Beləliklə, təsirlik halın da tarixən bugünkü mövqeyini sabitləşdirənə qədər məzmun və funksiyaca təkamül yolu keçdiyinin şahidi oluruq.

Göründüyü kimi, müasir dilimizdən fərqli olaraq təsirlik hallı sözlər bir çox hallarda təsirli feillə deyil, təsirsiz feillərlə də əlaqələnmiş, müxtəlif halların yerində işlənməklə daha çoxcəhətli xarakterə malik olmuşdur.

Yerlik halın digər halların funksiyasında işlənməsi

Yerlik halın adlıq hal yerində işlənməsi:

Olur hər gündə hey hər kim olubdur,
Sənin vəsfındürür ayati müğləq.

Nəsimi

Ol zamanda sənin sənin ah-əfğanına,
Nə bir gəlin, nə qız yetər ağlarsan.

Vidadi

Bu fakta dilimizin müxtəlif şivələrində bu gün də rast gəlinir:

-Əjdər oxuyan vədədə (vaxt) tixmişix: -
Eşitdiyim zamanda mən yol düşdüm (Qk); -O xaxtda mal da saxlardıx, qoyun da (Qazax); - Pəhlivanın gejedə biri itdin (Bərdə) (87, səh106).

Yerlik halın yiyəlik hal yerində işlənməsi:

-Cəllad, get filan öydə qapısına qırmızı çəhmişəm, bir bu cürə gəlin var gəti (Bərdə) (87, səh.106).

Yerlik halın yönlük hal yerində işlənməsi:

Beş-on gündə bular Bağdada yetdi.

“Dastani-Əhməd Hərəmi”

Görən sənsən, görünəm sən gözündə,
Nə var söyləmişən, külli lisansan.

Nəsimi

Dedi andə varmədən nədür murad,
Ondə varan gəmlü olur, yoxsa şad.

“Əsrarnamə”

Qılmın bana ev hekayətin çox,
Dəxi bənim anda getməyim yoq.

M.Füzuli

Çətindir can bədəndən cismi-tər yanından ayrılmaq,
Odur bu gündə düşdükcə Vidadi xəstəhal ağlar.

Vidadi

Təmizlikdə ola meylü həvəsi,
Olmaya aşiqə nazü qənzəsi.
Mən sənə mailəm, səndədir meylim,
Demə, səndən qeyri kəsdədir, ay qız.

Vaqif

S.Əlizadə “Şühədanamə”nin dilində yerlik halın yönlük halı əvəz etməsinə aid aşağıdakı nümunəni təqdim etmişdir: Çün Adəm Habilı görmədi anun bulmağında cəhd etdi. Bir ovuc topraq götürüb Neman qarnında tökdi (41, səh.77). Yerlik halın yönlük hal vəzifəsində çıxış etməsi faktının “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlayaraq son dövrlərə qədər gəlib çıxdığını göstərən Ş.Xəlilov “Əsrarnamə”nin dilinə aid də faktlar göstərmişdir: Meyli anun səndədür, gözlər sənü. Bir budaq üstində qondu mürqi-zar (65, səh.89).

M.Məmmədli müasir ədəbi dilimiz üçün yerlik halın yönlük hal mövqeyində çıxış etməsi faktının arxaik səciyyə daşmasına baxmayaraq, M.Şəhriyarın dilində rast gəldiyini göstərir:

O üfüqlərdə baxarsan nə dənizlər, nə boğazlar
Nə pərilər kimi qu quşları uçmaqda, nə qazlar;
O nəhəng at ayağın tozlu buludlarda qoyanda;
Vəhydir şəri, mələklərdir pıçıldır qulağında
Arzulardır dodağında

(M.Şəhriyar, s.52) (87, səh.106).

Müasir dövrdə Azərbaycan dili şivələrində də yerlik halın yönlük hal mövqeyində çıxış etməsinə aid nümunələrlə qarşılaşırıq. Məs: Hələ qabağda süşən mənəm? (Salyan) (47, səh.158). Bu xüsusiyyətə həm

qədim özbək dilində, həm də özbək dilinin şivələrində rast gəlinir. Məs: Kunduzda kəlip (87, səh.107).

Yerlik hal “Divani-lüğət-it türk” əsərində də yönlük halın yerində işlənir. Məs: “oğlan suwda cumdı = oğlan suya cumdu, suya daldı (II, 53) əligindəli nənqni yerdə urdı = əlindəki nəsnəni yerə qoydu (I, 27)” və s. (46, səh.189).

Yerlik halın təsirlik hal mövqeyində işlənməsi:

Öpəydin ağzından, şirin ləbindən
Görəydin necədir dadda, ləzzətdə.

Vaqif

Göründüyü kimi, digər hallar kimi tarixi dilimizdə yerlik halın məna və funksional imkanları müasir dilimizdən daha geniş olmuşdur.

Yerlik halın birgəlik-alət hal mövqeyində işlənməsi:

Maraqlı hallardan biri də klassik sənətkarlarımızın dilində yerlik halın birgəlik-alət halının (ilə, -la, -lə) yerində işlənməsidir. M.P.Vaqifin dilindən bir nümunəyə diqqət yetirək:

Həyası üzündə, əqli başında,
Öldürə Vaqifi gözü qaşında.

Çıxışlıq halın digər halların funksiyasında işlənməsi

Azərbaycan dilinin tarixi mərhələlərində çıxışlıq halın da digər halların əvəzində işlənməsi bu hala məxsus xarakterik xüsusiyyətlərdən biri olmuşdur. Bu vəziyyəti araşdırdıqda aydın olur ki, çıxışlıq hal adlıq, yönlük, təsirlik, yerlik halların funksiyasını daşımışdır. Dil faktlarına əsasən çıxışlıq halın tarixi əvəzlənmələrini aşağıdakı kimi məşahidə edə bilərik:

Çıxışlıq halın adlıq hal mövqeyində işlənməsi:

Sənsən mənim ömrüm, günüm vəhdəti,
Yetişməsin, ya rəb, bələdən sənə

Vaqif

Çıxışlıq halın yönlük hal mövqeyində işlənməsi:

S.Mehdiyeva “Şəhriyar” dastanı əsasında yazılı abidələrimizin dilini araşdırarkən əsərdə çıxışlıq halın yönlük və yerlik halı əvəz etdiyini göstərərək bu dil faktının müasir türk dillərində və dialekt-şivələrdə bu gün də yaşadığını qeyd edir (84, səh.89). Müəllifin təqdim etdiyi nümunəyə diqqət yetirək: Saleh sövdagər, de görüm sənün belə qafilə və karvansız gəlməgindən səbəb nədir? (84, səh.89)

Bu fakta “Əsrarnamə”də, M.Əmaninin və M.P.Vaqifin dilində də təsadüf etmək mümkündür:

Eybi var isə həm ondən göz yumə,
Nəzm edənə tañrıdan rəhmət umə.

“Əsrarnamə” (64, səh.67).

Düşdü əyağdın qoyuban baş yerə,
Qıldı təəccüb əyasi bu sirrə.

Əmani (108, səh.105)

Bir sevgi ki sevgisindən yad olur,
Məgər onun yaxşılığın bilməzmi?

Vaqif

“Divani-lüğat-it türk” əsərində də həmin xüsusiyyətlə qarşılaşırıq. Məs:

“Ol suvdın kandı = o suya qandı, doyunca su içdi” (III,180) (46, səh.190). Bəkiyə (Zəngilan); -Sa:t sekgizdən işdi:r; -Beşdən on da:ğa işdi:r (Bakı)” (47, səh.159).

Dilimizin şivələrində hazırda müşahidə olunan hal əvəzlənmələrindən biri də çıxışlıq halın yönlük hal yerində işlənməsidir. Bunu aşağıdakı nümunələrdən də görmək olur: “Yaydan ombəş gün qalmış bıra su basar; -Sizdən çox umudum var (Salyan); -Axşamnan üş sa:t qalmış çatdıx.

Çıxışlıq halın təsirlik hal mövqeyində işlənməsi:

Bir yar gəlir obasından,
Alım dərdü-bəlasından.

A.Tufarqanlı

Z.Rzayeva M.Əmaninin yaradıcılığında çıxışlıq halların mənaca başqa halları əvəz etməsindən danışarkən üç hala aid nümunə göstərir: yönlük, təsirlik və yerlik. Tədqiqatçının çıxışlıq halın təsirlik halı əvəz etməsinə aid nümunəsi -din şəkilçili çıxışlıq halın funksional dəyişməsini əks etdirir:

Bi lütf idi nagahan ki, bünyad etdün,
Bir namə bilə Əmanidin yad etdün

(108, səh.105).

M.Kaşğarlı “Divan”ında da çıxışlıq hal təsirlik halı əvəz etmə imkanına malikdir. Məsələn: “ol at təgirindən bukurdı = o, atın dəyərini, qiymətini endirdi” (II, 117) (46, səh.190).

Çıxışlıq halın yerlik hal mövqeyində işlənməsi:

Dəxi əsküklüğüm yoxdur, şikayət etməzəm, billah,
Həbibin asitanından budur eybim ki, mən duram.

Nəsimi

...otaqların havası pişəzvəqttəmizlənsin və isinsin, bəlkə naxoş üçün oradan narahatçılıq üz verməsin.

C.Məmmədquluzadə

R.Eyvazova Kişvərinin dilində çıxışlıq halın öz əsas mənasında işləndiyi kimi, başqa hal funksiyasında da çıxış etdiyini qeyd edir və çıxışlıq

halın yerlik halı əvəz etməsinə aid nümunə göstərir:
Mali-mülki tərək edib oldum eşigindən bir it.

Ş.Xəlilov “Əsrarnamə”nin dilini tədqiq edərkən burada çıxışlıq halın yerlik halı əvəz etməsini əsərin dilinin maraqlı cəhətlərindən hesab etmiş, aşağıdakı nümunə ilə fikrini əyaniləşdirmişdir:

Su axarkən eşidüb durar idi,
Quş uçamazdı həvadən zar idi.

“Əsrarnamə” (65, səh.89).

Əmaninin dilin də eyni xüsusiyyətə rast gəlirik:

Eşq əsləhi qurşanan axır şüca olur,
Andin ki, bu müamiləyə can mətə olur

(108, səh.105)

“Şəhriyar” dastanının dilində də eyni dil faktı müşahidə olunur. Məs: İndi gərək səni aparsunlar, meydan başında öldürüb hər parçanı meydanın bir tərəfindən assunlar (84, səh.89).

Çıxışlıq halın funksiyaca yerlik halı əvəz etməsinə “Qutadğu bilig”də təsadüf etmək mümkündür. Məsələn: “Bəg içtin bolur, körgü taştın közi (Bəy özü içəridə olur, gözü isə dıxarıda görür, 3124)” (45, səh.212).

Bu dil faktının şivələrimizdə iştirakını nəzərdən keçirdikdə bir-birindən fərqli bölgələrimizdə xeyli dil uyğunluğu müşahidə etmiş oluruq. Məs: “-Uzaxdan

oturmuyun, yaxın ə:lin (Zəngilan); -Dağdan qırxıler, aran ə:ler, aranda da qırxıler (Borçalı); -Keşmişdən qamış damnar olardı (Şəki- Vərəzət); So:ra qalxırır çini qavlardan nehrə elirik (Ağdam – Yuxarı Qəsil)” (47, səh.159).

Dilimizin Gədəbəy də şivəsində çıxışlıq halın yerlik hal mövqeyində işlənməsinə çox təsadüf olunur. Məs: Keşmişdən böyüyə laf qavaxda yer verilirdi.

Bu hadisəni türk dili şivələrində araşdırdıqda aydın olur ki, Trabzon və Ankara eli danışığında eyni xüsusiyyət işləkdir. Məs: “O asrdan top-tüfek yokdi (Ankara eli); Pu kasalari senin yaninan pırakacam (Trabzon ili)” (47, səh.160)

Çıxışlıq halın birgəlik-alət hal mövqeyində işlənməsi:

Tarixi dilimizdə çıxışlıq halın digər hallarla yanaşı birgəlik-alət halın əvəzində işlənməsinə də təsadüf olunur. Bu hal bir çox klassiklərimizin və yazılı abidələrimizin dilimizdə müşahidə olunur. M.Məmmədli, əsasən, danışığı dilimizə xas xüsusiyyət hesab etdiyi bu fakta ara-sıra yazılı abidələrdə də təsadüf olunduğunu göstərmiş və bir neçə nümunə təqdim etmişdir:

Altundan dolu bir xurcuni atuna yükləyib.

“Şeyx Səfi”

Qələndər Kişvəri çeşməndən ayru,
Keyiklərdən məqami dağlar oldu.

Kişvəri

Yar məndən kəsmədi belə aranı,
Bu qoymayan kimdir, barı görəydim.

Vaqif (87, səh.109).

Ş.Xəlilov haqlı olaraq halların formaca dəqiqləşməsini qədim, mənaca sabitləşməsini isə son dövrlərin hadisəsi hesab edir (65, səh.90).

Beləliklə, Azərbaycan dilinin qədim və orta əsrlərə aid yazılı abidlərinin və klassiklərin dili üzərindəki araşdırmalar göstərdi ki,

1) Tarixi dilimizdə hal kateqoriyası əsas etibarilə sabitləşsə də, müasir dilimizlə müəyyən funksional və məzmun fərqlərinə malikdir.

2) Yönlük, yerlik və çıxışlıq halların müasir dilimizdəki morfoloji göstəriciləri ilə yanaşı, qədim morfemlərinə də rast gəlinir.

3) Müasir dilimizdəki hallarla yanaşı, tarixi dilimizdə birgəlik-alət halı da mövcud olmuş, müxtəlif morfoloji göstəricilərlə çıxış etmişdir.

4) Ayrı-ayrı halların funksiya və məzmunca bir-birini əvəz etməsi tez-tez rast gəlinən hadisələrdən olmuşdur.

Nəticə

1. Uzun illər boyunca Azərbaycanın etnik tarixinin düzgün araşdırılmaması ümumilikdə türk etnosunun qədim tarixinin və dilinin öyrənilməsi məsələsində də dərin problemlərin kök salmasına səbəb olmuşdur. Ön Asiyada doğulub buradan dünyanın ən müxtəlif ölkələrinə yayılan türklərin ilkin tarixini Azərbaycanda araşdırmaq üçün kifayət qədər antropoloji, arxeoloji, mifoloji və dilçilik faktları mövcud olduğu halda, qondarma Altay nəzəriyyəsinin türklərin ana vətəninin Orta Asiya olması haqqında ortaya atdığı uydurma müddəaların izahına və sübuta yetirilməsinə göstərilən cəhdlər bir sıra faktların tarixi köklərinin də yanlış izahına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan türk dillərinin qrammatik quruluşuna, o cümlədən hal kateqoriyasına aid tədqiqatlarda da ciddi təhriflərə yol verilmiş, bir çox dil faktlarının tarixi səbəbləri düzgün izah olunmamışdır.

2. Türk dillərinin morfoloji sistemində hal kateqoriyası tarixən mühüm rol oynamış, türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində bu kateqoriyaya aid morfoloji əlamətlərin tədqiqi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. İndiyədək bu sahədə xeyli araşdırma və tədqiqatlar aparılsa da, bu vaxta qədər ayrı-ayrı

halların funksional-semantik xüsusiyyətləri, müxtəlif halları əks etdirən morfoloji əlamətlər və onların mənşəyi, tarixi hal əvəzlənmələri kimi məsələlərlə bağlı həll olunmamış çoxsaylı problemlər qalmaqdadır. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün həmin dil faktlarının meydanaçıxma səbəbləri və tarixi inkişaf istiqamətləri dilimizin ən qədim tarixi köklərinə əsaslanmaqla izah olunmalıdır.

3. Azərbaycan dilçiliyində hal kateqoriyasının ümumi qrammatik kateqoriya hesab edilməsi, eləcə də ümumi qrammatik kateqoriya anlayışının sərhədlərinin dəqiq müəyyən olunması məsələsində fikir müxtəlifliyi mövcüd olsa da, son tədqiqatların bir çoxunda haqlı olaraq hal kateqoriyasının xüsusi qrammatik kateqoriya hesab edilməsi meyilləri güclənmişdir. Dilimizdə müxtəlif nitq hissələrinin hallanma imkanlarını ayrı-ayrılıqda təhlil edərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilində bir sıra nitq hissələri hallana bilsə də, hal kateqoriyasının ismə məxsus olan xüsusi qrammatik kateqoriya kimi qəbul olunması məntiqi baxımdan daha məqsədəuyğundur.

4. Azərbaycan dilində hal kateqoriyası türk hal sisteminin tərkib hissəsini təşkil etdiyindən dilimizdə bu kateqoriya ilə bağlı hər hansı məsələdən bəhs edərkən məsələyə kompleks şəkildə yanaşmağın

əhəmiyyəti böyükdür. Müasir qazax, qaraçay-balkar, karaim, xakas, şor, çuvaş, yakut dillərində mövcud olan birgəlik hal Azərbaycan dilinin 1939-cu ilə qədərki qrammatika kitablarında yeddinci hal kimi qəbul olunsada, sonradan dərsliklərdən çıxarılmış, yalnız altı hal saxlanılmışdır. Lakin Orxon-Yenisey abidələrində ismin doqquzuncu halı kimi fərqləndirilən alətlilik-birgəlik hal Azərbaycan dilinin qədim yazılı abidələrində də mövcud olmuş, əvvəlcə, -ın, -in, daha sonra birlən qoşmasının müxtəlif variantları olan birlə, bilə//yilə, ilən//yilən, -nən, -ilə, -la, -lə kimi müxtəlif morfemlərlə ifadə olunmuşdur.

5. Azərbaycan dilində hal kateqoriyasının tədqiqi tarixi M.Kazımbəyin adı ilə bağlı olmuş, şərqsünas alim dilimizdəki hal adlarını rus dilindəki hal adlarının qarşılığı kimi ərəbcə vermiş və yeddi hal müəyyənləşdirmişdir. 1934-cü ilə qədərki qrammatika kitablarımızda və dərsliklərimizdə ismin hallarının sayı, əsasən, M.Kazımbəyin bəyin təqdim etdiyi kimi, ərəbcə terminlərlə verilmiş, halların sayı isə gah yeddi, gah beş, gah da səkkiz olmaqla müxtəlif kəmiyyətdə göstərilmişdir.

1934-cü ildə İ.Həsənov və Ə.Babazadə tərəfindən hazırlanan üçüncü siniflər üçün “Türk dili” dərsliyində ilk dəfə olaraq dilimizdəki halların sayı

müasir dilimizdə olduğu kimi göstərilmiş, altı hal eynilə indiki qrammatikalarımızdakı kimi sıralanmışdır. Bu illərdə nəşr olunan bir çox dil dərsliklərində yiyəlik hal hallar sırasından çıxarılıb sintaksisdə izafət birləşmələri adı altında ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri mövzusu ilə əlaqədar izah edildiyi halda, bu dərslikdə ikinci hal kimi təqdim olunmuş, lakin yalnız -nın, -nin, -nun, -nün şəkilçi variantı əsasında samitlə bitən sözlərin hallanma formasını əks etdirən şəkilçilər göstərilmişdir.

6. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan dili tarixinin bütün dövrlərində adlıq hal müasir dilimizdə olduğu kimi, morfoloji göstəricisiz işlənmiş, yalnız xitab vəzifəsində çıxış edərkən bəzən –a şəkilçisini qəbul etmişdir.

7. Yiyəlik halın tarixi rolu müasir dilimizdəkindən daha zəngin olmuş, bu hal tarixən ikiqat hallanma prosesinin mərkəzində dayanmaqla mənsubiyyət, təsirlik, birgəlik-alət hallarının formalaşmasında da iştirak etmişdir. Tarixi dilimizdə yiyəlik hal şəkilçisinin həm adi, həm də sağır nunlu variantına tez-tez rast gəlinmişdir.

8. Prototürk dilində və qədim türk yazılı abidələrində mövcud olan yönlük, yönəlmə, istiqamət kimi müxtəlif hallar getdikcə funksional dəqiqlik kəsb

etmiş, Azərbaycan dilinin əlimizə gəlib çatan yazılı mənbələrində, əsasən, müasir dilimizdə mövcud olan yönlük hal fəaliyyət göstərmişdir. Yönlük halın morfoloji göstəriciləri isə həm müasir dilimizdəki -a, -ə, həm də qədim ikiqat hallanma prosesini əks etdirən -qa, -ğa, -gə şəkilçisi olmuşdur.

9. Təsirlik hal da tarixi dilimizdə əsas etibarilə müasir funksional-semantik xüsusiyyətlərinə uyğun olmuş, həm müəyyənlik, həm də qeyri-müəyyənlik bildirmiş, -ı, -i, -u, -ü şəkilçisi ilə yanaşı, -yı, -yi, -yu, -yü morfoloji göstəricilərinə də malik olmuşdur. Müasir dilimizdən fərqli olaraq, samitlə bitən sözlər də -nı, -ni, -nu, -nü şəkilçisi qəbul etmişdir.

10. Yerlik halın tarixi dilimizdəki əsas ifadə vasitəsi müasir dilimizdəki kimi, -da, -də şəkilçisi olsa da, bu funksiyada həmin şəkilçi ilə paralel olaraq şumer dilində yerlik halın morfoloji göstəricisi olmuş -a, -ə şəkilçisi də fəal şəkildə işlənmişdir.

11. Çıxışlıq halın morfoloji göstəricisi -dan, -dən şəkilçisi ilə yanaşı, tarixən türk dillərində çıxışlıq halın ilkin morfoloji əlaməti hesab edilən -da, -də şəkilçisi olmuşdur. Başqa sözlə, -da, -də morfemi çıxışlıq halın funksiyasını -dan, -dən şəkilçisinə paralel olaraq yerinə yetirmişdir.

12. Azərbaycan dilinin tarixi dövrlərində halların formaca dəqiqləşməsi qədim, mənaca sabitləşməsi isə son dövrlərin hadisəsi hesab edilir. Türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində tez-tez özünü göstərən hal əvəzlənmələri halların qədim dövrlərdə semantik cəhətdən tam diferensiallaşmaması, ifadə vasitələrinin dəqiqləşməməsi və sabitləşməməsi faktından irəli gəlmişdir.

13. Tarixi hal əvəzlənmələrindən bəhs edilən tədqiqatların, demək olar ki, hamısında yönlük halın yerlik, yerlik halın çıxışlıq hal mövqeyində işlənməsi hal əvəzlənmələrindən biri kimi təqdim edilsə də, bu faktı digər hal əvəzlənmələri ilə eyniləşdirmək doğru deyildir. Digər əvəzlənmə halları ilə müqayisədə bu faktların çoxluğu araşdırıcıların diqqətini cəlb etsə də, məsələnin əsl səbəbi haqqında aydın fikir söylənilməmişdir. Tədqiqatlar belə bir faktı söyləməyə əsas verir ki, Azərbaycan dilində yerlik hal XIX əsrə qədər -da, -də şəkilçisi ilə müvazi olaraq qədim -a, -ə, çıxışlıq hal isə -da, -də şəkilçisi ilə işlənmişdir. Bu faktın tarixi hal əvəzlənməsi kimi deyil, qədim relikt kimi izah olunması daha məqsədəuyğundur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abasov Ə., Quliyev D., S.Cəfərov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. 5-ci siniflər üçün dərslik. Bakı, 1941, 155 səh.
2. Abdullayev A. Azərbaycan dili. Bakı,1942.
3. Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. (Əski – in şəkildə hal forması və onun Azərbaycan dilində sonrakı vəziyyəti. Səh.215-227). Bakı, 1992, 329 səh.
4. Abdullayev Ə. Türk dillərində yönlük hal şəkilçisinin mənşəyi haqqında. ADU-nun Elmi əsərləri. Bakı, 1969, № 3-4, səh. 115-121
5. Abdullayev K. Tədqiqatçı mövqeyi və dil abidəsinin öyrənilməsi. Azərbaycan filologiyası məsələləri (II buraxılış), Bakı, Elm.1984. səh.251-258
6. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, Maarif. 1989, 358 səh.
7. Ağasıoğlu F. Doqquz bitik. Azərbaycan türklərinin islamaqədər tarixi. I bitik. Bakı, 2014, 364 səh.
8. Axund Yusif Talıbov. Kitabı-Təhsil Türk dilinin qrammatikası. Bakı,1902
9. Aslanov A. “Müasir Azərbaycan dilində inkarlıq və kəmiyyət kateqoriyaları”. Bakı, 1963.
10. Aslanov V. Feili idarə ilə əlaqədar olaraq isim hallarının miqrasiyası haqqında bəzi qeydlər.

Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1960, № 2, səh. 101-113

11. Azərbaycan dilinin dərbənd dialekti. AMEA. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, Elm, 2009, 448 səh.

12. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi.(sovet dövrü) Azərbaycan SSR EA. Bakı, Elm, 1982.257 səh.

13. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. AMEA. I, II, III hissələr. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 327 səh.

14. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Az.SSR EA-nın nəşriyyatı. I hissə. Bakı, 1951

15. Azərbaycan dilinin sərfi. I hissə. (Sövtiyyat və sərfiyyat – ikinci çapı). Bakı, 1945

16. Babayev Ə. Azərbaycan dili. Bakı, 1938

17. Bağırov Q. Azərbaycan bədii nəsrində danışmaq dilinin leksik və qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı, Maarif, 1991. 172 səh.

18. Bayramov İ. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi. Bakı, Elm və təhsil, 2016. 252 səh.

19. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, Elm və təhsil, 2011. 440 səh.

20. Bəşirov K. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı, Elm və təhsil, 2009, 234 səh.

21. Bəşirov K. Türk dillərinin müqayisəsi: Oğuz qrupu türk dillərində morfoloji kateqoriyalar. Bakı, 2018,408 səh.
22. Budaqova Z., Hacıyev T. Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 1992
23. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1989.
24. Cabbarzadə İ.X. Azərbaycan dilində ismin halları. Fil.elm.nam. ...dissertasiya. Bakı, 1959
25. Cabbarzadə İ. Azərbaycan dilində ismin yönlük halı. S.M.Kirov adına ADU-nun "Elmi Əsərləri" Bakı, 1959. № 1. səh. 33-47
26. Cəfərov C, Abdullayev N. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı, 2004, 176 səh.
27. Cəfərov N. Türk ədəbi (yazılı) dilləri sistemində "KDQ" dilinin yeri. Dədə Qorqud-1300. M.Ə.Rəsulzadə adına BDU, 1999. səh.119-122)
28. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfolonogiyası. Bakı, Maarif, 1988, 285 səh.
29. Cəfərov S. "İsim tədrisinin nəzəri əsasları", Bakı, 1962
30. Çobanzadə B., F.Ağzadə. Türk qrammeri. Bakı, 1929.

31. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, V.İ.Lenin adına API-nin nəşri, 1959, 157 səh.
32. Dəmirçizadə Ə., Quliyev D. Qrammatika. I hissə natamam və orta məktəb üçün dərslik. Bakı, Azərnəşr. 1938, 225səh.
33. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, Maarif, 1979, 268 səh.
34. Ergin (Qəhrəmanova) Yeganə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında feilin təsriflənməyən formaları. Bakı, 2011. 134 səh.
35. Eyvazova R. XV əsr Azərbaycan dilində hal şəkilçiləri haqqında. Kişvəri “Divan”ının materialları əsasında. AZ.SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. Bakı, 1974. № 2. səh.61-69
36. Eyvazova R. Kişvəri divanının dili. Bakı, Elm, 1983, 140 səh.
37. Eyvazova R. Orta əsr ədəbi dil əlaqələrinin Kişvəri əsərlərində təzahürü. Bakı, 293 səh.
38. Əfşar M.F. Fənni-sərfi-türk.
39. Əlizadə A. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində ismin yönlük halının morfoloji xüsusiyyətləri haqqında. Az. SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1986, №1. səh.113-116

40. Əlibəyzadə E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. Bakı, Gənclik, 1998
41. Əlizadə S. “Şühədanamə”də ismin hal kateqoriyası. Elmi əsərlər ADU, Bakı, 1967, № 1. səh72-79
42. Əliyev Y. Qədim türk ədəbi dilindən orta əsrlər türk ədəbi dilinə (türki) keçid dövrü. Filologoya üzrə elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2010, 306 səh.
43. Əsədova A. Azərbaycan dilində qrammatik hallar. Bakı, Elm və təhsil, 2009.132 səh.
44. Əsgərova A. “Oğuznamə”nin dili. Bakı, 2011. 210 səh.
45. Əsgər R. Qutadğu-bilig. Bakı, Elm, 2003, 320 səh.
46. Əsgər R. Mahmud Kaşğarlı və onun “Divani-lüğət-it türk” əsəri. Bakı, MBM, 2008. 432 səh.
47. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 348 səh.
48. Fərzəli Ə. Dədə Qorqud sözü. Bakı, Maarif, 1999, 348 səh.
49. Fərzəli Ə. Dədə Qorqud yolu. Bakı, Azərneşr, 1995. 360 səh.
50. Fərzəli Ə. Gəmiqaya – Qobustan əlifbası. Bakı, 2003, 292 səh.

51. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. (təşəkkül dövrü) Bakı, ADU-nun nəşri, 1976, səh. 29
52. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. İhissə. Bakı, Maarif, 1987, 293 səh
53. Həbiboglu V. Qədim türklərin dünyagörüşü. Bakı, 1996
54. Həsənov İ., Babazadə Ə. Türk dili. Bakı, 1934
55. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası. APİ-nin nəşri. Bakı. 1979. 90 səh.
56. Hüseynova M. Aşığı və el şairlərinin üslubi morfologiyası. Bakı, 2017. 156 səh.
57. Hüseynova M. Həsən Mirzəyevin yaradıcılığında filologiya məsələləri. Bakı, 2014, 231 səh.
58. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1983, 320 səh.
59. Xəlilov B. Azərbaycan dilində ikihecalı fellərin fono-semantik inkişafı. Bakı, 1996
60. Xəlilov B. Fellərin ilkin kökləri. Bakı, 1998
61. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə. Bakı, Elm. 2000, 280 səh.
62. Xəlilov B. Türkologiyanın intibah dövrü. Bakı, 2001. 173 səh.
63. Xəlilov B. 224 qədim türk sözü. Bakı, 2010, 350 səh.

64. Xəlilov Ş. “Əsrarnamə”nin dili. Azərbaycan SSR EA. S.M.Kirov adına ADU. Əlyazmalar xəzinəsindən. Bakı, Elm, 1988,188 səh.
65. Xəlilov Ş. “Əsrarnamə”nin dilində halların mənaca əvəzlənməsi. AZ.SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. Bakı, 1974. № 4. səh. 82-91
66. Xudiyev N.Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, Elm və təhsil, 2018,632 səh.
67. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 2015, 596 səh.
68. İsmayıl M. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1997
69. İslamov M. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində sual əvəzlilikləri. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası.1973. №, 72-79
70. İslamov M. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələrinin bəzi xüsusiyyətləri haqqında. Azərbaycan SSR EA “Xəbərləri” (ictimai elmlər seriyası), 1962 №11-12, səh.74
71. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Az.SSR EA 1968, səh. 62)
72. İslamov M. Türk dillərində əvəzliliklər (Azərbaycan dilinin dialekt materialı əsasında). Bakı, 1986, 204 səh.

73. İsmayılova M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2016. 308 səh.
74. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, Təhsil, 2003, 584 səh.
75. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, Elm və təhsil, 2010,400 səh.
76. Kazımov Q. Dil, tarix, poeziya.Bakı, Nurlan, 2005.600 səh.
77. Köprülü. F. Azəri. Bakı, Elm, 2000, 115 səh.
78. Qaşqay S. Manna dövləti. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı.1993
79. Qeybullayev Q. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994. 102 səh.
80. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994. 248 səh.
81. Qıpçaq M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi (Tarixi-tipoloji təhlil). Bakı, Elm, 2000. 453 səh.
82. Qıpçaq M. Türk say sistemi. Bakı, Yazıçı, 1996.132 səh.
83. Mehdiyev N. Orta əsr Azərbaycan bəzi etnik əsasları. Az.fil.s1.məsəl. II buraxılış. Bakı Elm,1984. səh.235-240

84. Mehdiyeva S. Yazılı dastanların dili (“Şəhriyar” dastanının materialları əsasında). Bakı, Elm, 1991, 136 səh.
85. Məhərrəmli B. Türk dillərində türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 400 səh.
86. Məmmədli N. Adını mən verdim – yaşını Allah versin. Bakı, Maarif, 1995. 100 səh.
87. Məmmədli M. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı, Elm, 2003, 255 səh.
88. Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı, 2008. 240 səh.
89. Məmmədova B. R. Türkmən, Azərbaycan və türk dillərində hal kateqoriyası. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2011. 32 səh.
90. Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, Maarif, 1971, 267 səh.
91. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. I hissə. Bakı, API, 1979, 112 səh.
92. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. II hissə. Bakı, API, 1981. 111 səh.
93. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində isim. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1966.s. 95 səh.

94. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı, Elm, 2006. 504 səh.
95. Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyasından xüsusi seminar. Bakı, API-nin nəşri. 1971. 136 səh.
96. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962
97. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı. 1990, 376 səh.
98. Müasir Azərbaycan dili. Azərb.SSR EA-nın nəşri, II hissə. Bakı,1980. 510 səh
99. Nəzərova M. M.Şirəliyev və Azərbaycan türkölojiyasının problemləri. Bakı, Elm, 1999, 116 səh.
100. Nizammülk T.Ə. Tarix Azərbaycandan başlanır. Bakı, 1998. 200 səh.
101. Novruzov M. Qədim alət halına dair. Türk dillərinin quruluşu və tarixi. Elmi əsərlərin tematik məcmusu. Bakı, ADU. 1983. səh.124-128
102. Parənci F. Bəzi qeyri-müəyyən əvəzliliklərin inkişafı haqqında qeydlər (XIII-XIX əsr abidələri üzrə). Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1988. № 3, səh.77-81

103. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı, 2002. 475 səh.
104. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. II c. Bakı, Nurlan. 2009, 464 səh.
105. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, Yazıçı, 1993, 400 səh.
106. Rəşad Q., Axundzadə M. Rəhbəri sərv. Bakı, 1910
107. Rüstəmov S. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika konsepsiyasının inkişaf tarixi. Bakı, Elm, 2004. 172 səh.
108. Rzayeva Z. Məhəmməd Əmaninin dilində hal kateqoriyasının bəzi xüsusiyyətləri. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1973, № 4. səh. 98-106
109. Sadıqov B. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasıdan xüsusi kurs. Bakı, API-nin nəşri, 1977. 103 səh.
110. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. AMEA. Folklor elmi-mədəni mərkəzi. Bakı, Səda, 2002. 381 səh.
111. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, 2002. 396 səh.
112. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfolojiya). Bakı, 2011. 368 səh.

113. Səmədova K. Şimal-Qərb qrupu dialektlərinin fonetikasi. Bakı, 2018. 170 səh.
114. Süleymenov O. Az-ya. Bakı, 1993.304 səh.
115. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 424 səh.
116. Şirəliyev M. Bakı dialekti. Bakı, Azərb. SSR EA-nın nəşri, 1957. 224 səh.
117. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Maarif, 1993. 336 səh.
118. Şükürlü Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. (Zərf və köməkçi nitq hissələri). Bakı. API-nin nəşri,1981. 91 səh.
119. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Elm və təhsil, 2010. 458 səh.
120. Tanrıverdi Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” və Qərb ləhcəsi. Bakı, 2002. 171 səh.
121. Tanrıverdi Ə. XV əsr qığçaq (poloves) dilinin qrammatikası. (“Документы на роловецком языке XVI в.” kitabı əsasında). Bakı, Nurlan, 2000. 119 səh.
122. Türkcə sərf-nəhv. Bakı, 1924.
123. Yusifov M. Türk dillərində kök sözlərin fonomorfolojiyası. I hissə (səs keçidləri). Gəncə, 1994. 79 s.
124. Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1993. 496 səh.

125. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1974, 143 səh.
126. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1981. 348 səh.
127. Zeynal S. Müasir Azərbaycan dili: morfologiya – isim. Bakı, 2017. 144 səh.
128. Zeynal S. Azərbaycan dili morfologiyasının tədqiqi tarixi. (XX əsr). Bakı, Elm və təhsil. 2011. 204 səh.
129. Zeynal S. Azərbaycan dili qrammatikasının bəzi problemləri (1945-1995-ci illər). Bakı, 2014. 220 səh.

Rus dilində

130. Атаев К. Основной, родительный, винительный падежи в тюркменском языке. Автореф. дис. канд. филол. Наук. Ашхабад, 1959.
131. Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. Изд. Наука Москва. 1981, 136 стр.
132. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. Структура слова и механизм агглютинации. Москва, 1979.
133. Баскаков Н.А. Тюркские языки. Москва, Изд-во восточ. литературы, 1960. 243 с.

134. Благова Г.Ф. Категория падежа // Сравнительная историческая грамматика тюркских языков. / Морфология/. Москва: Наука, 1988. стр. 22-137.
135. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. 2-е изд. Казан, Татар-госиздат, 1953. 220 с.
136. Велиев К.Н. Аффиксы в азербайджанском языке. АҚД.Баку, 1974.
137. Гасанов З. Царские скифы. Liberti publishing house, Nyu York, 2002
138. Грамматика туркменского языка. Изд-во. Ылым. Ашхабад, 1970. 504 с.
139. Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. М. – Л.: Изд-во АН СССР. 1941. 308 с.
140. Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. М. – Л.: Изд-во АН СССР. 1940. 302 с.
141. Джаббарзаде И.Х. Падежи имен существительных в современном азербайджанском языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. Баку, 1959. 26 с.
142. Джамалов Я.Т. Падежи имен существительных в говорах азербайджанского

- языка на территории Армянской ССР. Автореф. дис. канд. филол. наук. Баку, 1981. 23 с.
143. Дмитриев Н.К. Строй тюркский языков. М.1962, 609 с.
144. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Москва, 1948 с.62.
145. Дмитриев Н.К. Категория принадлежности // ИПСГТЯ,ч. 2. Москва,1956. с.22-38.
146. Дяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. До н. э. М-Л.: Изд-во АН СССР. 1956.
147. Долинина Ю. П. Падежи в современном кумыкском языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. Москва, 1954. 12 с.
148. Древнетюркский словарь.Л.1969. 676 стр.
149. Жапакова Р.Н. Склонение имен существительных в каракалпакском языке. Автореф. дис. канд. филол. Наук. Алма-Ата, 1970, 28 с.
150. Жигманова П.Г. Пространственные падежи в современном казахском литературном языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. М., 1950, 18 с.
151. Зияева И. Дателный падеж в узбекском языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. Самарканд, 1966. 19 с.

152. Исхаков Ф.Г. Имя существительное. ИРСГГЯ, II, морфология, Москва, 1956. Стр. 78-89.
153. Казымбек М. Грамматика турецко-татарского языка. Второе издание. Казан. 1846. 437 с.
154. Каримов К. Категория падежа в языке «Кутадгу-билиг» (автореф. дисс.канд. наук), Ташкент, 1962, s.8)
155. Кыпчак М. “Категория падежа в тюркских языках” . Ваки, 1994. 151 стр.
156. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М-Л. Изд-во АН СССР. 1956. стр.98.
157. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М-Л. Изд-во АН СССР. 1960.
158. Кондратьев В.Г. Очерк грамматики древнетюркского языка. Ленинград, Изд. Ленингр. Ун-та, 1970. 165 с.
159. Котвич В. Исследование по алтайским языкам. Москва, 1962. стр. 161. 371 с.
160. Малов С.Э. Памятники древнетюркской письменности. Москва, Изд-во АН СССР, 1951.
161. Мамедов А. Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика. Баку, Элм, 1985.

162. Мамедов М.А. Тебризский диалект азербайджанского языка. Автореф. дисс. канд. фил. наук. Баку, 1989.
163. Мамедова Ф. О некоторых вопросах исторической Албании I в. до н.э. – VIII в. // Историческая география Азербайджана. Баку, Элм, 1987. С.7-45.
164. Мусаев. К.М. Грамматика караимского языка (Фонетика и морфология). М. 1964.
165. Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. М.: Изд-во восточной литературы, 22 с. 1963.
166. Нариманов Н. Самоучитель татарского языка для русских. Вак1. 1899.
167. Рагимов М. Диалекты и история языка. Вопросы диалектологии тюркских языков. Т. II. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1960, стр.118-126 .
168. Расулов Р. Склонение имен существительных в современном узбекском литературном языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. Москва, 1953. 15с.
169. Рагимбекова Ф.А. Семантика падежей имен существительных в современном азербайджанском языке. Автореф. дисс. канд. фил. наук. Баку, 1988
170. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1905. Т.3. Ч.1-2.

171. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание: морфология. М.Изд-во иностр. лит.1957.
172. Рзаев А. Мирза Казым-бек. Ваку, Азернешр, 1965. 148 стр.
173. Севортян Е.В. Категория падежа. ИПСГТЯ, П.морф. М.1956. стр. 46.
174. Садыхов Б.П. Падежная система азербайджанских диалектов и говоров как живой источник история языка // Вопросы диалектологии и истории языка. Материалы VII совещания по общим вопросам диалектологии и истории языка. Душанбе: Дониш, 1984. С.255-263
175. Сеид-заде Натаван Байрам кызы. Лингвистические взгляды М.А.Казым-бека. Учебное пособие. Баку, АПИ, 1990. 106 с.
176. Серебренников Б.А.. О некоторых проблемах исторической морфологии тюркских языков // Структура и история тюркских языков. М, 1971. стр.283.
177. Серебренников Б.А. Тюркологические этюды // Вопросы тюркологии. Баку, 1971.
178. Тенишев Э.Р. «Кутадгу билиг» и «Алтун ярук» // Сов. Тюркология, 1970, № 4, с.20-25.

179. Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. М., Наука, 1976. 575 с.
180. Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из восточного Туркестана. Изд. Академии Наук СССР, Москва-Ленинград, 1961. 204 с.
181. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л.1962.
182. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л.1977. стр.47
183. Щербак А.М. Закономерности развития азербайджанского языка. Сов. Тюркология, 1985, № 5. стр. 3-5.
184. Ширалиев М.О. Творительном падеже. Сов.тюркология, 1980, №6, стр. 20-22.

Digər dillərdə

185. Абдурахманов Г., Шукуров Ш. Узбек тилининг тарихий грамматикасы. Ташкент, 1973. 298 səh.
186. Амансарыев Ж. Түркмен диалектологиясы. Ашгабат. Түркменистан нешрияты, 1970. 380 с.
187. Brockelmann Carl. Ali's Qıssa-i Yusuuf. Berlin, 1917, səh.17

188. Caferoğlu A. Azərbaycan və Anadolu ağızlarındakı moğolca unsurları. QDAYB, 1954, səh. 1-10.
189. Caferoğlu A. Doğu illerimiz ağızlarından derlemeler. İstanbul, 1942.
190. Caferoğlu A. Sivas və Tokat illeri ağızlarından toplamalar. İstanbul, 1944.
191. Codex Cumanikus. Edit by y.Kuun with the prolegmena to the "C.C" by Louis Ligetti/ Budapest, 1981.395 səh.
192. Deni Y. Türk dili qrameri. İstanbul, 1941.554 səh.
193. Divanü lüğat-it-türk. Dizini. "Endeks". 3. Baskı. Çeviren Besim Atalay. C.1-4. Ankara, 1991.
194. Doerfer G. İrandakı türk dilləri // Türk dilləri Araştırmaları Yıllığı. Belleten – 1969. Ankara, 1969. s. 1-11.
195. Ercilasun A.B. Kars İli Ağızları. Ses bilgisi. Ankara, 1983. 386 s.
196. Ergin M. Azeri türkçesi . 2.baskı, İstanbul, 1981.
197. Ergin M. Türk dil bilgisi. İstanbul, 1962. 387 səh.
198. Gabain A. Eski türkçe // Tarihi türk şiveleri. Ankara, 1979.
199. Gabain A. Codex Cumanicus'un dili // Tarihi türk şiveleri. Ankara, 1979.

200. Gabain A. Von. Eski Türkçenin grameri/ Çevireni Mehmet Akalın/, Ankara, 1988. 313 s.
201. Gökdağ Bilgehan A. Selmas. Güney Azerbaycan Türkçesi Üzerine Bir İnceleme. Kara M. Çorum, 2006.
202. Korkmaz Z. Anadolu ağızlarının etnik yapı ile ilişkisi sorumu // TDAY, Belleten 1971, Ankara, 1971.
203. Korkmaz Z. Bartın ve yöresi ağızları //Türkoloji Dergisi, Ankara, 1964.
204. Мирзаев М.М. Узбек тилининг Бухоро группа шевалари. Тошкент: ФАН нашрийети, 1969.
205. Olcay S. Erzurum ağızı. Ankara, 1966. 130 s.
206. Tekin T. Orhon türkçesi grameri. İstanbul. 2003. 272 s.
207. Tekin T. Orhon yazıtları. 4. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010, 232 səh.
208. Tekin T. Volğa Bulğar kitabeleri ve Volğa bulğarcası. Ankara, 1988. 212 s.
209. Түркмен дилиниң диалектлериниң оцерки. Ашхабат. 1970.
210. Üstüner Ahat. Türkçenin tarihi gelişmesi. İstanbul, Çasıoğlu, 2015. 256 səh.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....səh. 4

Giriş.....səh. 7

**I fəsil. Azərbaycan dilçiliyində hal kateqoriyasına
münasibət və bu kateqoriyanın
tədqiqi.....səh. 22**

**II fəsil. Azərbaycan dilində hal kateqoriyasının
formalaşması və tarixi inkişaf
prosesi.....səh. 105**

**III fəsil. Azərbaycan dilində tarixi hal
əvəzlənmələri.....səh. 225**

Nəticə.....səh.279

İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....səh.285

IKSAD
Publishing House

ISBN: 978-625-367-400-7